

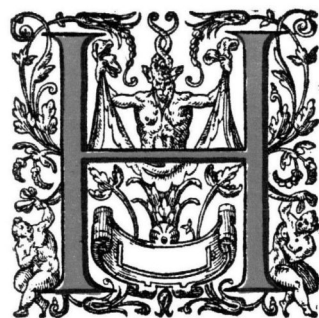

E. W. MOES.
Redacteur van „Oud-Holland” van 1893–1912.

IN MEMORIAM
ERNST WILHELM MOES

1864—1912.

ET is mij een weemoedige taak hier voor de tweede maal een woord van herinnering te moeten schrijven, gewijd aan een ons te vroeg ontvallen mede-redacteur. Voor de tweede maal werd Oud-Holland in rouw gedompeld, door den plotseligen dood van een man, in de kracht van zijn leven, te midden van zijn verbazende werkzaamheden van ons weggerukt.

Want MOES, die reeds zooveel tot stand bracht, de ons allen zoo onmisbaar geworden vraagbaak, de nooit rustende werker, was pas 48 jaren oud. Hij volgde in 1899 mijn onvergetelijken vriend DE ROEVER op als mede-redacteur van dit tijdschrift, en met onvermoeide zorgen behartigde hij gedurende veertien jaren Oud-Holland's belangen. Zelf gaf hij verscheidene bijdragen, terwijl hij telkens weer nieuwe en verdienstelijke medewerkers wist te winnen.

En wat verliest Nederland niet, door zijn vroegen, tē vroegen dood! In de eerste plaats een uitstekenden Directeur (sedert 1903) van het Prentenkabinet, wiens schatten door hem op voorbeeldige wijze geordend en steeds meer bruikbaar

voor het kunstlievende publiek gemaakt werden. Hoe interessant waren die telkens op nieuw door hem ingerichte kleine tentoonstellingen vol afwisseling, die ons gedeelten van de schatten van het Prentenkabinet, met smaak en kennis gekozen, lieten zien.

Hij wist door zijn enthousiasme anderen te winnen, die de verzameling, aan zijne hoede toevertrouwd, hielpen verrijken met kostbare werken; en op menige veiling in binnen- en buitenland kocht MOES voor 'sRijks gelden belangrijke prenten, die nog in het kabinet ontbraken.

Wat is MOES niet geweest voor het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap! Hoeveel deed hij niet voor al de vereenigingen waarvoor hij, steeds con amore en met nauwgezetheid, werkzaam was. Bijvoorbeeld als Secretaris der Vereeniging „Rembrandt”, als lid van het Bestuur van „Amstelodamum”, „Heemschut”, als mede-redacteur van het „Bulletin van den Oudheidkundigen Bond”; hoe vele gewichtige bijdragen — ik denk aan zijne Studies over LIEVENS en DE HELT STOCADÉ — gaf hij niet in de „Amsterdamsche Jaarboekjes”, hoeveel arbeid kostte niet zijn „Iconographia Batava”, zijn „Amsterdamsche Boekdruckers en Uitgevers in de XVIe eeuw”, en wat had hij reeds een nuttig werk verricht met zijne talrijke en zeer volledige kunstenaarsbiografieën in het „Allgemeine Künstlerlexicon” van THIEME en BECKER, waarvoor zijn dood een groote ramp beteekent. In zijn „FRANS HALS, sa vie et son oeuvre” (1909) gaf hij het eerste, bijna volledige werk over dien kunstenaar; uit menige bladzijde spreekt zijn groote bewondering voor den Meester, terwijl de biographie nieuwe, onbekende bijzonderheden bevat.

Getuigde Dr. SCHEURLEER niet aan het graf van dezen veelzijdigen man, van diens werkzaamheden in 't belang van de Ned. Vereeniging voor Muziekgeschiedenis?

Met hoeveel zaakkennis hielp hij menig historisch werk illustreeren; dan was hem geen moeite te veel om zulk een boek „goed te krijgen”.

Ik zou nog voort kunnen gaan.....

Nu rust die onvermoeide van zijn arbeid — en zijne werken volgen hem na. Zijn werk! Dat heele leven was werken, werken voor anderen meest. Want iedereen kwam bij hem om hulp en raad. Wat moet hij een correspondentie gevoerd hebben bij al zijn arbeid. Men wist dat hij, bij zijn uitgebreide kennis, zijn sterke memorie, zeer vele dossiers, aantekeningen, registers bezat, en niemand ging haast ongeholpen van hem heen. Schreef men over iets: och, MOES zou er zeker nog wel iets over hebben. En dan kwam het antwoord omgaand: denk dat er in het Museum te X nog een schilderij van dien kunstenaar hangt. Of: Vergeet niet dat er in den Navorscher 1859 (of in dit of dat weinig bekend boekje) nog iets over hem staat. En zoo voort.

En die hulp werd met de grootste beminnelijkheid gegeven. Het was alsof het zoo hoorde. Wat zullen wij hem allen missen!

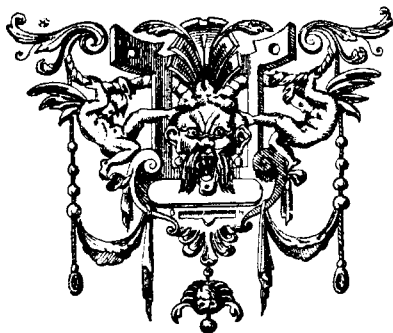
En wat zullen wij, die het voorrecht hadden hem onzen vriend te noemen, hem betreuren. Want hij was een goed, een hartelijk, een trouw vriend.

En wat zal Zij hem missen, die hem terzijde stond in dat leven van arbeid, en zijn kinderen, voor wie hij in al zijn bezigheden nog tijd vond.

Een rijk, een nuttig leven werd plotseling uitgedoofd.

Wij bewaren dezen bescheiden, kundigen geleerde, die gearbeid heeft tot aan den laatsten morgen van zijn welbesteed leven, een dankbare herinnering.

A. BREDIUS.

Het Kunstkabinet van Valerius Röver te Delft.

DOOR

E. W. MOES.

*Toen d'overmoedt der yzere eeu
„Met huilent kryggeschreeu,
De Fenix kunst den oorlogh zwoer
En grimmigh tegenvoer
Verschool ze zich in Rovers zael,
Alwaer ze, ryk van prael,
Haer' glans en majesteit ontvout
Op eenen troon van gout.
In zyne kunsttrezooren blinkt
Appeles verf, Homerus inkt”,*

zong POOT „*Op de kunstschaten des heeren VALERIUS ROVER*”.

Weinig zal de dichter eraan gedacht hebben, dat het door hem bezongen kabinet later een hoofdbestanddeel zou uitmaken van een der Duitsche keurcollecties van oud-Hollandsche kunst.

Ook RÖVER zelf heeft waarschijnlijk niet vermoed, dat de door hem met bijzondere zorg bijeengebrachte verzameling twaalf jaar na zijn dood aan den landgraaf van Hessen-Kassel verkocht zou worden.

Tot op het laatst van zijn leven is hij een ijverig verzamelaar gebleven. Een duidelijk voorbeeld hiervan is al eens jaren geleden in dit tijdschrift door Dr. C. ALHARD VON DRACH gepubliceerd.

18 Febr. 1738 schreef ANTONIE RUTGERS, een bekend Amsterdamsch verzamelaar, die den landgraaf WILHELM VIII op de hoogte hield van wat er in de Nederlanden op het gebied van oude schilderijen omging, dat hij ook zijn oude vrienden SLINGELANDT in den Haag en RÖVER te Delft vaak behulpzaam was in het koopen op veilingen. Al dadelijk bleek dit, toen RUTGERS op de verkoop van het kabinet van baron SCHÖNBORN, 16 April 1738, een „Corps de garde” van TENIERS zou koopen, waar ook RÖVER zijn zinnen op gezet had. RUTGERS verzuimde niet, er den landgraaf in zijn 18 April 1738 verzonden verslag op te wijzen, hoe voordeelig hier zijn bemiddeling was geweest; immers „*Monsieur RÖVER de Delft m'avoit aussi prié d'acheter le TENIERS à tout prix, mais sur ma demande il en a desisté en faveur de Votre Altesse*”.¹⁾

Kort daarna bezocht RUTGERS RÖVER te Delft, en over dat bezoek bericht hij den landgraaf in een brief van 29 April 1738: „*étant ces jours passés avec Monsieur RÖVER de Delft, qui vouloit faire quelque Réforme dans son Cabinet de Tableaux, pour y trouver place à ses nouvelles Aquisitions; j'achettai de lui, pour Votre Altesse, un très excellent Portrait d'Homme de REMBRANDT à f 160., qui justement sera un parfoit Compagnon pour le VAN UFFELEN de VAN DIJK. Le prix est très bas, car Mr. RÖVER en avoit payé f 200.— à Mr. VAN DIJK de la Haye; je l'enverrai avec les autres, et Mrs. VAN NOTTEN me payeront le Restant du Compte, quand je saurois le montant des menus fraix*”.²⁾

RÖVER blijkt bij deze handeling een slimmert geweest te zijn, want hij had, al was het dan ook met een verlies van fl 40.—, een copie opgeruimd.

22 Juli 1739 stierf hij in zijn woning te Delft, nalatende een weduwe, CORNELIA VAN DER DUSSEN en drie kinderen, waarvan het oudste, CATHARINA ELISABETH, sedert 25 Mei 1728 gehuwd was met ADRIAAN VAN HOOGEVEEN. De beide andere, BRUNO, later burgemeester van Delft, en MATTHYS die een vermaard kamergeleerde zou worden, zijn niet gehuwd, en met laatstgenoemde is in 1803 het oud-Overijsselsche geslacht RÖVER of ROVER uitgestorven.

De weduwe hield aanvankelijk het kabinet van haar man in stand, al zal ze er niets aan toegevoegd hebben.

Omtrent het midden der achttiende eeuw was de ijver van den landgraaf, om zijn pas voltooide „Schilderei-Gallerie” met een uitgelezen keur van kunstwerken te vervullen het grootst, en door bemiddeling van den Haagschen kunstkooper GERARD HOET werden er onderhandelingen aangeknoopt, om de Delfsche verzameling, die hem uit RUTGER'S correspondentie bekend was, in haar geheel aan te koopen. De ontvanger-generaal VAN SLINGELANDT had den landgraaf op

1) Oud-Holland VIII p. 200.

2) Als voren p. 201.

de mogelijkheid opmerkzaam gemaakt, en deze stuurde toen zijn hofschilder JOHANN GEORG FRESE naar Delft om een verslag over het gehalte uit te brengen. Dit verslag was klaarblijkelijk zeer gunstig en maakte den landgraaf begeerig den koop te sluiten: „*Ich hoffe noch auf eine gute arth vor einen leydlichen Preis darzu zu gelangen und erwarte mit grösten Schmertzzen nachricht wie der Handel abgelaufen, weilen noch immer besorgt bin dass ein Kaper darhin vorkommt*”¹⁾. Ten slotte werd de zaak voor 40.000 gulden beklonken, terwijl HOET 5% voor zijn bemiddeling kreeg. Zeven kleine stukken werden onmiddellijk per post naar Kassel gestuurd en 18 Dec. 1750 kwam in vier groote kisten verpakt, de rest van de 64 stuks tellende verzameling daar aan. Verrukt schreef de landgraaf, toen de kisten uitgepakt waren: 8 REMBRANDE *sind darunter, dergleichen in solcher perfection niemahls gesehen und zwar von allerhand sorten, und denen besten manieren dieses meisters, theils sind es von der rauhen, dick aufgetragene Mahlereyen, andere aber wieder so fein als ein GERARD DOU und MIRIS kaum sein kan*”²⁾.

Niet alle 64 schilderijen zijn nu nog te Kassel aanwezig. In 1806 hebben de Franschen er vele gestolen en hiervan is later niet alles weer terug bezorgd. Al dadelijk het eerste stuk van den inventaris, REMBRANDTS Afneming van het Kruis, is nu in de Ermitage te St. Petersburg, evenals VAN DER HEIJDEN's Bierkaai en POTTERS Pissende koe. Ook in den tijd van koning JÉRÔME BONAPARTE is het een en ander spoorloos verdwenen.

De geschiedenis van deze schilderijen na 1750 is door den heer VON DRACH in de voorrede van den Kasselschen catalogus van 1888 uitvoerig te boek gesteld.

Reeds lang was ik van plan, iets over de geschiedenis vóór dat jaar te publiceeren, aangezien ik daarvoor kon putten uit een hoogst authentieke bron. VALERIUS RÖVER heeft namenlijk als vele van zijn collega-verzamelaars nauwkeurig boek gehouden, waar hij zijn schilderijen vandaan had.

Deze inventaris berust in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam, en volgt hierachter in extenso.

Allereerst bemerken wij er uit, dat bij de boedelscheiding die na het 26 Maart 1703 voorgevallen overlijden van zijn moeder CATHARINA ELISABETH BODE gehouden werd, reeds een aanzienlijke verzameling in zijn bezit is gekomen. Daar zijn broeder MATTHIJS, wien de andere helft der collectie ten deel gevallen was, 7 Maart 1725 ongetrouwd overleed, werd VALERIUS RÖVER toen eigenaar van de geheele collectie, die door zijn vader bijeengebracht was. En daar deze, evenals de zoon VALERIUS RÖVER geheeten, al in Febr. 1693 te Amsterdam

1) DR. OSCAR EISENMANN, *Katalog der Kgl. Gemälde-Galerie zu Cassel*, Cassel 1888, p. XLVII.

2) Als voren p. XLVI.

was overleden, geeft een opsomming van deze kern der collectie een beeld van de verzameling nog in de zeventiende eeuw.

Hiervan kunnen wij nog aanwijzen no. 1. REMBRANDTS Afneming van het Kruis, die in 1806 te Kassel door de Franschen gestolen, en door NAPOLEON aan zijn gemalin JOSEPHINE gegeven is ter versiering van haar paleis Malmaison; nog vóórdat de geroofde schat weer door de verbonden mogendheden naar Cassel teruggebracht werd, had keizer ALEXANDER I van Rusland voor ongeveer 470.000 gulden 38 schilderijen uit het paleis Malmaison gekocht, en daarbij ook dit stuk, dat zodoende te St. Petersburg hangt.

No. 2, het groote keukenstuk van FRANÇOIS SNYDERS en no. 3 het fraaie bloemstuk van ABRAHAM MIGNON zijn nog te Kassel; ofschoon dit laatste ongeveer van dezelfde grootte is als de andere MIGNON te Kassel uit de coll. RÖVER, zullen het toch geen pendants zijn, zooals de Kasselsche catalogus aangeeft, daar de tweede MIGNON eerst in 1738 als laatste aanwinst door RÖVER aan zijn verzameling is toegevoegd.

No. 26, de Kwakzalver door CORNELIS DE WAAL, is ook nog te Kassel, en het pendant hiervan, de Vechtende Jongens, was er, tot het onder JÉRÔME NAPOLEON zoek geraakt is, evenals de manskop van LUCAS CRANACH (no. 34). Eindelijk is ook REMBRANDTS „oude mans tronie” als „*der Mann mit der Kupfernase*” nog een der meest bekende stukken in het museum te Kassel.

Dat is dus niet heel veel, maar op te merken valt, dat RÖVER het grootste deel van de hem uit 'svaders erfenis toegekomen schilderijen als minderwaardig op zijn buitenplaats Vlietlust gehangen heeft, en dat de stukken daar in 1750 niet mede verkocht zijn. Opmerking verdient het daarom, dat no. 6, de orgelspelende St. Caecilia door GERARD VAN HONTHORST, toch te Kassel wordt aangetroffen.

Verder waren er nog bij drie wildstukken van den zeldzaam voorkomenden leerling van SNIJDERS, NICASIVS BERNAERTS (no. 7—9), twee Italiaansche gezichten van den Roomschen PETIT (no. 12 en 13), van denzelfde twee ovale landschapjes (no. 31 en 32), een groote onstuimige zee van MONTAGNE (no. 17) en een Italiaansch fruitstuk van COOSEMANS (no. 29).

Bij eenige andere stukken staat, dat RÖVER ze verkocht heeft, zoo bij een Diana in ruitvorm door JOACHIM WITTEWAEL (no. 35), die hij in 1730 voor fl 9—9 aan zekeren MONJÉ verkocht, en bij twee kleine stukjes, het eene Loth het andere Hagar (no. 36 en 37), die hij 31 Maart 1731 in den Haag voor fl 9.— van de hand deed.

Interessant is nog het gezicht op de Blokhuisen vóór Amsterdam 1650, door WILLEM VAN DE VELDE (no. 38); bedoeld is natuurlijk de oude WILLEM VAN DE VELDE en dan vermoedelijk een penschilderij.

Van alle hiervóór genoemde stukken kunnen we dus vaststellen dat ze vóór Febr. 1693 door den ouden VALERIUS RÖVER verworven zijn.

Van de in den inventaris volgende familieportretten is niets bij den koop van 1650 gevoegd. Wij leeren er uit, dat de bekende ABRAHAM DE WICQUEFORT door GOVERT FLINK geschilderd is.

In 1711 begon RÖVER zelf zijn collectie te vermeerderen, allereerst door zich zelf en zijn vrouw door HENDRIK VAN LIMBORCH in den Haag te laten schilderen, en daar vermeldt hij dan tevens bij, dat zijn vrouw in 1713 nog eens geschilderd is door THOMAS VAN DER WILT te Delft, die ook zijn broeder MATHIJS geconterfeit heeft, dan dat hij van een nicht CATHARINA RÖVER, die ik in de genealogie niet thuis heb kunnen brengen, haar door GODFRIED SCHALCKEN geschilderd portret gekregen heeft, en dat zijn nicht, de weduwe DE COCQ geb. MEIJNERS hem het fraaie portret van zijn verren verwant JOHAN ROEVER door GERARD TER BORCH gegeven heeft, dat thans in het museum te Hamburg berust.

Waar het niet het schilderen van een portret betreft heeft RÖVER zijn tijdgenooten weinig begunstigd.

Onzeker is het, of het bloemstuk van WEIJERMAN, dat hij 1712 met fl 50.— betaalde, en dat buiten de schoorsteen van zijn eetzaal versierde, niet behoorde tot het van artisten zelf gekochte. Daar JACOB CAMPO WEIJERMAN toen juist te Delft woonde, is het echter meer dan waarschijnlijk. Zekerheid hebben we bij den jongen FRANS VAN MIERIS, van wien hij in 1723 twee kabinetstukjes, een bakker en een kastanjewijf (no. 70 en 71), voor fl 190.— kocht, die nog te Kassel zijn, en bij WILLEM VAN MIERIS, wien hij in 1725 voor een kaaswinkel (no. 75) fl 350.— en in 1730 voor een groentenwinkeltje (no. 89) liefst fl 700 betaalde; het eerste is nog te Kassel aanwezig, maar het tweede is door landgraaf WILHELM VIII aan de Reichsgräfin van BERNBALD gegeven. Nog liet hij in 1730 door THOMAS VAN DER WILT een gezicht op zijn buitenplaats Vlietlust schilderen.

Het waren overigens bijna uitsluitend oude schilderijen die RÖVER trachtte te verwerven. En het geluk diende hem, want menig belangrijk stuk kwam door familie-relatie in zijn bezit.

Toen hij in 1714 het overlijden vernomen had van zijn tante, BALICHJE HULFT, de weduwe van GERARD RÖVER, kon hij drie stukken uit haar boedel achterhalen, een Maria Magdalena in gobelin en twee cabinetstukjes van PHILIPS WOUWERMAN. Deze twee stukjes, bekend als „Een Hooywagentje” en „Een Karretje”, waren door zijn tante geërfd van haar broeder, den resident van Hunne Hoog Mogenden te Brussel JOAN HULFT, die daar 12 Maart 1709 ongehuwd overleden was. Ze waren al in handen van JAN GOEREE, maar RÖVER kreeg

ze in 1715 alsnog voor fl 300.— in zijn bezit. Thans zijn de prachtstukjes te Kassel.

Schier op gelijke wijze kocht hij in hetzelfde jaar 1715 voor fl 250.— van van zijn oom CASPAR RÖVER een Bathseba, door hem van TINTORETTO, door anderen aan GUERCINO toegeschreven. Het stuk was uit Napels aan zijn oom toegezonden en had toebehoord aan een broeder van diens moeder, CORNELIS VAN WICQUEFORT, die te Napels gestorven was. Daar hij zelf het stuk in zijn inventaris doorgehaald heeft, zal hij het opgeruimd hebben.

Voordeeliger was de volgende handeling. Een nicht GRASWINKEL — zijn schoonmoeder heette MARIA GRASWINCKEL — gaf hem in 1728 het in 1652 door REMBRANDT geschilderde portret van NICOLAAS BRUYNINGH, waarvoor hij haar een geschenk vereerde ter waarde van fl 100.—. Genoemde MARIA GRASWINCKEL was de dochter van JAN GRASWINCKEL en HILLEGOND BRUYNINGH THOMAS DR., die inderdaad een broeder NICOLAAS had. Aan de juiste benaming behoeft dus niet getwijfeld te worden.¹⁾ Wij weten van NICOLAAS BRUYNINGH echter niet anders, dan dat hij met CATHARINA VAN NIEUWSTAD gehuwd was. Het heerlijke stuk is nog een der hoofdsieraden van het Kasselsche museum.

Zijn schoonmoeder MARIA GRASWINCKEL overleed 26 Mei 1731, en uit haar boedel liet hij zich voor fl 8.— een jongelingsportret van FERDINAND BOL toeedeelen, dat hij echter in 1734 weer voor fl 12.— verkocht (no. 103).

Een andere gelegenheid nam hij te baat, toen hij in 1714 drie stukken voor schuld overnam van PIETER VLAMING te Amsterdam: no. 47, de aankomst van Telemachus en Mentor bij Calypso (?) door GERARD LAIRESSE, in 1735 weer aan DE LA COURT te Leiden verkocht²⁾, een hooiwagentje door LINGELBACH, in 1732 weer verkocht, en een landschap van GLAUBER, in 1731 aan VERKOLJE verkocht.

Hij keek voortdurend rond of er iets hem passends te koop kwam, in de eerste plaats natuurlijk in zijn woonplaats Delft. In 1714 kocht hij er van de weduwe SEGVELT een in 1647 door ABRAHAM BLOEMAERT geschilderd oudemanskopje, dat onder koning JERÔME zoek geraakt is. In 1719 kocht hij er uit het boelhuis van A. HOGENHOUCK Psyche in de hel voor Proserpina van JULIO ROMANO, thans nog te Kassel, maar als onbelangrijk in het depôt opgeborgen. In hetzelfde jaar verkocht de weduwe BISSCHOP hem een drift beesten bij een ruïne door ASSELIJN, die hij in 1734 weer aan den schilder VAN DER MIJ opruimde, en het

1) Te onrechte identificeerde EMILE MICHEL dezen NICOLAAS BRUYNINGH met FRANS BRUYNINGH JANZ., een vrij verren neef van NICOLAAS die in 1644 secretaris van de Desolate Boedelkamer te Amsterdam geworden is.

2) In de veiling der collectie CATHARINA BACKER, wed. ALLARD DE LA COURT, Leiden 8 Sept. 1766, heette dit stuk „*Eneas, aanlandende te Curves*”. Het werd voor fl 400.— aan den heer RYCKEVORSEL verkocht.

portretstuk van de gebroeders LUCAS en CORNELIS DE WAAL door VAN DIJCK, dat nog te Kassel is. Hij had voor dit grauwtje slechts 31 gulden 10 stuivers betaald en kon dus met trots in zijn inventaris noteeren, dat er hem in 1722 fl 120.— voor geboden is. In 1720 leverde het boelhuis van den heer WEVERING hem een oudemanstronie van LIÉVENS, later verkocht, en bedelaars bij een ruïne van THOMAS WIJCK, later wel te Kassel, maar sedert koning JÉRÔME verdwenen. Het boelhuis van den raad en oud-schepen HARPER TROMP¹⁾ leverde de Venus en Cupido door PALMA GIOVINE; hij betaalde er fl 197.18 voor en noteerde de niet oninteressante bijzonderheid „*hebbende den Admiraal Tromp hetselve uit Venetië gebracht*”. In 1723 ruilde hij met ARENT HENDRIK VAN DER DUSSEN het een en ander tegen een boerentafereel van ADRIAAN VAN OSTADE. In ruilen schijnt RÖVER veel plezier gehadt te hebben; tenminste in Febr. 1731 ruilde hij dit stukje met den ontvanger-generaal van SLINGELANT tegen een landschap met koeien en schapen van ADRIAAN VAN VELDE, maar 13 Oct. 1731 ruilden beiden hun stukken weer terug. De OSTADE is naar Kassel gekomen, maar is sedert koning JÉRÔME verdwenen. Van de weduwe BLOK kocht hij in 1724 een jongetje en meisje met een kat en een vogelkooi door CORNELIS DUSART, 1682, dat hij 7 April 1734 weer verkocht; waarschijnlijk is het hetzelfde stukje, dat in 1867 door den heer NEVILLE GOLDSMID op de tentoonstelling te 's Gravenhage is ingezonden. In 1725 kocht hij van juffrouw BLEISWIJK reizigers en paarden door het water gaande, van PHILIPS WOUWERMAN, 7 April 1734 weer door hem verkocht. Een in 1726 op een auctie te Delft gekochte Uitleiding van Hagar door LIEVENS werd door hem op zijn buiten geplaatst. In 1727 kocht hij van den juwelier VERBRUGGE een heremiet van GERARD DOU, welk beroemd stukje, na door de Franschen gestolen te zijn, in de Ermitage te St. Petersburg terecht gekomen is. REMBRANDT's zelfportret van 1634, dat hij in 1728 van GERARD HOET kocht, is nog te Kassel. In 1729 nam hij van zijn schoonzoon een paardenstal en een keukentje van JAN OLIS over, waarvan het eerste stuk nog te Kassel is. Uit een ouden Roomschen boedel kocht hij in 1730 de Geboorte Christi, naar RUBENS en in 11 Dec. van hetzelfde jaar uit den boedel van LA FAILLE een „badje van Diana in een lantschap van PIET DEN UYL of UYLENBROEK”, het laatste stukje 8 Mei 1731 weer aan PÄHMAN verkocht. Eindelijk kocht hij er 18 Juli 1736 op de auctie van den brouwer JAN VAN LOON, ROTTENHAMMERS Maria met het kind en engelen en het Driekoningenspel van JAN STEEN, beide nog te Kassel.

Maar niet alleen te Delft verrijkte hij zijn verzameling. Op een allerbelang-

1) Hier heeft RÖVER zich vergist. Bedoeld is MAARTEN HARPERTSZ. TROMP, een kleinzoon van den zeeheld, die al 5 Maart 1708 overleden is. Zijn weduwe stierf eerst 8 Juni 1721 en daarna is de boedel eenige jaren onverdeeld gebleven.

rijkst stuk legde hij in 1713 te Maassluis de hand: „*Te Maaslandsluijs gekogt in een herberg*” schreef hij bij JAN VAN DER HEYDEN; Bierkaai te Amsterdam. Hij wist dat er eens te Amsterdam op een verkooping fl. 500.— voor betaald was, en kocht het nu voor fl. 175.— Later is er hem herhaaldelijk 100 dukatons en meer voor geboden. Het prachtstukje kwam te Kassel, maar is op den reeds aangegeven weg thans te St. Petersburg beland.

Voor al in het nabijlegen 's-Gravenhage heeft hij heel wat kunnen koopen. Zoo 10 Mei 1713 op de auctie van den brouwer CORNELIS VAN DIJK een stil water met schepen door HENDRICK DUBBELS, nog te Kassel. In HOET'S catalogus van die veiling wordt het genoemd *het alderbeste dat er ooyt van die Meester is gemaekt*". De fl 66 die door HOET als verkoopsprijs is genoteerd komt wel uit met de fl 71.15 die RÖVER noteerde, daar deze er de onkosten bij telde. In 1719 kocht hij uit den boedel van Mevr. SLICHER te Voorburg een grauwtje van GOLTZIUS of MULLER, Belsazar's maaltijd, voor fl. 5.—, dat hij 31 Maart 1731 weer verkocht. Uit den boedel van de gravin VAN HORNES, geb. VAN NASSAU, wier kunstverzameling 24 Juli 1721 te 's-Gravenhage geveild werd, kocht hij een landschap met koeien van ADAM PYNACKER, dat nog te Kassel is. In hetzelfde jaar kocht hij vermoedelijk ook te 's-Gravenhage van Mr. WILLEM VAN DER GOES „*tegenwoordig Ontvanger te Leiden*” REMBRANDTS Christus bij Magdalene van 1638, welk stuk tot aan den Franschen tijd te Kassel geweest is ¹⁾, en van den Raadsheer Mr. FRANCO VAN DER GOES, REMBRANDTS zelfportret van 1655, dat daar thans nog berust. In 1725 ruilde hij van zekeren BAUMAN, die blijkens den volgenden post in den Haag woonde, tegen een groot stuk van JORDAAN een waterverfteekening van GERARD MELDER, thans nog te Kassel, en het volgende jaar kocht hij van denzelfde een landschap met stoffage van JAN GRIFFIER, dat hij 11 Sept. 1735 weer aan VAN DER MY verkocht. Van den commies HENDRICK VERSCHURING kocht hij in 1727 voor fl. 500.— een kabinetstukje van FRANS VAN MIERIS, diens eigenportret, voorgesteld als oesters presenterend aan zijn vrouw, 1667; hij verkocht het in April 1733 weer aan den horlogemaker CLOCK te Amsterdam. In 1729 ruilde hij van een heer VAN HEEMSKERK tegen een stuk van HOET een Onze Lieve Vrouw van LIEVENS, die tot koning JERÔME te Kassel geweest is. In 1750 kocht hij er in een boelhuis een „closbaantje” van ADR. VAN OSTADE, dat hij 14 April 1733 weer verkocht. 11 Aug. 1733 werd in den Haag de verzameling geveild van ADRIAAN BOUT; RÖVER deed toen drie belangrijke aankopen: Christus bij Maria en Martha door BOSSANO en Tobias door ANNIBALE CARRACI, beide stukken thans nog te Kassel; het laatste was

¹⁾ Nu is het in Buckingham-Palace.

door BOUT gekocht van de familie COYMANS te Amsterdam. Eindelijk voor de enorme som van fl. 2065 het peenschrappend vrouwtje van DOU, dat langs den reeds meer aangegeven weg te St. Petersburg beland is.

Te Rotterdam kocht hij in 1717 voor fl. 200.— van den kunsthandelaar VAN BIESUM „het bruidje” van JAN STEEN, maar in 1732 verkocht hij het weer voor fl. 250.— aan den brouwer JAN VAN LOON te Delft, op wiens auctie, 18 Juli 1736, het fl. 272 gold. — Reeds in 1719 werd het boelhuis van VAN BIESUM verkocht en daar verwierf RÖVER een „*extra uitvoerig*” bloemstuk van JAN DAVIDSZ. DE HEEM, dat hij in 1734 weer opruimde „*omdat de verf uit sommige bloemen was uitgetrocken*”. — 6 Sept. 1730 vond te Rotterdam de auctie plaats van de collectie van burgemeester JOSUA VAN BELLE, die 2 Sept. 1710 al overleden was; vóór hij in 1686 vroedschap te Rotterdam werd, had hij vele jaren in Spanje gewoond en daar Spaansche en Italiaansche schilderijen verzameld; zijn in 1670 geschilderd en aan MURILLO toegeschreven portret is in het museum te Dublin. RÖVER kocht er vier stukken; van ANTHONIE VAN DYCK „*een zeer konstig portret, zynde een Pensionaris van Antwerpen, levensgrootte, hoog 3 voet 4 1/2 duym, breed 3 voet 1 duym*”; onder koning JÉRÔME zoek geraakt.

Dan GUISEPPE d'ARPINO's Gevangenneming van Christus, ROTHENHAMMERS Heilige Familie en LAIRESSE's Dood van Alexander den Groote, alle drie nog te Kassel, het laatste thans de Dood van Germanicus genoemd. — Van anderen aard waren de vier stukken die hij 11 April 1731 te Rotterdam op de auctie van CORNELIS WITTERT, heer van Valkenburg, kocht, nl. van PIETER VAN DER WERFF drie meisjes met bloemwerk, van FRANS VAN MIERIS het portretstukje van BROUWER en diens vrouw, 1675, en van WOUWERMAN een kerkroof en een valkenjacht; alle vier de stukken zijn te Kassel geweest, maar de VAN MIERIS is door de Franschen gestolen. — Ook op de tweede auctie WITTERT, die 7 Oct. 1733 te Rotterdam gehouden werd, deed hij weer drie inkoopen, waarvan vooral van belang was de Vertumnus en Pomona van RUBENS, die CORNELIS WITTERT in 1713 op de veiling van het Loo met fl. 2825 betaald had, en die RÖVER thans voor fl. 1700 verwierf; tot koning JÉRÔME was het stuk nog te Kassel. VERONESE's Scipio en de Afrikaansche bruid en BERTHOLET's Dood van Lucretia zijn er nog. Opmerking verdient de meening van RÖVER, dat laatstgenoemd stuk niet van BERTHOLET maar van NICOLAS POUSSIN is.

Te Leiden heeft RÖVER slechts weinig gekocht. In 1730 van den schilder DE MIJE, met wie wel VAN DER MIJ bedoeld zal zijn, een Meisje dat visch schraapt door BREKELENCAM en een Rijngezicht van HERMAN SAFTLEVEN; het eerste verkocht hij 31 Maart 1731 weer in den Haag, en het tweede 30 Nov. 1730 aan FRANCO VAN BLEISWIJK. — Belangrijk was echter het „*zeer ongemeene*”

stuk van PAULUS POTTER, *verbeeldende eenige zinrijke fabelen van dieren en jagten in 14 afbeeldingen*", dat hij 17 Mei 1731 van den secretaris DE BIJE kocht; thans is het te St. Petersburg.

Te Amsterdam heeft hij daarentegen weer veel gekocht. Het eerst op een auctie 24 April 1716 „*St. Jans Predicatie in de Woestyn, heel goed*, van TINTORET". RÖVER schreef het eerder toe aan PALMA VECCHIO; toch werd het als een TINTORETTO naar Kassel verkocht, waar het thans als een SCHIAVONE tentoongesteld is. — 6 Mei 1716 kocht hij op een andere auctie te Amsterdam WOUWERMANS Pissend paardje en een grooten waterval van RUISDAEL, beide nog te Kassel. — En 13 Mei 1716 was er al weer een belangrijke veiling te Amsterdam, n.l. van het kabinet JAN VAN BEUNINGEN, waar hij een „*extra konstig cabinet-stukje*" van SLINGELAND kocht, een kindje in de wieg. Het was te Kassel, maar is sedert den Franschen tijd verdwenen. — Reeds vroeger had hij JAN GOEREE leeren kennen, van wien hij in 1716 een landschap van POTTER kocht, dat evenals een dorpsgezicht van PIETER GYSEN, voor hem in 1729 door denzelfden JAN GOEREE op een auctie gekocht, te Kassel was tot aan den Franschen tijd. — In 1733 kocht hij van den heer DE WOLFF het vermaarde stuk van Potter, de Pissende koe door welke mededeeling weer een schakel gewonnen is in de geschiedenis van deze vermaarde schilderij, die al door HOUBRAKEN is gememoreerd. Het stuk was bestemd als schoorsteenstuk van het Oude Hof in den Haag, maar daar de voorstelling van AMALIA VAN SOLMS niet behaagde werd het afgewezen. Daarop was het vele jaren bij de familie MUÇART, vermoedelijk MUYSART, dan bij den kunsthandelaar van BIESUM te Rotterdam van wien JACOB VAN HOEK het voor fl. 2000 kocht. In diens collectie was het echter al niet meer, toen deze 12 April 1719 te Amsterdam verkocht werd. RÖVER dan kocht het in 1733 van DE WOLFF voor fl. 2000. Thans is het te St. Petersburg. — 12 Mei 1734 kocht hij op de auctie van burgemeester WILLEM SIX REMBRANDTS Saskia van 1642, nu nog te Kassel, en een landschap met beelden en beestjes van ADRIAEN VAN OSTADE, dat hij weer aan den graaf VAN WASSENAER, heer van Obdam, overdeed, en dat 19 Aug. 1750 op de auctie van diens kabinet voorkwam. — Eindelijk kocht zijn vriend ANTHONIE RUTGERS 16 April 1738 op de vesting SCHÖNBORN drie stukken: van GODFRIED SCHALCKEN een jongen die een pannekoek als een masker voor het gezicht houdt, een bloemstuk van VAN HUYSUM en een vruchtstuk van DE HEEM, alle drie naar Kassel gekomen, maar het eerste sedert koning JÉRÔME verdwenen en het tweede thans te St. Petersburg.

Van de volgende stukken bevat de inventaris onvoldoende aanwijzingen omtrent de herkomst. In 1729 kocht hij van „*Mons. le Comte de BONEFELD, een Italiaan*", een aan PAULO VERONESE toegeschreven Bad van Bethesda, thans nog

te Kassel vragenderwijze aan diens broeder BENEDETTO CALIARI toegekend. Jammer is het dat hij niets schrijft over de herkomst van het in 1734 door hem voor fl. 120.— gekochte zoogenaamde portret van COPPENOL, thans nog te Kasse aanwezig. Een ander portret, door REMBRANDT in 1633 geschilderd, en in 1735 door hem gekocht, verkocht hij in 1738 weer aan ANTHONIE RUTGERS. BEGA'S in 1737 gekochte Alchemist is nog te Kassel; Van het in 1738 gekochte portretje in grauw van FRANCISCO LELIO BRACCIANO door ANTH. VAN DIJCK en het met de pen op paneel geteekende landschapje van W. KRUK is niets verder aangeteekend.

RÖVER bepaalde zich niet tot het verzamelen van schilderijen. Vooral merkwaardig is de zeer uitvoerige „*Catalogus van mijne verzameling van Tekeningen, 't sedert den jaare 1705 tot heden 31 December 1731, hebbende dezelve alle op cartons gezet en in portefeuilles gelegd, beginnende met de oude Hoog- en Nederduitsche schoole en tijden, van ALBERT DÜRER en LUCAS VAN LEYDEN etc. uijt de vermaardste cabinetten als van de Grave van ARUNDEL, DE LENEERS, PIETER LELY, de Hr. VAN ZUIJLICHEM, BERGESTEIN, VAN DER SCHELLING, de Burgemr. SIX, TEN CATE, en andere bijeen vergadert.*” Bij de teekeningen van REMBRANDT treffen we het Amstelgezicht met het versje van PHILIPS DE KONINCK op de keerzijde aan, dat thans in de collectie HESSELTINE te Londen en door HOFSTEDÉ DE GROOT genoemd is¹⁾

Bij zijn prenten was „*Het gantsche werk van REMBRAND, met alle de veranderingen, bestaande in 425 prenten, leggende in een groot konstboek*” . . . fl. 350.—. Het werk van ALBERT DÜRER „*150 printen in kopersnede*”, dito van LUCAS VAN LEYDEN 206 prenten en dito van ALDEGREVER over de 300 prenten, te zamen getaxeerd op fl. 170.— heeft hij in 1732 verkocht. Nog noteerde ik bij de prenten „*het Carrousel, Courses des Lestes et de bagues, faites par le Roy et les Princes de la Cour, en l'année 1662, ongemeen konstig met goud, zilver, ultramarin en andere kostelijke couleuren afgezet door den vermaarden DIRK JANSSEN VAN ZANTEN*” . . . fl. 250.—.

Ook de opsomming der „*beelden en rariteiten*” zou een afzonderlijke uitgave wettigen. Hier wil ik alleen de laatste vier nummers noteren:

„*een klijn portretje van CORNELIS VAN WICQUEFORT eenigen Broeder van mijn grootmoeder, te Napels in was geboetseert, in een zwart doosje.*”

„*het portret van mijn betovergrootvader GOESEN ROEVER, burgemeester te Deventer in Overijssel, Ao. 1552, in olieverwe konstig geschildert, leggende in een rond hout doosje.*”

¹⁾ Dr. C. HOFSTEDÉ DE GROOT, *Die Handzeichnungen Rembrandts*, no. 1062.

„een zwart rond doosje, waar in de originele zilveren wapens van de bovengemelde als mede van zijn broeder GERARD ROEVER, ook Burgemr. te Deventer geweest, Ao. 1579”.

„het geslachtregister met de wapentjes van mij en mijn huisvrouw, beginnende met de bovengemelde GOESEN ROEVER, mijn betovergrootvader, op perkament van mij geschreven, in een swarte lijst.”

De catalogus der boeken levert weinig stof tot opmerkingen. Ook uit zijn bibliotheek verkocht hij zoo nu en dan een boek, b.v. het in 1481 bij CLAES LEEU te Antwerpen gedrukt „*leven onses Heren Jesu Christi, in Maroquin gebonden*” voor f 3.18.

Aan zijn zoons heeft hij nog al eens wat weggegeven. Zoo kreeg BRUNO toen hij te Leiden studeerde de *Nederlandsche Historien* van HOOFT, en de studie van MATTHIJS is te proeven uit de vele klassieke schrijvers die hem toebedeeld werden. Naast de drie deelen van STEPHANUS' *Thesaurus* schreef de vader met eenigen trotsch „*door MATTHIJS zelfs betaalt*”. Zijn schoonzoon ADRIAAN VAN HOOGEVEEN had klaarblijkelijk een andere smaak, want die kreeg JAN VAN VEEN'S *Adam's appel* en PATER ABRAHAMS *Narrinnen-Spiegel*. BAYLE'S *Dictionnaire historique et critique* heeft eens gediend voor een geschenk aan zijn zwager burgemeester VAN DER DUSSEN.

Daar hij bij nieuwe boeken de inkoop prijs geboekt heeft, weten wij, dat b.v. de vier deelen van VAN LOON'S *Nederlandsche Historiepenningen* fl. 138.9 en LUISCIUS' *Algemeen Historische Geographische en Genealogisch Woordenboek* fl. 81.— gekost hebben.

BIJLAGE.

Catalogus van mijne Schilderijen met de prijzen, zo als deselve mij en mijn Broeder Zatr. Mr. MATTHIJS RÖVER by scheidinge zijn aanbedeelt, volgens taxatie van de Makelaar JAN PIETERSZ. ZOMER in 't jaar 1709.

Ao. 1730.	1.	een zeer capitaal en konstig stuk van REMBRANDT VAN RHIJN, het allerbeste dat van hem is bekend, verbeeldende de afneming van het kruijs, getaxeert op f 800.—
hoog 5 voeten, breed 3 voet 8 duim.
N.B. Voor dit stuk is mij Ao. 1710 door de Churfurst van de Phaltz geboden duizent goude ducaten; als mede door de prince EUGENIUS, naderhand door de Grave van MORVILLE Ambassadeur van Vrankrijk, ect.
Ao. 1730 een nieuwe vergulde lijst en gordijnen voor laten maken f 47.—
	2.	een dito grooter vol alderhande beesten, als harten, honden, pauwen, hazen, conijnen, etc. van SNIJDERS, waar in RUBBENS en zijn vrouw, levensgrootte, met een mandje met vrugten op haer hoofd, als een boer en boerin, door hem zelfs zeer konstig geschildert, getaxeert op f 500.—
N.B. Voor dit stuk is mij meer dan eens door verscheide liefhebbers f 2000.— geboden.
	3.	een capitaal fruijstuk van MIGNON, gestoffeert met allerhande fruijten, als druïjven, persikken, pruimen, meloenen, etc. waar bij een eenkoortje en putter op een stoeltje, zeer nitvoerig, het beste, dat van hem is bekend, getaxeert op f 300.—
N.B. Voor dit stuk is mij diverse malen geboden f 1200.— en meer.
buiten	4.	het oordeel van Paris, in de manier van CAREL MANDER [N.B. doorgehaald, en er boven geschreven: van JOACHIM UITEWAAL, ook doorgehaald] doch de meester onbekent, getaxeert op f 200.—
komt na RAFAEL; ziet de print van de Paris oordeel van RAFAEL, door MARC ANTOON gegraveert.
hangt buiten op Vlietlust	5.	een staande Pallas, naakt van agteren [doorgehaald] levensgrootte, door VAN WINGE of JOACHIM UITEWAAL, getaxeert op f 150.—
buiten	6.	een Cicilia spelende, waar bij een engel; nagt ligt: door HONTHORST, getaxeert op f 80.—
hoog 3 voet 3 d., breed 4 voet 1 d.
buiten	7.	een Zwijnskop, met bijwerk en vogels, van N. BERNAARTS, getaxeert op f 60.—
buiten	8.	Vogels en vrugten, idem een haantje, aan een korf hangende van deselve, getaxeert op f 40.—
buiten in een schoorsteen in de groote kamer	9.	een jagt met wilde zwijnen, door deselve, getaxeert op f 30.—

buiten	10. } 2 Italiaansche landschappen van GLAUDE LORAINOIS getaxeert op	f 200.—
	11. }	
buiten	12. } 2 Italiaansche gesigten van den Roomschen PETIT. getaxeert op	„ 80.—
	13. }	
buiten	14. een groot stuk, verbeeldende Calvin en Luter, getaxeert op	„ 40.—
buiten	15. De historie van Erijchtonius, na RUBBENS, getaxeert op	„ 12.—
buiten	16. Rebecca geeft de knegt Abrahams en zijne kemelen te drinken, een oud stuk, getaxeert op	f 12.—
buiten	17. een groote onstuijmige zee van MONTAGNE, getaxeert op	„ 50.—
	18. }	
buiten	19. } 3 stuks in de breete, verbeeldende Napels, Vesuvius en Pysilipo, ge-	
	20. } taxeert op	f 24.—
	21. }	
buiten	22. } 2 bataljes, getaxeert op	f 12.—
buiten	23. 1 klijn manstronijtje, getaxeert op	„ 2.—
buiten	24. 1 geschildert doek, zijnde een Poluk, getaxeert op	„ 5.—
buiten	25. een portretje met een roode escharp, getaxeert op	„ 3.—
	26. een quakzalver door CORNELIS DE WAAL, getaxeert op	„ 63.—
	27. een gevegt van jongens, heel goed, van deselve, in de manier van MICHAEL ANGELO DELLA BATALJE, getaxeert op	f 63.—
	N.B. Ao. 1714 is mij f 200.— voor dit stukje geboden.	
verkogt	28. een Italiaansch stuk, verbeeldende een Lieve vrouw, levensgrootte, met 2 handen, getaxeert op	f 60.—
buiten	29. een Italiaansch fruijststuk van COSEMANS, getaxeert op	„ 30.—
buiten	30. een dito kleiner, van deselve, getaxeert op	„ 20.—
	31. }	
buiten	32. } 2 ovale landschapjes van den Roomschen PETIT, getaxeert op	„ 24.—
verkogt	33. een Italiaansch perspectief, als een kerkje, getaxeert op	„ 15.—
	34. een kleine oude mans tronie, van LUCAS KRANACH Ao. 1509 geschildert, getaxeert op	„ 5.—
verkogt 1730 à	35. een vierkant stuk, of ruijt, met een Diana, van JOCHIM UITEWAAL, ge-	f 18.—
f 9—gaan MONJÉ		
Verkogt in den	36. }	
Haeg, 31 Maart	37. } 2 klijne stukjes, het eene Lot, het ander Hagar, getaxeert op	„ 14.—
1731 à f 9.—		
	38. een Amstelgesigt, zijnde de blokhuizen voor Amsterdam, Ao. 1650, door WILLEM VAN DE VELDE, heel goed, getaxeert op	f 12.—
	39. Een oude mans tronie van voren, met grijs hayr en baert, extra konstig, van REMBRANDT, getaxeert op	f 30.—
	N.B. Ao. 1724 is mij door den schilder VAN DIJK f 200 voor deze tronie geboden.	

PORTRETTEEN.

buiten	30. ¹⁾ het portret van mijn oudoom ABRAHAM VAN WICQUEFORT, die geschreven heeft het boek van „L'Histoire des Provinces Unies des Pais Bas”, in fo, item „l'Ambassadeur et ses fonctions”, in 4 ^o etc., door FLINK geschildert en getaxeert op	f 30.—
buiten	31. dito, mijn overgrootvader GASPAR VAN WICQUEFORT, getax. op	„ 12.—
buiten	32. dito, van CORN. VAN WICQUEFORT, te Napels gestorven, eenige broeder van mijn grootmoeder CATHARINA VAN WICQUEFORT. getax. ^t op	f 20.—

¹⁾ Hier heeft RÖVER zich in de nummering vergist.

buiten	33.	dito, van dezelve, met een brief in de hand.	
buiten	34.	dito, van mijn grootvader VALERIUS RÖVER, aetat: 3 $\frac{1}{2}$ jaar. N. B. deze 2 laatste uit den boedel van Oom de Rezident GERARD RÖVER gekomen.	
	35.	't stuk, met ingeleide figuren van Paerlemoer, van DIRK VAN RIJSWIJK in de breedte, getax. op	f 60.—
	36.	1 dito in de hoogte van dezelve, getax. op	80.—
			f3166.—

N. B. De onderst. Schilderijen, mede uit den boedel van Vader
en Moeder zalr. gekomen en getaxeert door J. P. ZOMER,
hebbe van tijd tot tijd verkogt, als volgt:

1	Landschapje van v. D. HEYDEN, getax. t op	f 50.— verkogt à	f 50.—
2	Italiaansche galderijen	30.—	17.—
1	klijne batalje	12.—	3:10
2	snakerijen, in eikenhoute lijstjes	12:10	17:10
10	paer Venetiaansche kledingen	10.—	27.—
1	zee van MONTAGNE	50.—	35.—
2	stukjes Waterverf van HOLSTEIN	10.—	27.—
1	zeetje	3.—	—:13
1	een Wintertje van BEELT	12.—	3:16
1	Lantschap van M. V. DE LANDE	15.—	3:3
1	dito met de smalle vergulde binnelijst	15 weggegeven	
1	1 stukje op glas geschildert	15 gebroken	
1	zomertje van stroo	3 " "	
1	watertje met schepen	6.—	1:6
1	pinxterblom na BREUGEL	6.—	9:15
1	ERASMUS, waterverf	3.— weggegeven	
1	klijne batailje	12.—	1:18
1	gebootseert pissertje van was	5:10 weggegeven	
	Adam en Eva, na ROTTENHAMER	8.—	37:16
1	groot avondmaal	5 weggegeven	
		283.—	f235.2f283.—

N. B. Mijne portie van schilderijen volgens scheydinge bedraagt f1724.10
van mijn broeder zalr. 1724.10
f3449.—

Volgen Schilderijen, die tzedert het jaar 1711 aangekogt,
hebben als:

buiten	Ao. 1711.	37.)	2 portretten van mij en mijn Huysvrouw in ovale vergulde lijsten, door	
		38.)	LIMBURG in den Haag geschildert	f 132.—
		39.	het portret van mijn Huysvrouw door VAN DER WILT te Delft geschildert, 1713.	f 40.—
		40.	dito van mijn Broeder zalr. MR. MATTHIJS RÖVER, in een ovale vergulde lijst van v. D. WILT geschildert.	
		41.	dito, van nigte CATHARINA RÖVER in den Haag, door SCHALKE, in een ovale vergulde lijst, aan mij gegeven.	
		42.	dito van JOAN RÖVER, Burgemr. van Deventer en Scholte van Colmschate. Ao. 1661 gestorven en geschildert door GERARD TER BURG, mij gegeven door nigt, de wed. van de Generl. Major COCQ geb. MEJNERS.	

- N.B. deze JOAN RÖVER is geweest mijn overgrootvader GERARD RÖVER zijn broeders zoon, vide het geslagt register mij van Deventer gesonden door de Burgem. RUDOLF JORDENS.
- Ao. 1712. 43. een bloemstuk van WEIJERMANS geschildert.
N.B. staat buiten in de schoorsteen in de eetzaal f 50.—
1713. 44. De Bierkaaij te Amsterdam na 't leven, met de Oude Kerk, etc. door VAN DER HEIJDEN, de Beeldjes door ADRIAAN VAN DE VELDE zijnde een cabinetstukje van zijn allerbeste, te Maaslandsluijs gekogt in een herberg f 175.—
N.B. Voor dit stukje is mij diverse reijzen 100 ducatonen en meer geboden en is eens voor f 500.— op een publijke vendue te Amsterdam verkogt.
45. 1 stil water, vol schepen, door DUBBELS, seer konstig geschildert. f 71:15
gekogt op de auctie van de brouwer VAN DIJK in den Haag.
1714. 46. oud manskopje, door ABRAHAM BLOEMAERT, 1647 geschildert f 24.—
gekogt van de Wed. SEGVELT te Delft.
47. een antijke historie van GERARD DE LAIRESSE. Zommige meenen dat het verbeeld de aankomste van Telemache en Mentor op het eijland van Calypzo.
hoog 1 voet 7½ duijm, breed 1 voet 9½ duijm f 300.—
N.B. verkogt aen de H. LA COURT te Leiden, 1735 à „ 250.—
48. een hooijwagentje en boeren in 't hooij werkende, in de manier van WOUWERMAN, van LINGELBACH, hoog 1 voet 8 duijm, breed 1 voet 5 duijm f 110.—
N.B. Verkogt 1732 à f 80.—
1714. 49. een landschap met beelden en jagthonden gestoffeert, van GLAUBER, hoog 1 voet 11 duijm, breed 2 voet 5 duijm f 70.—
N.B. Verkogt April 1731 aan de schilder VERKOLJE te Amsterdam à „ 84:12
N.B. Deze 3 bovenste stukken overgenomen van den Heer PIETER VLAMING te Amsterdam voor schuld.
1715. 50. tapijt, tronie, verbeeldende een schreiende Maria Magdalena, in een groote vergulde lijst f 60.—
51. }
32. } 2 cabinetstukjes van PHILIP WOUWERMAN, ieder hoog en breed, 1 voet „ 300.—
N. B. Deze 3 bovenst. gekogt van JAN GOEREE, en zijn gekomen uit den boedel van oom GERARD RÖVER en zijn vrouw BALIGJE HULFT, welke laaste die 2 van WOUWERMAN hadde geërft van haar broeder de Resident te Brussel JOAN HULFT.
53. Een Batseba, levensgroote, zittende, met 2 beelden en haar palleerende, van TINTORET, getaxeert f 253.—
Zommige houden voor GUERCINO DEL CENTO.
N. B. Dit stuk hebbe van oom GASPAR RÖVER gekogt en is gekomen uit Napels van CORNELIS VAN WICQUEFORT.
1716. 54. St. Jans predicatie, gekogt op een auctie te Amsterdam, van de OUDE PALMA, doch zommige meenen van TINTORET f 160.—
N. B. 1721 is mij van een Fransch konstkoper f 250.— voor dit stukje geboden.
55. het pissende paartje etc. van PHILIP WOUWERMAN f 184.—
56. een groote waterval van RUIJSDAEL „ 56.—
Deze 2 bovenst. op deselfde auctie te Amsterdam gekogt.
57. een extra konstig cabinet stukje van SLINGELAND, verbeeldende een kindje in de wieg leggende te kijken na de moeder, die daar bij zit te najien f 620-2-8
Gekogt op de auctie van JAN VAN BEUNINGEN te Amsterdam.
N. B. Voor dit stukje is mij van een Brabander 300 rijxd. geboden, naderhand door BAUMAN voor de Hr. BOUT in den Haag f 1000.—

58. een landschap met ossen, schapen, bokjes etc., bekend bij de Watermolen van PAULUS POTTER f 273.—
Door JAN GOEREE te Amsterdam laten kopen.
- Ao. 1717. 59. het bruidje van JAN STEEN, waar in veele beelden, het beste dat van hem is bekennt, hoog 2 voet 7 duim, breed 3 voet, 4 duim f 200.—
Van de konstkoper VAN BIESUM te Rotterdam gekogt.
1732 verkogt aan de brouwer VAN LOON te Delft à f 250.—.
1719. 60. een grauwtje van GOLTZIUS of MULLER, verbeeldende de maaltijd van Assueros Belsazar f 5.—
op het boelhuys van Mevr. SLICHER te Voorburg.
Verkogt 31 Maart 1731 à f 4—15.
61. een zeer oud stukje na JULIO ROMANO, daar PSICHE in de hel is voor Proserpina, volgens 't printje daar agter op gezet f 15.—
gekogt op het boelhuys van A. HOGENHOUCK te Delft.
62. een drift beesten bij een oude ruïne, van J. ASSELYN, alias CRABBETJE f 50.—
hoog 1 voet 4 duim, breed 1 voet 8 duim.
Verkogt 1734 aan de schilder v. D. MIJE à f 45.—.
63. de 2 portretten van de schilders LUCAS en CORNELIS DE WAAL, door A. VAN DIJCK, konstig in 't grauw geschildert, volgens het printje door HOLLAR, daar agter op gezet f 31:10
Deze 2 bovenst. gekogt van Mev. de Wed. BISSCHOP te Delft, en is mij 1722 f 150.— voor geboden.
1719. 64. een bloemstuk van JAN DAVIDS DE HEEM, extra uitvoerig f 164.—
gekogt op het boelhuys van de kunstkoper VAN BIESUM te Rotterdam.
Verkocht 1734 voor f 130.—, omdat de verf uit zommige bloemen was uitgetrocken.
1720. 65. een oud mans tronie van JAN LIEVENSE (verkogt) f 7.—
66. bedelaars bij een oude ruïne, door THOMAS WIJCK, hoog 15½ duim, breed 11 duim f 49.—
deze 2 bovenst. gekogt te Delft op het boelhuys van de Hr. WEVERING.
1721. 67. een landschap, koeijen, schapen, etc. van PIJNACKER, hoog 15¾ duim, breed 23¾ duim f 50.—
gekogt in den Haag op het boelhuys van de gravin VAN HORNES.
68. Christus in de gedaante van een hovenier bij het graf van Maria Magdalena zig vertonende, door REMBRANDT, gloeyend en konstig geschildert, Ao. 1638, hoog 23 duim, breed 19 duim f 213:10
gekogt van de Hr. WILLEM VAN DER GOES, tegenwoordig ontfanger te Leiden.
69. het portret van REMBRANDT van voren, met een mutse, door hem zelfs in zijn beste tijd geschildert, Ao. 1655 f 100.—
gekogt van de Raadsheer Mr. FRANCO VAN DER GOES, en is mij Ao. 1724 f 200.— voor geboden.
1723. 70. } 2 cabinetstukjes van de jonge FRANS VAN MIERIS te Leiden, verbeeldende het
71. } eene een bakker, warm broot blazende, het ander een oud wijfje, castagnes en
ijbokking verkopende, waar bij een jongetje, etc. f 220.—
van hem zelfs gekogt à f 190.— 2 fraaije gesnede vergulde lijsjes f 30.—
72. een leggende Venus en Cupido, levensgroote, in 't verschiet 3 beelden, wapens smedende, van de JONGE PALMA f 197:18
op het boelhuys van Mr. H. TROMP, Raet en Oud-Schepen te Delft gekogt, hebbende den Admiraal Tromp hetselve uit Venetië gebragt.
73. zingende boer en boerin, waar bij 1 rokent boertje aan een tafel zittend in een binnenkeuken, extra konstig van A. VAN OSTADE f 265:15
geruijlt tegens andere met Mr. ARENT HENDR. VAN DER DUSSEN, volgens
Journaal pag. 203.

- deze nr. 73 van OSTADE geruijlt 1731 in Febr. met de Ontfr. Genl. van SLINGELANT tegens een lantschap met koeijen en schapen van ADRIAEN VAN DE VELDE. Deze VAN DE VELDE 13 Oct. 1731 wederom geruijlt en de nevenstaande OSTADE wederom gekregen.
1724. 74. een klijn stukje van DUSART, een jongetje en meysje met een kat en vogelkooij, Ao. 1682 geschildert f 26.—
gekogt te Delft van de Wed. BLOK.
Verkogt 1734, 7 April à f 26:10.
75. een cabinetstukje van WILLEM VAN MIERIS, verbeeldende een kaaswinkeltje, zeer uitvoerig f 350.—
gekogt van hem zelfs, het lijsje 30.—
1725. 76. reizigers en paarden door 't water gaande, waar bij eenige vrouwebeeldjes van PHILIPS WOUERMAN, hoog 15 duim, breed 1 voet, en 8 duim, gekogt van Juffr. VAN BLEISWIJK te Delft, f 115.—
verkogt 1734, 7 April à f 125.—
77. een klijn cabinetstukje van G. MELDER in waterverf, zijnde een oud mannetje met een uijl op de vinger f 115.—
geruijlt met Mr. BAUMAN tegens een groot stuk van JORDAANS.
1726. 78. een lantschap met beelden en beesjes bij een ruïne, van den ouden GRIFFIER f 100.—
gekogt van Mr. BAUMAN in den Haag.
11 September 1735 verkocht aan de schilder VAN DER MIJ, à f 60.—
- buiten 79. het uitleiden van Hagar door JAN LIEVENSZ. f 8:12 —
gekogt op een auctie te Delft.
- Ao. 1727. 80. een cabinetstukje van de oude FRANS VAN MIERIS, verbeeldende zig zelfs aan een vrouwtje oesters presenteerde in een zilvere schaal, zeer schoon van ordonantie, Ao. 1667 geschildert f 500.—
gekogt van de Hr. VERSCHURING in den Haag.
April 1733 verkogt te Amsterdam à f 425 aan de orlogiemaker CLOCK.
81. een dito van GERARD DOU, een heremiet bij een kaarslicht zittende te studeren in een grotte, extra konstig en uitvoerig Ao. 1661 geschildert, met een deurtje daarvoor waarop een kannetje, toebak en pijpen, etc. f 425.—
gekogt van de juwelier VERBRUGGE te Delft.
1728. 82. het portret van NICOLAAS FRUINING, in een stoel zittende, Ao. 1652 door REMBRANDT geschildert f 100.—
dit stuk is mij gegeven door nigte de Wed. GRASWINKEL, en daar voor een present gegeven, bedragende f 100.—
83. het portret van REMBRANDT zelfs met een stormhoed, Ao. 1634 geschildert, toen hij 28 jaaren oud was f 90.—
gekogt van GERARD GOEREE te Delft.
1729. 84. een Lieve vrouw en kindje van JAN LIEVENSZ. gloeyend en kragtig in de manier van Titiaan f 150.—
geruijlt met de Hr. VAN HEEMSKERK in den Haag tegens een stuk van HOET.
85. een cabinetstukje van PIETER GIJSEN, zijnde een dorpsgezicht vol beeldjes, beesjes wagentjes, etc. f 230.—
gekogt door JAN GOEREE te Amsterdam op een auctie.
86. een lantschap en stalletje met 12 paarden en beeltjes, van PHILIPS WOUERMAN f 400.—
gekogt van mijn schoonzoon,
- (86a.) met nog een stukje van J. OLIS, verbeeldende een keukentje met allerhande wilt, etc. f 22:9
87. een capitaal stuk van PAULO VERONESE, verbeeldende het badwater te Bethesda, uit Joannes 5 Cap. 1 vers, daar de Heere Christus geneest een zieke, die 38 jaaren krank gelegen hadde f 450.—

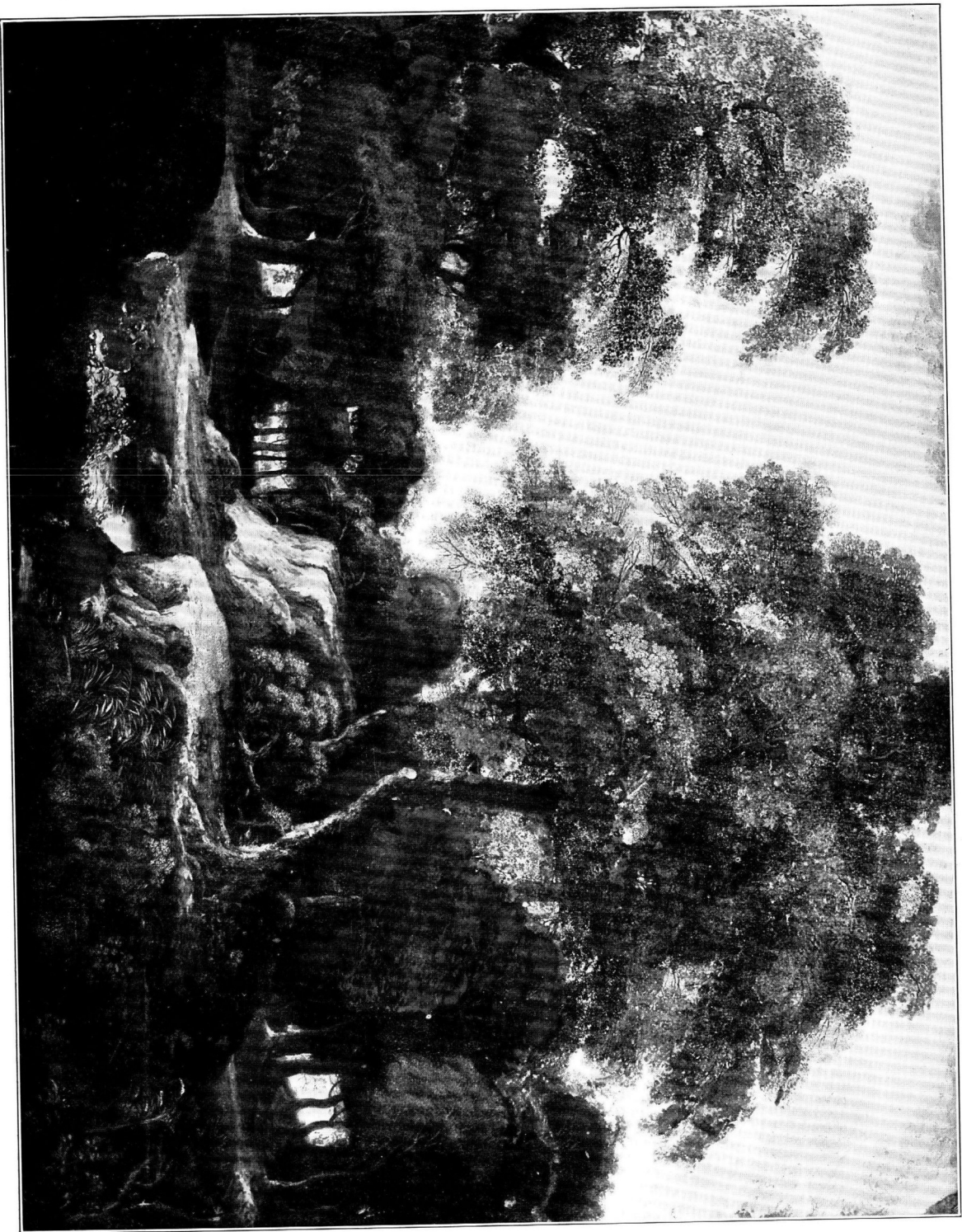
- gekogt van Mons. le Conte DE BONEFELD, een Italiaan (334:19 aan gelt, *f* 115:5 het Venusje van MELDER aangerekent).
 ANTON: SARDI: staat agter op het schilderij geschreven.
- Ao. 1730. 88. een meisje dat vis schrap, van BREKELINGKAMP *f* 8.—
 gekogt van de schilder DE MIJE te Leiden.
 verkogt 31 Maart 1731 in den Haag à *f* 6:15.
- (88a.) de Geboorte Christi, na¹⁾ RUBBENS, daar de print van is door BOLSWERT gesneden,
 hoog 2 voet, breed 17 duijm *f* 265.—
 gekogt van een boelhuijswijf, uit een ouden Roomschen boedel te Delft.
89. een extra curieus cabinetstukje van WILLEM VAN MIERIS, verbeeldende een
 groenwinkeltje *f* 700.—
 van hem zelfs gekogt, het beste dat hij oit van moderne heeft geschildert.
90. een zeer konstig portret van ANTHONY VAN DYK, zijnde een Pensionaris van
 Antwerpen, levensgroot, hoog 3 voet 4½ duijm, breed 3 voet 1 duijm *f* 430:10,
91. Christi gevangenneming bij fakkelligt en maneschijn, heerlijk geschildert en ge-
 tekent van JOSEPH VAN ARPINO, hoog 2 voet 9 duijm, breed 1 voet 11 duijm *f* 383:5
 voor dit stuk hebben de erfgenamen mij gezegd, dat haar vader meer dan eens
f 3000.— bij zijn leven was geboden.
 N. B. 19 Jan. 1731 is mij door een Franschman (Mr. COLIJNS) voor dit stuk
 geboden *f* 3000.—.
1730. 92. Joseph en Maria met het kindeken Jesus op haar schoot, waar bij St. Jan met
 een lammetje, en diverse engelen door ROTTENHAMMER, op een kopere plaat
 extra konstig in de manier van TITIAN en PAULO VERONESE geschildert, het
 beste dat oit gesien hebbe, hoog 10½ duijm, breed 8½ duijm . . . *f* 577.—
 vinde dit volgende Latijnsch vaarsje agter op geschreven.
 Eu qualis quantusque fuit ROTENHAMER in arte
 Monstrat pingendi gratia viva manus.
93. de stervende Alexander, zijnde een heerlijke ordonnantie van gebouwen en beelden,
 van GERARD DE LAIRESSE, hoog 2 voet 4 duijm, breed 2 voet 9¾ duijm *f* 635:5
 deze 4 bovenst. schilderijen gekogt op de auctie van de burgemeester VAN BELLE,
 heer van Waddixveen te Rotterdam.
94. het closbaantje van A. VAN OSTADE, waar in 8 beelden *f* 114.—
 gekogt op een boelhuijs in den Haag.
 verkogt 1734 14 April à *f* 133.—.
95. een Rhijngesigt van HARMEN SACHTLEVEN „ 90.—
 gekogt van de schilder VAN DER MIJE te Leiden.
 deze verkogt 20 Nov. 1730 aan de Hr. FRANCO VAN BLEISWIJCK à *f* 160.—
96. mijn buitenplaats Vlietlust van voren te zien, door T. VAN DER WILT geschildert
 Ao. 1720 *f* 80.—
97. een badje van Diana in een lantschap, van PIET DEN UIJL of UIJLENBROEK *f* 6:10:8
 op het boelhuijs van LA FAILLE, 11 Dec. 1730
 deze 8 May 1731 verkocht aan Mons. PÄHMAN à *f* 50.—.
1731. N. B. deze 4 volgende schilderijen gekogt op de auctie van de Hr. VAN VALKENBURG
 te Rotterdam, 11 April:
98. 3 meijsjes met bloemwerk en een tapijtkleedje, van PIETER VAN DER WERFF
 geschildert, hoog 13 duijm, breed 10 duijm *f* 555.—
99. 2 beeltjes in een lantschap van de oude MIERIS te Rotterdam na 't leven, de
 Hr. BROUWER en zijn vrouw, Ao. 1675, extra konstig, hoog 10 duijm, breed
 8 duijm *f* 725.—

1) eerst stond „van”, veranderd in „na”.

100. een kerkroof van PHILIPS WOUWERMAN, de beste en uitvoerigste die er bekend is, hoog 18 duim, breed 24 duim of 2 voet }
 101. een valkenjagt van deselve, zijnde een weerga, van deselve hoogte } f 1725.—
 en breete }
 opgeldt 5% f 150:5
102. een zeer ongemeen stuk van PAULUS POTTER, verbeeldende eenige zinrijke fabelen van dieren en jagten, in 14 afbeeldingen, waar onder een badje van Diana van C. POELenburg, hoog 2 voet 8½ duim, breed 3 voet 9½ duim . . . f 700.—
 gekogt 17 May van de Hr. Secretaris DE BIJE te Leiden.
 N.B. voor dit stuk is mij van een Duitscher f 2000.— geboden, 1733.
103. een jongelingsportret van voren, van FERDINAND BOL f 8.—
 uit den boedel van mijn schoonmoeder.
 verkogt 1734 à f 12.—
- Ao. 1733. 104. een groot stuk van JACOMO BASSANO, daar Christus bij Maria en Martha komt, in de manier van PAULO VERONESE, hoog 4 voet en 3 duim, breed 5 voet 9 duim f 325.—
105. de blinde Tobias, zittende in een stoel, 4 beelden, van HANNIBAL CARATS, hoog 20½ duim, breed 2 voet en 2 duim. f 405.—
 dit stukje heeft de Hr. BOUT gekogt uit de familie van de Hr. COYMANS te Amsterdam.
106. een konstig en uitvoerig cabinetstukje van GERARD DOU, het beste dat tegenwoordig alhier in 't lant meer bekend is, verbeeldende een vrouw op een ton peen schrappende, terwijl een jonge haar een mujs laat zien, in de val gevangen,
 1733. in een keuken, vol bijwerk, hoog 18½ duim, breed 13 duim . . . f 2065.—
 N.B. deze 3 bovenst. schilderijen gekogt, den 11 Augustij in den Haag op de Auctie van de Hr. BOUT, opgeld 1¼ st. per gulden f 174.14
107. Pomona en Vertumnus, van RUBBENS, in een zeer schoon lantschap van den FLUWEELEN BREUGHEL, hoog 3, breed 4 voet f 1700.—
 N.B. dit stuk kost VALKENBURG f 2825.— op de auctie van 't Loo, 1713.
 Van deze No. 107 van BREUGHEL vide HOUBRAKEN in 't leven van de FLUW. BREUGHEL te deel pag. 86.
108. Scipio met de Spaansche Bruit (op de cataloge stond Sofonisba aan de voeten van Masanissa) door PAULO VERONESE, hoog 18, breed 36 duim . . . f 210.—
109. de Dood van Lukretia in den tempel, van BARTHOLET, hoog 3 voet, 7 duim, breed 4 voet, 6 duim f 320.—
 Deze No. 109 houde ik voor POUSSIN, en is geschildert ten eenmaal in de manier, houding en couleur van de 7 Sacramenten van POUSSIN, die 1714 bij JACQUES MEYERS te Rotterdam gezien hebbe.
 N.B. Deze 3 bovenst. schilderijen gekogt den 7 October te Rotterdam, op de Auctie van de Hr. VAN VALKENBURG, opgeldt 5% f 111:10
110. het vermaarde schilderij van POTTER bekend bij de naam van de pissende koe (vide HOUBRAKEN in het leven van POTTER, 2e deel pag. 127); het verbeeld een lantschap vol koeijen, schapen, boerderije, en beelden, breed 3 voet en 8 duim, hoog 2 voet en 7 duim f 2000.—
 gekogt van den Hr. DE WOLFF te Amsterdam.
1734. 111. het portret van den vermaarden schrijver LIEVE VAN COPPENOL, voor een tafel zittende een pen te versnijden, tot de knien toe, levensgrootte, kragtig en konstig geschildt. van REMBRANDT VAN RHIJN, breed 2 voet 9 duim, hoog 3 voet 6 duim f 120.—
 N.B. VONDEL en JAN VOS hebbe verzen op dit portret gemaakt.
112. de Vrouw van REMBRANDT VAN RHIJN, door hem zelfs zeer uitvoerig en konstig
 Ao. 1642 geschildert, tot de knien toe, levensgrootte, met 2 handen, de tronie in

- profil, met een rode fluwele hoed en pluïmen op 't hoofd, hoog 3 voet 11 duïjm, breet 3 voet 3 duïjm, boven rond f 270.—
gekogt op de Auctie van de Hr. Burgemr. WILLEM SIX, 12 Maj.
113. een landschap met beelden, beesjes, van ADRIAAN VAN OSTADE „ 215.—
gekogt op de auctie als boven.
verkogt aan de Graaf VAN OPDAM à f 215.—
1735. 114. een Mansportret, levensgroote, zijnde een kniestuk, met 2 handen, Ao. 1633 van REMBRANDT VAN RHIJN f 200.—
1738 verkogt aan de Hr. RUTGERS à f 165.—
1736. 115. Maria met het kind Jesus, en engelen, van ROTTENHAMER, een Cabinetstukje hoog 10 duïjm, breet 7½ duïjm f 264.—
116. Het 3 koningenspel, van JAN STEEN, zeer aardig verbeeld, hoog 2 voet, 8 duïjm, breet 3 voet 5 duïjm f 250.—
N.B. Deze 2 bovenst. gekogt op de Auctie van de brouwer VAN LOON te Delft, opgelt 1¼ % f 32:12
1737. 117. een Alchimist met veel bijwerk, in een kelder, waar door al het ligt daarin uit een venster komt schijnen, dun en konstig geschildert van BEGA f 140.—
118. de Historie van Mercurius en Herse, 7 beeltjes van VAN BAALEN, en den FLUWEELEN BREUGHEL, op een kopere plaat, een fraaij cabinetstukje, hoog omtrent elf duïjm, breet 8 duïjm f 335.—
119. een weergaloos konstig cabinetstuk van SLINGELANDT, verbeeldende een keuken waar in een vrouwtje bij de wieg zit, met een kind aan de borst en een meisje daar bij staande te spelen, met zeer veel bijwerk, hoog 1 voet 4½ duïjm, breet 1 ½ duïjm f 1090.—
N.B. Deze 2 bovenst. gekogt 3 September op de Auctie VAN HULS, in den Haag, opgelt 1¼ % f 89:18
1738. 120. een jongetje in een nisje, houdende een pannekoek als een masker in de hand, konstig van G. SCHALKE, hoog 7 duïjm, breet 6 duïjm f 300.—
121. een zeer konstig en capitaal bloemstuk van den vermaarden JAN VAN HUIJZUM, het beste, dat hij oit heeft geschildert in de jaaren 1726, 1727 en 1728, hoog 2 voet 8 duïjm, breet 2 voet 1 duïjm f 1450.—
222. een tafel met allerhande vrugten, oesters, kreeft, een ham en ander stilleven, rijk van ordonnantie, van JAN DAVIDS DE HEEM, hoog 2 voet 9 duïjm, breet 3 voet 7 duïjm f 250.—
N.B. deze 3 bovenst. den 16 April te Amsterdam door de Hr. RUTGERS voor mij gekogt op de verkoping van de grave VAN SCHÖNBORN.
opgelt 40e penning f 50.—
123. het portret van FRANC. LELIO BRACCIANO, in 't graauw, door A. VAN DIJK geschildert f 4.—
124. een lantschapje met de pen getekent op panneel, in een lijst, van W. KRUK „ 10.—
125. een zeer capitaal en konstig stuk van A. MIGNON, vol van heerlijke vrugten, beesjes, geboomte en bijwerk, hoog 2 voet 4 duïjm, breet 3 voet 2½ duïjm f 366.—
Uit het cabinet van de Hr. v. SCHUILENBURG en nu van de Hr. Ontf. Genl. VAN SLINGELANDT.

JAN VAN DER HEYDEN. — SCHILDERIJ OP GLAS.
s-Rijks Museum.

Twee schilderijen op glas van Jan van der Heyden

DOOR

A. BREDIUS.

CHILDERIJEN op glas, zoogenaamde „églomisés”, door goede hollandsche schilders der XVIIe eeuw, behooren tot de grootste zeldzaamheden, ja zijn ware unica. Ik zou geen ander werk van dien aard weten aan te wijzen dan de hier afgebeelde stukken van JAN VAN DER HEYDEN. Het eerste, een boschgezicht, alleen met het monogram

JH

gemerkt, werd door den kunstschilder NAKKEN ontdekt, en bevindt zich in 'sRijks Museum. Het tweede, een riviergezicht in den trant van HERMAN SAFT-LEVEN, J. v. Heijde gemerkt, werd door KRONIG in Engeland gevonden en maakt nu deel uit van de rijke verzameling „églomisés” van onzen Maestro Mengelberg, zeker wel éénig in zijn soort, vele honderden nummers tellend. Toch is dit stuk het éénige gemerkte, zekere werk van een groot zeventiende-eeuwsch schilder in die collectie.

Ik meen wel te mogen aannemen, dat deze schilderstukken tot VAN DER HEYDEN'S vroegste werken gerekend moeten worden. Het boschgezicht doet in de verte aan een geval van JACOB VAN RUISDAEL denken: een eenzaam plekje in een bosch, met een plas op den voorgrond, een doorzicht rechts, geen enkele figuur. Het riviergezicht zou ons doen vermoeden, dat VAN DER HEYDEN werk van HERMAN SAFTLEVEN gezien heeft. Dit stuk is met kleine figuurtjes, die nog niets doen denken aan de prachtige staffage van ADR. VAN DE VELDE op zijn latere stukken. Het heeft nog iets naïefs, maar wint bij nadere beschouwing. Op beide stukken treft een blauwgroene tint, dien we later niet weer bij hem terug vinden.

„HOUBRAKEN vertelt, dat onze schilder „*de beginzelen van de Konst geleert heeft by een Glasschrijver*”. Wie zou dat geweest zijn? Van den Gorkumschen Schilder JACOB VAN DER ULFT zegt dezelfde HOUBRAKEN: „Daar beneffens was hij wel de „voornaamste Glasschilder van die eeuw”, en wijdt uit over de uitnemendheid zijner geschilderde glazen. Waar is al dat schoons gebleven? Merkwaardig is wel, dat onder het weinige wat de ongelukkige VAN DER ULFT bij zijn overlijden te Noordwijk naliet, vooral genoemd wordt: glasschrijvers gereedtschap!

Daar VAN DER HEYDEN waarschijnlijk zijn leertijd toch in Gorkum doormaakte, is de veronderstelling niet te gewaagd, dat hij bij VAN DER ULFT in de leer gegaan is.

Maar hoe hij er toe kwam dit procédé te beproeven, blijft raadselachtig. De achterzijde van het glas wordt beschilderd — hij moest bijv. zijn naam eerst schilderen en daaroverheen het landschap — en waarschijnlijk werd de spiegel er wel eens bij gebruikt.

In de 18e eeuw werd overal in dezen trant gewerkt, en ZEUNER werkte met goud en zilver, wat wel eens een aardig effect oplevert, maar toch eigenlijk niet meer tot de werkelijke kunst gerekend kan worden.

Beide stukken zijn uiterst geduldig en minutieus uitgevoerd. De blaadjes aan de boomen van het groote landschap — het is 0.34 h. en 0.425 br — zijn even fijn en uitvoerig behandeld als de steentjes op zijne latere schilderijen, en toch is de totaal-indruk van dit fraaie landschap niet die van gepeuter, evenmin als VAN DER HEYDEN'S stadgezichten.

Het boschgezicht heeft ongelukkigerwijze op sommige plaatsen geleden en is er door oude restauraties daar niet beter op geworden. Het riviergezicht daarentegen bevindt zich nog in ongerepten staat.

JAN VAN DER HEYDEN. — SCHILDERIJ OP GLAS.
Verzameling MENGELBERG.

THEODOOR HELMBREKER. — BOERENFAMILIE VOOR HAAR WONING MET EEN PELGRIM
Pinacoteca Comunale te Lucca. (Op doek, 35 hoog x 40 breed)

THEODOOR HELMBREKER,

SCHILDER VAN HAARLEM (1633—1696).

DOOR

Dr. G. I. HOOGEWERFF.

WELKE mogen wel de oorzaken zijn, dat zich in een land gedurende vier volle eeuwen een artistieke behoefte kan ontwikkelen en bestendigen, waaraan door de krachtigste en rijkste binnenlandse productie nimmer geheel kan worden voldaan, zoodat telkens en telkens weer in kunst en kunsthandwerk krachten van over de grenzen betrokken moeten worden? — Ziedaar een kultuur-historisch vraagstuk van het allergrootste belang, maar dat ons voor het oogenblik niet nader bezig behoeft te houden. 't Zij genoeg het merkwaardige feit nogmaals te constateeren, om het besef levendig te houden, dat het niet maar enkel een traditie was, die in Italië steeds het beloofde land voor de kunst deed zien en voortdurend scharen artiesten over de Alpen lokte! Al deze lieden toch, goudsmeden, tapijtwevers, beeldsnijders, schilders, aanvaardden de lange voet- of zeereis niet in bezit van een „prix de Rome” of ander stipendium, noch togen zij op weg enkel en alleen, om daar ginds hun vak nog wat beter te leeren, maar óók en, praktisch beschouwd, voorál, om er met de uitoefening van hun handwerk een behoorlijk stuk dagelijksch brood te verdienen!

De Nederlandsche Schildersbent zou zich te Rome zeker nooit hebben kunnen vormen en er 100 jaar voortbestaan, als er in die 100 jaar geen voldoende vraag geweest was naar de doeken en paneelen, die haar leden, wier

arbeidslust niet minder was dan hun leute, er bij tien- en twintigtallen ter markt brachten! De bevolking van Rome haalde in de 17e eeuw nog niet het kwart van het zielental, dat de tegenwoordige hoofdstad van het derde Italië binnen den alouden muur van Marcus Aurelius bergt; doch laten nu in dezen tijd eens een 30 of 40 jonge Nederlandsche schilders uit Amsterdam en Laren zich gezamenlijk opmaken, om in de Eeuwige Stad met hun penseel een bestaan te vinden! Laten zij eens beproeven de oude Bent weder te doen herleven; — ze zouden, als niet de liefdadigheid van landgenooten in hun nijpende behoeften kwam voorzien, alle 30 of 40 weldra een jammerlijken hongerdood sterven! En dan zou het goed zijn, dat de Vlamingen maar wijselijk waren thuis gebleven! Het getij is verlopen en de bakens verzet!

Maar toen, — in de eeuw, die in Nederland de Gouden wordt genoemd, — was het anders! Schilders uit onze gewesten kwamen niet alleen naar Venetië, Florence, Rome, om zich daar een paar jaar lang in het vak te bekwamen en als 't te pas kwam een vroolijk feest te vieren, maar niet weinigen hunner maakten er zulk een opgang, dat zij, 't zekere voor 't onzekere nemende, liever verkozen het bij „principi” en kardinalen gemaakte succes te bestendigen, dan in het vaderland een nieuwen loopbaan met al de daaraan verbonden bedrijfs-risico te beginnen! Ze wisten te goed, dat zij in hun geboortestad onder de burgers maar burgerlijke prijzen zouden maken, terwijl in het pauselijk Rome en aan de Noord-Italiaansche hoven, als 't geluk maar wat gunstig was en 't werk gewild, nog eens kans bestond op een „vorstelijke” bestelling, die zoo af en toe item zooveel gouden daalders in kas bracht! — Verscheidenen ging het zoo! Ze bleven òf hun leven lang in Italië werkzaam, òf keerden eerst op later leeftijd, als de „liefde tot het land” hun ten slotte toch te machtig werd, met den inmiddels goed gevulden buidel naar patria terug. De van ouds bekende aantrekkingskracht, die Italië — zooals de overlevering nu eenmaal wil — op ieder uitoefent, mag er ook toe bijgedragen hebben, dat menig artiest er langer bleef hangen, dan hij aanvankelijk wel van plan was geweest, doch dat „blijven hangen” zou niet mogelijk geweest zijn, als de Nederlandsche schilders van de 17e eeuw in Italië niet even goed werk hadden geleverd, dan ze thuis voortbrachten en daarom gezien en gezocht waren! Al zijn REMBRANDT, HALS, VERMEER, RUIJSDAAL niet in Rome geweest, daarom was het toch alles behalve enkel het uitschot, dat derwaarts op weg toog! De Nederlandsche Gouden Eeuw is, alles door elkaar genomen, in Italië even goud als ze het thuis was. Reeds HOUBRAKEN dacht er niet anders over ¹⁾!

1) „'t Schijnd mij toe of die eeuw geen agtinge heeft gehad voor Konstenaren, tenzij dezelve Romen gezien hadden” (Groote Schouburgh, I, p. 128).

Maar om welke reden dan ook het verblijf over de Alpen gerekt werd, dat de terugkeer niet zelden uitbleef, steeds is het noodzakelijk gevolg hiervan geweest, dat zulke kunstenaars, die geheel hun leven of het grootste gedeelte daarvan in Italië sleten, in hun Vaderland onbekend en deshalve ongeëerd zijn gebleven. Tijdgenooten mogen hun namen nog met lof hebben hooren noemen, maar het nageslacht vergat hen geheel, omdat er binnen de grenzen der Vereenigde Gewesten geen of zoo goed als geen werken werden aangetroffen, waardoor hun nagedachtenis levendig gehouden werd.

Over dergelijke vergeten Nederlandsche meesters in de 16^e eeuw heb ik elders gesproken ¹⁾, maar in de 17^e eeuw is hun aantal nog aanmerkelijk grooter. GIOVANNI LESARDO, CARLO OLDRAO, JUSTUS DE PAPE, GIOVANNI VAN VILVORDEN zijn namen van Vlaamsche kunstenaars, die, zooals uit archivalische berichten blijkt, in hun tijd te Rome groot aanzien hebben genoten, doch thans geheel in vergetelheid zijn geraakt, omdat geen werken van hen meer zijn aan te wijzen. Aan de nationale belangsteiling in het vaderland hadden zij zich onttrokken en de Italianen zagen niet meer naar hen om, toen in de 18e en nog meer in de 19e eeuw politieke, maatschappelijke en artistieke denkbeelden duchtig werden herzien; wat de laatste aangaat niet ten goede!

Van de werkzaamheid en verdienste van andere meesters heeft men een geheel verkeerd beeld gekregen, omdat hun oeuvre tot dusver slechts van één zijde, — meest uit werken van kleiner formaat, die toevallig naar het Noorden kwamen, — bekend was. Zoo kon te Florence een JUSTUS SUSTERMANS, dien RUBENS en VAN DIJCK als huns gelijken beschouwden, in den modernen tijd vrijwel over het hoofd worden gezien, totdat niet dan slechts zeer onlangs aan den grooten portretschilder in een monografie de waarlijk hoog noodige eer werd bewezen. ²⁾

Zoo alleen laat het zich verklaren, dat over een meester als LUIGI GEN-TILE of PRIMO, die eenmaal onder de Romeinsche kunstenaars van zijn tijd bij algemeene erkenning de eerste plaats innam, zoodat hij zelfs in 1652 tot „principe” van de Accademia di San Luca werd gekozen, tot dusver niets bekend was; over zijn werken niets en niets over zijn leven, niet eens zijn werkelijken naam! Deze laatste luidde, zooals uit archivalia blijkt „LOUIS COUSIN”; de meester was een Brusselaar van Waalschen afkomst. Van zijn eenmaal beroemde portretstukken gelukte het mij er één enkel aan te wijzen ³⁾, terwijl afgaande op berichten

¹⁾ *Nederl. Schilders in Italië in de XVIe eeuw*, (Utrecht 1912), p. 149 vgg.

²⁾ PIERRE BAUTIER, *Justus Suttermans, peintre des Médicis* (Collection des Grands Artistes des Pays-Bas), Bruxelles-Paris, 1913. — Het boek geeft overigens meer een verdienstelijke samenvatting van feitelijkheden over den meester dan een kunsthistorische waardeering.

³⁾ „*Quadri olandesi e fiamminghi nella Galleria Nazionale d'arte antica in Roma*” in *l'Arte*, anno XIV (1911) p. 370, met afb.

in gelijktijdige Italiaansche bronnen van zijn kerkstukken nog verscheidene terug te vinden zijn.

Een ander meester, wiens leven uit de archieven uitvoerig kan worden toegelicht en van wien eveneens nog verscheidene kerkstukken te Rome aanwezig zijn, is de intieme vriend van GENTILE, de Brabander JAN MIEL, wiens artistieke persoonlijkheid, daar hij tot dusver alleen als schilder van „bambocciaden” bekend was, bij nader onderzoek merkwaardige verrassingen oplevert.

Over deze beide laatste schilders en hun werken stel ik mij voor in twee volgende artikelen uitvoeriger te spreken en wend mij thans in de eerste plaats tot den Noord-Nederlander, die zoowel wat zijn beteekenis als zijn plaats in de Romeinsche kunstwereld aangaat, als derde in het driemanschap beschouwd kan worden. Evenals JAN MIEL vertoont hij het merkwaardige contrast van naast een navolger van PIETER VAN LAER óók schilder van stukken met gewijde voorstellingen geweest te zijn: 't Lag er nu toe, dat te Rome beide genres in trek waren, ondanks het protest van academische zijde meermalen uitgesproken! Ook over THEODOOR HELMBREKER is over het algemeen weinig meer bekend, dan over zijn leven eenige weinige onjuistheden bij HOUBRAKEN, die door DESCAMPS, hoewel hij de betere bron, BALDINUCCI, kende werden overgenomen, 1). Wat zijn werken aangaat wisten alleen kenners iets af van het bestaan van een vijf of zes verspreide stukken in een paar kleine, weinig bezochte buitenlandsche verzamelingen. 2) Het „oeuvre” was een gesloten boek.

Wat HOUBRAKEN over het leven van den meester mededeelt, klinkt zóó kort en zóó goed, dat van de weinige woorden een suggestie van juistheid uitgaat: „*Hij werd in 't jaar 1624 tot Haarlem geboren, maar heeft den meesten tijd van zijn leven in Italië gesleten, daar hij ook gestorven is in 't jaar 1694, oud zijnde zeventig jaren*”.

Soberder en beslister kan het wel niet, en toch is zoowel het een als het ander van de opgegeven jaartallen onjuist. Zonder twijfel ontving HOUBRAKEN zijn berichten uit de verte, uit derde of vierde hand misschien. 't Is FILIPPO BALDINUCCI, tijdgenoot van den schilder, die zóó uitvoerige berichten over hem geeft, dat het vermoeden zich reeds vanzelf opdringt, dat hij die uit den mond van zijn gevierden collega zelf ontvangen moet hebben. Waar het kronieken en

1) HOUBRAKEN, *Groote Schouburgh*. II p. 108 vg. — DESCAMPS, *La Vie des peintres*, II, p. 339 vgg. — BALDINUCCI, *Notizie dei professori del disegno*. (ed. RANALLI, Firenze 1847) V, p. 504 vgg. — D'ARGENVILLE, *Abrégé*, II p. 339 en NAGLER i. v. „Helmbrecker” geven een samenvatting van DESCAMPS. — Een levensbeschrijving van den meester wordt verder gevonden in het handschrift van NICOLO PIO ROMANO, *Le vite de' pittori, scultori e architetti*, 1724; (in de Vaticaanse Bibliotheek, mss. Capponiana 237) Vgl. ORBAAN, *Bescheiden in Italië omtrent Nederl. Kunstenaars en Geleerden*. Dl. I ('s Gravenhage 1911) p. 266. De daar meegedeelde jaartallen en verdere berichten zijn echter, afgezien van een paar vermelde schilderijen, onjuist.

2) Nantes, Schleissheim en particuliere collecties in Zweden en Engeland; zie beneden.

biografieën geldt is uitvoerigheid bij het mededeelen van feiten gewoonlijk op zich zelf al een teeken van juistheid, maar in dit geval is het mogelijk de betrouwbaarheid van den Italiaanschen zegsman met de gegevens uit archivalische bronnen, die nimmer liegen, nauwkeurig te controleeren. De uitslag van de proef blijkt geheel in BALDINUCCI'S voordeel, wiens nauwgesteldheid bij al zijn zwerige breedsprakigheid wederom verrassend blijkt. Wij volgen in 't kort zijn verhaal:

THEODOOR was de zoon van CORNELIS HELMBREKER, organist te Haarlem, en werd geboren in het jaar 1633. Dat deze opgave van het geboortjaar de juiste is en niet die van HOUBRAKEN, blijkt al terstond uit het feit, dat HELMBREKER zelf aan den pastoor van zijn parochie in 1677, bij het opmaken van het jaarlijksche bevolkingsregister, opgaf 44 jaar oud te zijn. ¹⁾

Van den vader wordt vermeld, dat hij de katholieke leer met overtuiging was blijven aanhangen, doch dit strookt bezwaarlijk met het feit, dat hij in dienst der protestansche kerk zijn leven lang de kettersche gemeente met zijn spel gesticht heeft. Eerder heeft men aan een gemengd huwelijk te denken en aan te nemen, dat de *Moeder* van HELMBREKER geloovig katholiek was. In ieder geval was de zoon het ook. ²⁾ Aanvankelijk werd de begaafde jongen bestemd in de muziek te worden opgeleid, doch daar zijn neiging tot de schilderkunst weldra klaar en duidelijk bleek, werd hij op veertienjarigen leeftijd bij PIETER DE GREBBER, Haarlemsch figuurschilder, in de leer gedaan. Toen deze echter reeds twee jaar later kwam te overlijden, zag het echtpaar HELMBREKER zich, wat de verdere opleiding van hun katholieken zoon betrof, voor een eigenaardige moeilijkheid geplaatst, daar er bezwaar moest bestaan hem in het atelier van een der andere Haarlemsche meesters te plaatsen, omdat 't zij van hun kettersche denkbeelden, 't zij van hun in vrome oogen ook overigens niet onbedenkelijken levenswandel een verkeerden invloed op den pas veertienjarigen knaap te vreezen was. Dus werd besloten hem liever thuis te houden en hem onder het ouderlijk toezicht zich zelf tot meester te laten vormen. Deze artistieke zelfopvoeding, die in een ander geval misschien een gevaarlijke proefneming geweest zou zijn, had bij den jongen THEODOOR, die door zijn talent vanzelf tot correct-schilderen werd aangedreven, het beste resultaat. Volgens BALDINUCCI begon hij eerst met het

¹⁾ Archief van SS. Apostoli. Dit gegeven, evenals de verder in dit artikel voorkomende bijzonderheden uit de parochiale archieven van S. Marcello en S. Andrea delle Fratte, dank ik aan de groote welwillendheid van Dr. FRIEDRICH NOACK, te Rome.

²⁾ CORNELIS JANSZ. HELMBREKER, uit een Haarlemsche familie geboren, was eerst organist te Hoorn en werd 21 Febr. 1619 door Burgemeesters en Schepenen van Haarlem tot hulporganist van de Groote Kerk benoemd. In Juni 1625 kreeg hij zijn vaste aanstelling. 30 Mei 1654 werd door de Burgemeesters over zijn weduwe TRIJNTGEN SPIJCKERS gehandeld. Als keurmeester van orgels trad hij meermalen in den lande op en had ook als componist naam. Vgl. vooral nader over hem het art. van J. W. ENSCHEDÉ in het *Nieuw Nederl. Biographisch Woordenboek*, I, Kol. 1064 vg.

kopieeren van werken van de beste meesters van zijn tijd om dan weldra tevens, steeds met inachtneming der natuur, tot het zelfstandig samenstellen van historieën en allerlei genrestukjes in kleine figuren over te gaan”, „zijnde dit het soort werk, waartoe hij van nature zich het meest aangetrokken voelde”. — Zoo deed hij drie jaren lang en mag dus gezegd worden zich feitelijk zonder meester gevormd te hebben, enkel en alleen uit kracht van zijn nauwgezette waarneming van de dingen om hem heen.

Dit bericht over een driejarigen studietijd na den dood van DE GREBBER stemt weder nauwkeurig overeen met datums, die van andere zijde uit het leven van HELMBREKER bekend zijn: In 1652 n.l., dus op negentienjarigen leeftijd werd hij als jong meester in het gilde te Haarlem opgenomen ¹⁾ en ondernam in het volgende jaar, nadat zijn vader inmiddels gestorven was, de gewone reis naar Italië. In gezelschap van drie andere Haarlemsche schilders begaf hij zich op weg, zooals wij uit een toevallige mededeeling bij HOUBRAKEN in het leven van VINCENT VAN DER VINNE weten ²⁾, waar deze over dien kunstenaar het volgende bericht: — *„Zijn reisgezellen, die van Haarlem hem vergezelden naar Duitschland, waren KORNELIS BEGA, THEODOOR HELMBREKER en WILLEM DU BOIS, dog zij bleven alle niet bij hem, maar dropen d'een voor en d'ander na weder naar huis”*.

HELMBREKER droop zeker niet naar huis, doch reisde door naar Italië, toen VAN DER VINNE zich door Zwitserland naar Frankrijk begaf. Als HOUBRAKEN in een anecdote over dezen laatste te kennen geeft, dat hij zich in den winter van 1653 in de Alpen bevond, dan is dit, zooals boven blijkt, het juiste jaartal van de reis. Waarschijnlijk in het voorjaar van 1654 moet HELMBREKER te Venetië zijn aangekomen. Daar had hij het geluk terstond de gunst te winnen van den doge LOREDAN, die hem gedurende vier maanden in zijn paleis huisvestte en tegen milde betaling voor zich liet werken. Na dan nog een maand voor eigen rekening in deze stad te zijn gebleven, begaf de meester zich naar Rome, waar hij in de woning van den stalmeester van kardinaal CARLO DE'MEDICI, in diens paleis bij S. Trinità de'Monti, huisvesting vond en in 't genot van een „eervolle toelage” wederom vier maanden lang verblijf hield.

Te Rome sloot HELMBREKER voorts vriendschap met zijn land- en stadgenoot, den schilder JAN WILS, welke kameraadschap de aanleiding was, dat hij samen met dezen op reis toog naar Frankrijk. Gedurende een oponthoud te Lyon werd hij aangegrepen door een ernstige en langdurige ziekte, die hem op den rand van het graf bracht en waardoor zijn verblijf in die stad zich twee jaar

1) V. D. WILLIGEN, *Haarlemsche Schilders*, p. 30.

2) HOUBRAKEN. II, p. 211.

THEODOOR HELMBREKER. - DOOD VAN DEN H. FRANCISCUS XAVERIUS.
Sacristia dell' Oratorio del P. Caravita te Rome. (Op koper, 53 hoog × 40 breed.)

rekte. Dan reisde hij na een gelukkige genezing verder naar het vaderland, waar hij acht maanden lang in zijn geboortestad werkzaam was, om dan opnieuw de reis naar Italië, weder over Venetië, te aanvaarden. Hoe lang hij ditmaal onderweg was en hoe lang precies zijn tweede oponthoud te Venetië duurde is moeilijk na te gaan. In ieder geval was hij in 1668 weder te Rome teruggekeerd, waar hij den eersten Mei van dat jaar, zooals uit de trouwboeken van de parochie van San Marcello blijkt, in het huwelijk trad met een zekere ANNA PETRONILLA ROMANA.¹⁾ Deze eerste vrouw moet echter zeer kort na het huwelijk overleden zijn; althans BALDINUCCI, die over haar niet spreekt, zegt dat HELMBREKER bij zijn terugkomst te Rome, op aanbeveling van een pater Jezuïet een kamer kreeg in het huis der Orde, gelegen naast het oratorium van den H. Franciscus Xaverius (Oratorio del padre Caravita). Dit moet blijkbaar ná den dood van zijn echtgenoot geweest zijn, toen de meester behoefte had aan een meer teruggetrokken leven.

BALDINUCCI weet te vertellen, dat hij in den tijd, dat hij in het huis der paters woonde, verscheiden stukken met devote voorstellingen voor hen maakte, die in de portiek van het oratorium geplaatst werden. Daaronder bevond zich een landschap van 10 palm, voorstellende de „Verzoeking in de Woestijn”. De stukken zijn thans alle verdwenen, één uitgezonderd, in klein formaat, dat den dood van den H. Franciscus Xaverius voorstelt en in de kleine sacristie, waartoe men slechts zelden toegang heeft, bewaard wordt. Het werk, dat men hiernevens vindt afgebeeld, is een goed voorbeeld van HELMBREKER's kunst uit deze periode, ten eerste om de eigenaardig sprekende, doch voorzichtig aangebrachte kleuren, ten tweede om de daarmee gepaard gaande verzorgde techniek, zooals die b.v. blijkt uit de juistheid, waarmede de neerzwevende engelen geteekend zijn, welke niet alleen in hun „optreden”, maar ook in hun houdingen en gebaren zoo on-Hollandsch, zoo bijna academisch zijn.

HELMBREKER zou in dezen tijd zeker tot de Orde zijn toegetreden, wat ook de paters gaarne gezien zouden hebben, als hij in zich eenige roeping tot den geestelijken stand had gevoeld. Doch hoezeer ook godsdienstig van inborst, ging hij tot dien stap niet over, daar hij zich waarschijnlijk te veel artiest voelde, om zich door een gelofte te binden.

In dezen tijd trad hij ook toe tot de broederschap van Santa Maria in Campo Santo, waar hij den 2^{en} Maart 1669 onder de leden werd opgenomen, zooals uit de notulen der vergaderingen, welke in het archief bewaard zijn, blijkt. Hij woonde echter slechts zelden de zittingen bij en nam aan het bestuur der confraterniteit geen deel. Slechts op de vergaderingen van 26 Mei 1669, 19 Maart 1671 en 31 Januari 1672 vonden wij hem nog onder de aanwezige leden vermeld.

¹⁾ 1668 Mei 1: „THEODORO ELEMRECHER, quondam CORNELII, d'Arlem in Olanda, abita nella parochia di SS. Vincenzo ed Anastasio X ANNA PETRONILLA, figlia BELARDINI BATISTIS, Romana.”

Veel later kon hij daaronder ook niet meer voorkomen, daar hij, zooals wij weder uit BALDINUCCI weten, naar Napels vertrok, na 2½ jaar bij de Jezuïeten verblijf te hebben gehouden. Ook daar vond hij in het Ordehuis der Societeit een onderkomen en maakte in den tijd van zes maanden drie kapitale stukken met figuren op natuurlijke grootte voor het refectorium van het noviziaat der paters. Dit oude refectorium is thans, sedert de secularisatie der geestelijke goederen in 1874, de „sala del Circolo Fisiologico”; de schilderijen zijn spoorloos verdwenen. Het eerste stelde voor „Christus biddende in den hof Gethsemane”; het tweede „de Kruisdraging”, met vele figuren van gerechtsdienaren, en de vrouwen; het derde „Christus gekruisigd tusschen de beide moordenaars”, met Maria, Maria Magdalena en Johannes aan den voet van het kruis.

Teruggekeerd te Rome nam de meester weder in het huis der paters Jezuïeten zijn intrek, doch vertoefde er ditmaal slechts kort, daar hij eerlang voor de tweede maal naar het vaderland terugkeerde, om er zijn oude moeder vóór haar dood nog te kunnen zien. Van af den zomer of herfst van 1673 tot 1676 ongeveer moet hij weder te Haarlem verblijf gehouden hebben en keerde niet naar Italië terug, voordat hij als goed zoon zijn moeder de oogen had gesloten.

't Was in dezen tusschentijd (3 Januari 1674), dat te Rome zijn beste vriend, ABRAHAM GENOELS, onder den bijnaam ARCHIMEDES in de Bent werd opgenomen. HOUBRAKEN deelt uit het dagboek van dien schilder zelf de namen van al de bentvogels mede, die zijn bentbrief onderteekenden. Later liet GENOELS de geteekende portretten van 8 hunner, die zijn kamer te Rome versierden, aan HELMBREKER zien¹⁾. Het blijkt, dat deze zelf geen bentlid is geweest, hoewel hij met verscheiden van zijn landgenooten, die wél deel van het gezelschap uitmaakten, in betrekking stond.

Tegen Paschen 1677 vinden wij den meester te Rome teruggekeerd, wonende in de Vicolo Mancino en sedert kort voor de tweede maal gehuwd met LAURA CATARINA, een Romeinsche, die 20 jaar jonger was dan hij zelf.²⁾ Met de broederschap van Campo Santo onderhield hij van zijn kant geen betrekkingen meer, doch den 25^{en} September 1677 werd hij als zieke van wege de confraterniteit bezocht. Met de „casa propria”, die hij volgens BALDINUCCI in dezen tijd opende, is blijkbaar de nieuwe woning in Vicolo Mancino met bijbehorend atelier bedoeld. Reeds in dezen tijd maakte hij met zijn stukken in klein formaat naam en verdiende goed geld.

Echter bleef hij ook thans nog niet voor goed te Rome gevestigd, doch

¹⁾ HOUBRAKEN, III, p. 103; vgl. II, p. 328.

²⁾ TEODOR ELANBRECH, olandese pictor, d'anni 44, con la sua moglie LAURA CATARINA, d'anni 24, in Vicolo Mancino, (Parochiaal archief van SS. Apostoli).

begaf zich, na niet langer dan 18 maanden zijn winstgevend handwerk te hebben uitgeoefend, voor de derde maal naar het vaderland, 't zij dat wegens regeling van zaken, 't zij dat om andere gewichtige redenen zijn tegenwoordigheid aldaar gewenscht was. Deze derde reis moet in het begin van 1678 hebben plaats gehad, daar de meester in het parochiaal bevolkingsregister van dat jaar niet weder voorkomt. Hij sloot dus zijn winkel en liet zijn jonge vrouw waarschijnlijk bij haar familie achter; het met zich voeren van een levensgezellin had immers in dien tijd aanmerkelijk grooter bezwaren dan tegenwoordig!

Op zijn terugreis naar Italië bezocht hij ditmaal Parijs, waar hij zich, zooals BALDINUCCI meedeelt, acht maanden ophield en veel schillerijen afleverde. Uit HOUBRAKEN weten wij, dat hij er met FREDERIK DE MOUCHERON omging en figuren in diens stukken schilderde ¹⁾. Voorts bleef hij op zijn verdere doorreis eenigen tijd te Turijn, waar hij voor den hertog van Savoje twee stukken van 4 palm schilderde: het eene voorstellende „een kloosterbroeder in wit ordewaad, die aan armen voor de kloosterpoort spijs uitdeelt”, het andere „een kwakzalver zijn middelen ventende omgeven door talrijke figuren”. — Het eerste stuk is waarschijnlijk hetzelfde, dat door HOUBRAKEN vermeld wordt als zich bevindende in bezit PIETER KLOK te Amsterdam, hoewel de schrijver daar spreekt van een „Franciscaner kloosterbroeder”. Niet alleen komt het nauwkeurig uit, dat dit stuk het jaartal 1681 voerde, maar uit den verkoopcatalogus van de verzameling van KLOK, die men bij HOET vindt afgedrukt ²⁾, blijkt, dat ook het pendant met den kwakzalver in het bezit van den „konstlievenden” Amsterdammer geweest is. Het eerste stuk vond veel meer bewondering dan het tweede: terwijl de „Spijziging” met fl. 115 betaald werd, bracht de „weerga” slechts fl. 20 op.

Dat beide werken nog terug te vinden moeten zijn, is boven allen twijfel verheven. Den 31^{en} October 1859 kwam „*un moine partageant des vivres aux pauvres, signé du nom du maître*” nog voor op een veiling te Hannover (Graf VON BRABECK, Graf VON STOLBERG, N°. 121) en PARTHEY vermeldt het stuk, „*ein Mönch reicht den Armen Speise*”, met de toevoeging: „*Zuletzt in Soeder*” ³⁾. De opgegeven maten komen steeds nauwkeurig overeen en sluiten de mogelijkheid, uit dat verwisseling met een ander werk in het spel is. ⁴⁾ De eenige kans,

1) HOUBRAKEN, II, p. 328.

2) Dl, I, p. 132. De veiling had plaats 22 April 1744.

3) *Deutscher Bildersaal* (1861), I, p. 573. — Deze laatste notities dank ik aan de vriendelijkheid van Dr. C. HOFSTEDDE DE GROOT te 's Gravenhage, die mij met groote voorkomendheid toestond van zijn uittreksels uit veilingscatalogi gebruik te maken; ook voor het vervolg van deze studie waren zijn aantekeningen mij van onberekenbaar nut.

4) Bij Hoet in Holl. maat: hoog 2 voet, 4 duim × breed 3 voet; op de Hannoversche veiling en bij Parthey, in Deutsche maat: hoog 2 voet, × breed 2 voet, 7 duim. In den ouden catalogus der collectie BRABEK te Hildesheim, van 1792, staan als maten aangegeven (p. 61, no. 98): hoch 2 Fuss, 1 Zoll × breit 2 Fuss, 8 Zoll. (In. c.M.: pl. m. 70 × 90).

waarmede men rekening heeft te houden, is deze: dat HELMBREKER ongeveer terzelfder tijd replieken schilderde, zoowel van de „spijsuitdeeling” als van den „kwakzalver”, en dat van het dus ontstane dubbele paar pendanten het eene stel (met den „witten” monnik) door den hertog van Savoje werd aangekocht, terwijl het andere (met den „Franciscaner klooster-broeder”) naar Amsterdam geraakte, om daar, na de veiling der verzameling KLOK in 1744, zijn omzwerfing door den kunsthandel te beginnen. ¹⁾

Dat overigens verwisseling geenszins tot de onmogelijkheden behoort, wordt wel hierdoor bewezen, dat men in den laatsten tijd meende het werk in den kunsthandel teruggevonden te hebben. 21 Februari 1888 kwam op de veiling BOS-HARLINGEN een „spijsuitdeeling” voor, die onder den naam van HELMBREKER, met een verwijzing naar HOUBRAKEN, verkocht werd. Behalve dat de opgegeven maat (46 × 41 c.M.) reeds uitwees, dat men hier met een ander werk te doen had, stond onder de beschrijving uitdrukkelijk vermeld, dat het stuk met de initialen HB. gesigneerd was en het jaartal 1682 ('62?) voerde. BREDIUS herkende deze „distribution de nourriture” dan ook als een werk van den Amsterdamschen schilder J. HOLBLOK, die in 1679 stierf. ²⁾

Deze tweede „spijsuitdeeling” moet dezelfde zijn als „die Klostersuppe”, die den 5en December 1907 op de veiling van de collectie van baron L. VON LOEWENSTEIN te Frankfort a. d. Main als „*ein feingetöntes, prächtiges Hauptwerk*” van HELMBREKER, — „*rechts bezeichnet*”, — verkocht werd. Wederom bewijst reeds de maat (46 × 41 c.M.) dat men hier nogmaals met het werk van HOLBLOK te doen had! Voor dezen dubbelganger moet men dus bij het zoeken naar het stuk van HELMBREKER wel op zijn hoede wezen. En er zijn er nog andere. Reeds DR. C. HOFSTEDE DE GROOT zag een *tweede* werk van HOLBLOK, eveneens een spijziging van armen aan een kloosterpoort voorstellende, in privaatbezit te Dresden (gemerkt: I. HBlo . . . 1662; doek 63 1/2 × 80 1/2). ³⁾ Verder hangt nog in het museum van genoemde stad een uitvoerig werk van niemand minder dan PIETER VAN LAER zelf met dezelfde voorstelling ⁴⁾, benevens nog twee respectievelijk van PHILIPS WOUWERMAN (in klein formaat) en van JAN ASSELIJN (gemerkt: „*Asselin 1647*”). Het Prentenkabinet te Amsterdam bezit voorts een teekening

1) Uit de pinacothek van het Savoysche vorstenhuis te Turijn waren de werken, zooals oude inventarissen uitwijzen, reeds in den loop der 18e eeuw verdwenen en blijkbaar van de hand gedaan. Een vergissing van HOUBRAKEN, wat het ordgewaad van den monnik betreft, ligt ook meer voor de hand, dan aan te nemen, dat de meester de onderwerpen van de vorstelijke bestelling in hetzelfde jaar en in nauwkeurig dezelfde afmetingen nog eens herhaalde.

2) Zie Dr. C. HOFSTEDE DE GROOT, *Arnold Houbraken und seine „Groote Schouburgh*”. (Haag 1893) p. 130, met verwijzing naar BREDIUS in de *Kunstchronik*, XXIII, p. 369.

3) Dr. C. HOFSTEDE DE GROOT, t. a. p.

4) No. 1366. Doek 75 × 98; het stuk komt reeds in den koninklijken inventaris van 1753 voor.

met de onderteekening: „*ABOTH in Roma*”, die wederom een soepuitdeeling voor een kloosterpoort tot onderwerp heeft. (Rechts op den voorgrond en toegewend een man, die uit een nap drinkt). De spijsuitdeeling voor een convent, was in de 17^e eeuw onder de kringen der bentschilders een geliefd thema!

Daar het van groot belang is, dat het stuk van HELMBREKER wordt teruggevonden en wellicht voor een onzer musea aangekocht, kan het dienstig zijn de oude beschrijvingen, die wij er van kennen, hier onder elkander te plaatsen:

BALDINUCCI in 1694 (ed. 1847, V. p. 509): „*Passò per Turino, e per quel duca fece due quadri di quattro palmi: in uno rappresentò la persona di un frate d'abito bianco, che distribuisce a diversi poveri gli avanzi del refettorio; che riuscì opera bella e curiosa, per avere egli in essi rappresentati al vivo molti bizzarri avvenimenti, che suol partorire azione cotale fra le calche di gente plebea*”.

HOUBRAKEN in 1718 (II, p. 108): „*De Konstlievende PIETER KLOK heeft thans een stuk van hem, 't geen hij geschildert heeft in 't jaar 1681 . . . Het verbeeld een klooster op de Italiaansche wijze gebouwt en voor het zelve menigte van vrouws-, mans- en kinderbeelden, sommige daaronder verminkt, welke van pelgrims [?] gediend worden met warme spijs, die hen uit een groote ketel, met een potlepel, door een Franciscaner kloosterbroeder wordt toegedeelt*”.

Veilingscatalogus der verzameling KLOK, 22 April 1744 (HOET, II, p. 132): No. 41. „*Een klooster tot Romen, daar de armen gespijst worden, door HELLENBREKER, door hem in Italien geschildert, extra schoon en konstig en vermaart, gelijk in zijn leven blijkt beschreven door HOUBRAKEN. H. 2 v. 4 d.; br. 3 v. — fl. 115.*”

Catalogus der verzameling BRABEK te Hildesheim, 1792 (p. 61): No. 98. „*Ein kloster, an dessen Thür Armen Suppe ausgetheilt wird von HELMBREK. Hoch 2 Fuss, 1 Zoll; breit 2 Fuss 8 Zoll. Nahme und Jahrzahl stehen auf dem Bilde, welches eine grosse Achtung für den Meister erweckt. Der Ausdruck ist passend, Form und Stellung sehr abwechselnd, das Helldunkle gut beobachtet, und die Farbe eines ANDREA SACCHI würdig. ARGENVILLE erwähnt eines ähnlichen Stücks von diesem Meister ¹⁾.*”

De beschrijving, die BALDINUCCI van het stuk met den kwakzalver geeft, luidt als volgt:

„*Nell' altro quadro] figurò un ciarlatano, che avido di spiacciare suoi impiastri si fa vedere in atto di spander chiacchiere fra quegli scioperati e perdiggiorni, che lo stanno ascoltando*”.

In den veilingscatalogus van KLOK wordt het vermeld met de volgende woorden:

„*No. 42. Een dito door den zelven, zijnde een quackzalver met veel figuurtjes kunnende dienen tot een weerga van het voorgaande. H. 2 v. 4 d.; br. 3 v. — fl. 20*”

¹⁾ Dit is niet juist; D'AGENVILLE noemt geen enkel stuk van HELMBREKER, waarschijnlijk is DESCAMPS bedoeld.

Deze „kwakzalver” is *niet* dezelfde als het veel kleinere en op hout geschilderde stuk met gelijke voorstelling, dat den 22^{en} November 1904 op de auctie VOGRICH te Berlijn onder HELMBREKER'S naam met de volgende beschrijving voorkwam:

„No. 75. *Vor den Toren einer kleinen Stadt hat ein Quaksalber sein Gerüst aufgeschlagen und preist der gaffenden Menge seine Geheimmittel an. Bild von guter Charakteristik. Auf Holz, H. 37, Br. 45 c.M.*”.

De „Marktschreier, auf Holz”, die door PARTHEY (I. p. 573) als HELMBREKER vermeld wordt, als zich bevindende te Keulen bij WALLRAF, is waarschijnlijk identiek met het laatstgenoemde werk.

In Italië teruggekeerd bleef HELMBREKER daar thans voor goed verblijf houden. Volgens BALDINUCCI werden zijn stukken steeds meer en meer gezocht en werkte hij voor de meest hooggeplaatste personen, waaronder de kardinalen CHIGI en CARPEGNA. De graaf ANGIOLOSA, edelman uit Parma aan het pauselijk hof, telde in 1682 niet minder dan 25 werken van de hand van den meester in zijn verzameling!

Terstond na zijn terugkeer werd hij den 5^{en} October 1681 als lid der „Accademia di San Luca” voorgesteld, doch zijn aanneming als zoodanig had eerst 8 October 1684 plaats. Wat de oorzaak van dit uitstel mag geweest zijn, laat zich niet met volkomen zekerheid uitmaken; zeer waarschijnlijk valt reeds in dezen tijd het verblijf van den meester te Florence, waarvan BALDINUCCI spreekt. In elk geval was HELMBREKER geen ijverig academicus en kwam hij nimmer ter vergadering. Hij behoort onder de kunstenaars, die zich met de eer en het aanzien, die het lidmaatschap met zich bracht, tevreden stelden. Een tijdgenoot van hem, DAVID DE KONINGH, vatte het bijv. al evenzoo op en woonde na zijn aanneming nooit meer een zitting bij ¹⁾

Behalve academicus was HELMBREKER ook lid van de „Congregazione dei Virtuosi al Pantheon”, het in 1543 te Rome opgerichte en nog bestaande genootschap tot bevordering der devote kunst, waarvan ook LUIGI GENTILE en JAN MIEL, evenals GASPAR VAN WITTEL en JAN FRANS VAN BLOEMEN, deel hebben uitgemaakt.

Mag over verblijf- en woonplaats van den meester in de jaren 1681—'85 geen afdoende zekerheid bestaan, — hoewel men mag aannemen, dat hij van deze vijf jaren er zeker twee of drie te Florence doorbracht, — van 1686 af worden wij weder over zijn domicilie en verderen levensloop uit de parochiale bevolkingsregisters van Rome van jaar tot jaar ingelicht. Na, zooals wij zagen, in 1668 als

1) Deze gegevens zijn aan het archief van San Luca ontleend.

THEODORO ELEMRECHER en in 1677, wonende in de Vicolo Mancino, als TEODOR ELANBRECH te zijn voorgekomen, vinden wij hem in het genoemde jaar 1686 in het parochiaal bevolkingsregister van S. Andrea delle Fratte ingeschreven:

TEODORO ELEMRECHER, met zijn vrouw CATARINA DI SANTI, wonende aan de Piazza di Spagna, in het eerste huis rechts naast de „salita”, die naar Trinità de' Monti voerde; zonder kinderen.

In de volgende jaren keert zijn naam regelmatig, — of wat de schrijfwijze aangaat als men wil hoogst *on*regelmatig, — terug, als volgt:

1687, TEODORO ALOSTENBRECHER, *pittore*, met zijn vrouw Catharina, als voren.

1688, TEODORO ELBRECHIER, *pittore*, met zijn vrouw, als voren.

1689, TEODOR ELBERECH, *pittore*, met zijn vrouw, als voren.

En zoo voorts tot 1696 toe, in welk jaar hij voor het laatst voorkomt als TEODORO ELENBRUC, *pittor*, met zijn vrouw, zonder kinderen; woning als voren.

De schilder moet nog in den zomer of in de herfst van hetzelfde jaar overleden zijn, daar men in het Trouwboek van de parochie S. Maria del Popolo op 4 Februari 1697 het huwelijk vindt ingeschreven van: MICHELE BRIOL uit Meldola met LAURA CATARINA, dochter van wijlen ANTONIO CHELVA (?), Romana, en weduwe van TEODORO ELEMRECHER.

Het is ieder duidelijk, dat met deze gegevens de opgave van HOUBRAKEN, volgens welke de meester in 1694, zeventig jaar oud, overleed, wel afdoende wordt gelogenstraft.

Tijdens zijn verblijf te Florence werkte HELMBREKER o. a. voor den edelman CARLO LORENZO UGHI. Deze had twee zoons, die beiden dilettant-schilders waren, en ontving den meester meermalen bij zich aan huis. BALDINUCCI zag in zijn bezit meer dan tien werken van HELMBREKER, waarvan vier de jaargetijden voorstelden en twee andere de „Geboorte” en de „Aanbidding der Koningen”.

De markies FULCO RINUCCINI telde zes stukken van den schilder in zijn verzameling, waarvan er twee, de „Vlucht naar Egypte” en den „Terugkeer” verbeeldende, door BALDINUCCI bijzonder worden geroemd, die daarbij niet zonder voldoening opmerkt, dat hij zelf het was, die het denkbeeld voor het onderwerp aan de hand deed. De vier andere schilderijen waren stukken van HELMBREKER's gewone genre met voorstellingen uit het land- en volksleven; de „jaargetijden” vormden ook hier weder de grondgedachte: tuinbouw, graanoogst, wijnoogst en landlieden zich warmende bij een vuur.

De markies MATTHIAS MARIA BARTOLOMMEI bezat van den meester een viertal „bambocciaden”, die, te oordeelen naar de beschrijving, wel tot zijn meest kenschetsende werken behoort moeten hebben; het eene geval is al kostelijker

dan het andere. Van deze beschrijving geef ik hier een samenvatting, omdat door een woordelijke vertaling toch te veel van de oorspronkelijke verve verloren zou gaan:

„In het eerste stuk is een soort tuin voorgesteld, waar onder een deels natuurlijke deels gemetselde overwelling, rondom het bekken van een bron, vier meisjes verzameld zijn, die linnengoed staan te wasschen, terwijl op korten afstand een jonge vrouw en een knaap bezig zijn bij een grooten ketel, de eerste met daar loog in te doen, de tweede met het vuur aan te wakkeren, 't welk met bijzondere natuurlijkheid is weergegeven. Verder ziet men nog eenige figuren van landlieden.

In het tweede schilderij bemerkt men te midden van eenige boeren een „ciambellajo" (krakelingenverkooper), die met een der omstanders bij het morraspel zijn waar heeft ingezet. Terwijl hij zeer oplettend bij het spel met de eene hand de vingers uitslaat, met de andere de slagen optelt en daarbij den medespeler met inspanning gadeslaat, heeft een bedeljongen een groote krakeling beetgepakt en probeert die weg te nemen, daarbij met een sluw gebaar van verstandhouding een teeken gevende aan een kameraad, dat die zich stil moet houden. Dicht bij die twee staat een hond, die, 't oog vestigend op de stelende hand, met ongeduld schijnt te wachten, of ook iets van dat goede brok voor hem zal zijn.

Het derde schilderij verbeeldt een tot herberg ingerichte schuur in de open „campagna". De waard met een wijnflesch in de hand staat slim lachend een drinkebroer in te schenken. Voorts zijn er andere figuren van verschillenden leeftijd, vrouwen en kinderen, die met schik het geval schijnen gade te slaan.

In het laatste doek ziet men een jonge boerevrouw, neergezeten met een kind aan de borst. Een jongentje, dat er naast staat, en zich begeerig toont het te liefkoozen, wordt door de moeder teruggehouden, om door het verbod zijn verlangen nog meer op te wekken. Een wat ouder broertje zit er bij en lacht er om. Verder is er, behalve een jonge en een oude man, een meisje, dat in een stuk brood hapt, terwijl een herder, gekleed in een ruige pels en gezeten op een muilezel, het dier aan een bron laat drinken, met een snaaksche lach op zijn tronie zich tot de bovengenoemde figuren wendende".

BALDINUCCI zelf verheugde zich, — en dat niet bij wijze van spreken, daar hij van „preciosa gioja" gewaagt! — in het bezit van een stuk van HELMBREKER, voorstellende een man, in halffiguur, tegen een marmeren tafel, in de eene hand een flesch en in de andere een gevuld glas houdende, lachende tegen een jongen naast hem. BALDINUCCI had dit schilderij ten geschenke gekregen van den abate FRANCISCO MARUCELLI, met wien hij zelf en HELMBREKER beiden zeer bevriend waren. Deze MARUCELLI was Florentijn van afkomst, doch woonde te

Rome aan de Piazza di Spagna, Hij en HELMBREKER, als goede bureu, waardeerden elkaar over en weer en dit was de oorzaak, dat de vermogende prelaat talrijke werken van zijn vriend verwierf, die hem van zijn kant bevoorrechtte door hem het allerbeste af te staan wat zijn hand maakte, uit hartelijkheid en toegenegenheid. Zoo bezat de abate in zijn verzameling weldra niet minder dan zestien stukken van den meester, hoewel hij eerst in 1680 met zijn werk kennis maakte.

Onder deze zestien stukken bevonden er zich vier van grooter afmetingen dan HELMBREKER anders gewoon was te maken. Het eerste vereenigde in zijn voorstelling op wonderlijke wijze bambocciade en allegorie, wellicht overeenkomstig den wensch van den besteller. Op den voorgrond zag men een rondedans van zes figuren, mannen en vrouwen, met ter zijde een feestvierend gezelschap om een tafel. Onder de muzikanten, die den dans begeleidden, had THEODOOR zich zelf naar het leven geportretteerd, „mentre suona il buonaccordo”. Een der figuren, die aan het feest deelnemen, bij het kleed getrokken, wendt zich om en ziet met ontstelling de Dood achter zich staan, in gezelschap van den Tijd en van twee kinderen, die bellen blazen. Boven de groep der dansers, op een hoogte, staat een kruis, waaronder in 't wit gekleed de Christelijke Deugd, met een gebaar eenige jongelieden, die bij de bestijging halverwege zijn stil blijven staan, overredend den tocht te volbrengen; terwijl een schoone en verleidelijke vrouw hen tracht te bewegen om te keeren en aan de vreugden der wereld, in feest en rondedans verbeeld, deel te nemen. Op den achtergrond zag men de ruïnes van den boog van Constantijn, en in de verte een kring kaartspelers.

Een tweede stuk van gelijke afmetingen als het voorgaande, stelde een deel van het Forum Romanum voor, toen nog Campo Vaccino geheeten, met vee en een herder, drinkende aan een fontein. Ter zijde een jonge vrouw, die in een ketel maccheroni kookt, en eenige hongerige toeschouwers. Achter de laatste groep op een kleine hoogte, zag men een kwakzalver, die op een stellage een boer een kies trekt, — „che stretto dal dolore si vede piangere”, — terwijl een „pulcinella”, metgezel van den kwakzalver, met zijn potsen de omstanders doet lachen. Rechts eenige huizen en een met wingerd overgroeid terras, waar een gezelschap met spel en zang zich verlustigt. Links, onder een gespannen doek, een dikke, onguere vent in een stoel, die aan een vrouw, die lachend naast hem staat, wijn wil inschenken; ter zijde van hen een lange, magere pelgrim, die een schotel maccheroni in de hand houdt, en achter dezen twee jonge vrouwen, die hun kleine kinderen liefkoozen.

Het derde stuk, grooter nog dan de beide voorgaande, vertoonde een markt met talrijke figuren. Dwars over het plein trekken eenige bereden gerechtsdienaren met een geboeiden gevangene, eveneens te paard, die den „caporale”

laat afstijgen om zijn hoed op te rapen. Voor hen uit rijdt een kar met twee ossen en een drijver. Ter zijde een barbier, die onder een afdak bezig is een ouden boer te scheeren, terwijl een ander staat te wachten. Op het tweede plan een handelaar, die zijn visch aanbiedt aan twee dames van aanzienlijken stand, welke van een „cavaliere” vergezeld zijn. In het midden en meer op den voorgrond een groep vruchtenverkoopsters, die aan twee in 't wit gekleede monniken hun waren aanprijzen. Op den achtergrond nog talrijke figuren: een open karos met zes paarden, een groep zigeuner-vrouwen, waarvan een aan een boer de hand leest; voor een herberg is druk verkeer.

Het vierde stuk, pendant van het voorgaande, stelde eveneens een mark, voor, met niet minder dan 60 figuren. Rechts van den beschouwer zag men een groot huis, met het voorkomen van een buitenverblijf, waar een bruidegom zijn jonge vrouw verwelkomt, die door haar vrouwelijke verwanten en vriendinnen, — „giusta l'usanza di Olanda”, — naar de woning van haar echtgenoot begeleid wordt. Van een balcon ziet een vrouw toe; vier muzikanten zijn ook aanwezig. Voor het huis staan de vrienden van den bruidegom. Over voorgrond en middelplan van het schilderij zag men verschillende groepen van andere figuren verspreid en naar het midden, in derde distantie, een troep van tien veulens. waarnaar drie personen, twee in 't zwart gekleed en de derde in „abito di campagna”, staan te kijken. Dit stelden de abate MARUCELLI zelf voor met zijn beide „nepoti”, waarvan de oudste zijn oom aanwijst, welk van de dieren hem het best bevalt. Op hetzelfde plan vermeldt de zeer uitvoerige beschrijving van BALDINACCI nog eenige herders met hun kudde, in de nabijheid van een hut, en een jonge herderin die een der koeien zit te melken. Het stuk werd afgesloten door een vergezicht over zee.

Twee van deze vier groote stukken waren in 1729 nog in het bezit der familie MARUCELLI te Florence en aanwezig op de „leen-tentoonstelling”, die de Academie aldaar jaarlijks gewoon was te organiseeren. Behalve de twee „vedute di campagna con molte figure ed animali” worden in den catalogus, die in druk verscheen, nog twee „landschappen met figuren en dieren” van Monsù TEODORO vermeld, eveneens uit het bezit der MARUCELLI. Verder was van den meester een bambocciade ingezonden door GIUSEPPE ORLANDINI, een andere door de familie GERINI, terwijl er twee uit de verzameling der familie RINUCCINI waren afgestaan¹⁾.

Wat de andere bambocciaden aangaat, die de abate MARUCELLI bezat,

¹⁾ Deze gegevens dank ik aan Dr. F. C. WILLIS, die zoo vriendelijk was mij van een door hem gemaakt uittreksel uit enkele tentoonstellings-catalogi, waarvan zich exemplaren in de bibliotheek van het Duitse Kunsthistorische Instituut te Florence bevinden, inzage te verleen. — In de verzameling van den markies FULCO RINUCCINI vermeldt BALDINUCCI zes werken van HELMBREKER; zie boven p. 39. De catalogus van de RINUCCINI-collectie werd in 1852 te Florence gedrukt.

vergenoegt BALDINUCCI zich met op te merken, dat ze te samen wel meer dan 400 figuren vertoonden, doch hij onthoudt zich van elke nadere mededeeling over de voorstellingen, zeggende, dat hem dit veel te ver zou voeren; waaraan hij gelijk mag gehad hebben. Alleen van één werk maakt hij nog met zeer bijzondere onderscheiding en ingenomenheid melding, als behoorende tot het allerbeste dat HELMBREKER ooit maakte. Op dit stuk was een school voorgesteld van negen kinderen, in een kamer door een raam verlicht. De meester is bezig op heftige wijze tegen een der leerlingen uit te varen, die geknield en huilende voor hem ligt. De woede op het gezicht van den paedagoog, de verplukte schoolmeestersbaard en andere kenschetsende eigenaardigheden waren met verbluffende juistheid weergegeven, zoodat het geheel even bewonderenswaardig was als vermakelijk.

Behalve bambocciaden en stukken van dergelijk genre, waren er onder de zestien werken, die de abate MARUCELLI van HELMBREKER bezat, ook drie met devote voorstellingen, te weten: een „Geboorte”, een „Vlucht naar Egypte” en de „Dood (transito) van den H. Franciscus Xaverius”. Hoewel onwaarschijnlijk is, het niet uitgesloten, dat dit laatste stuk hetzelfde was, dat thans in de sacristie van het „Oratorio del padre Caravita” bewaard wordt. Dat de meester niet bij uitzondering dergelijke stoffen behandelde, wordt wel bewezen door het feit, dat de hertog SFORZA CESARINI twaalf werken met voorstellingen van gewijden aard van hem bezat.

In de boven reeds aangehaalde levensbeschrijving van NICOLO PIO¹⁾ (1724) worden nog een „Vlucht naar Egypte”, een „Rust op de Vlucht” en een „Prediking van Johannes den Dooper” te Rome genoemd, zonder dat de nadere verblijfplaats van deze stukken wordt aangegeven; voorts „de vier jaargetijden” in Casa GABRIELLI aldaar.

Toen BALDINUCCI in 1694 zijn leven te boek stelde, had HELMBREKER juist voor de nieuwe sacristie van Santa Maria della Pace een groot altaarstuk geschilderd, dat algemeen de aandacht trok²⁾. Het schilderij was een geschenk aan de kerk van den graaf ANGUISCIOLA, die mede een der bewonderaars van den schilder was en zelf in zijn kostbare verzameling meer dan twintig werken van zijn hand bezat. Het kapitale doek (± 175 cM. hoog \times 125 cM. breed), met figuren ter levensgrootte³⁾, stelt de H. Familie voor en bevindt zich thans doch in tamelijk verwaarloosden toestand, boven het altaar van de tweede kapel rechts bij het binnenkomen. Het stuk is in meer dan een opzicht merkwaardig en, den naam van den schilder niet kennende, zou men niet licht klappen, dat

1) Hs. in de Vaticaanse Bibliotheek. Vgl. boven p. 30 noot.

2) *Mentre che io queste cose scrivo, cioè nel 1694, ha egli dipinta una tavola.... etc.*

3) NICOLO PIO spreekt van dit werk als een „quadretto”!

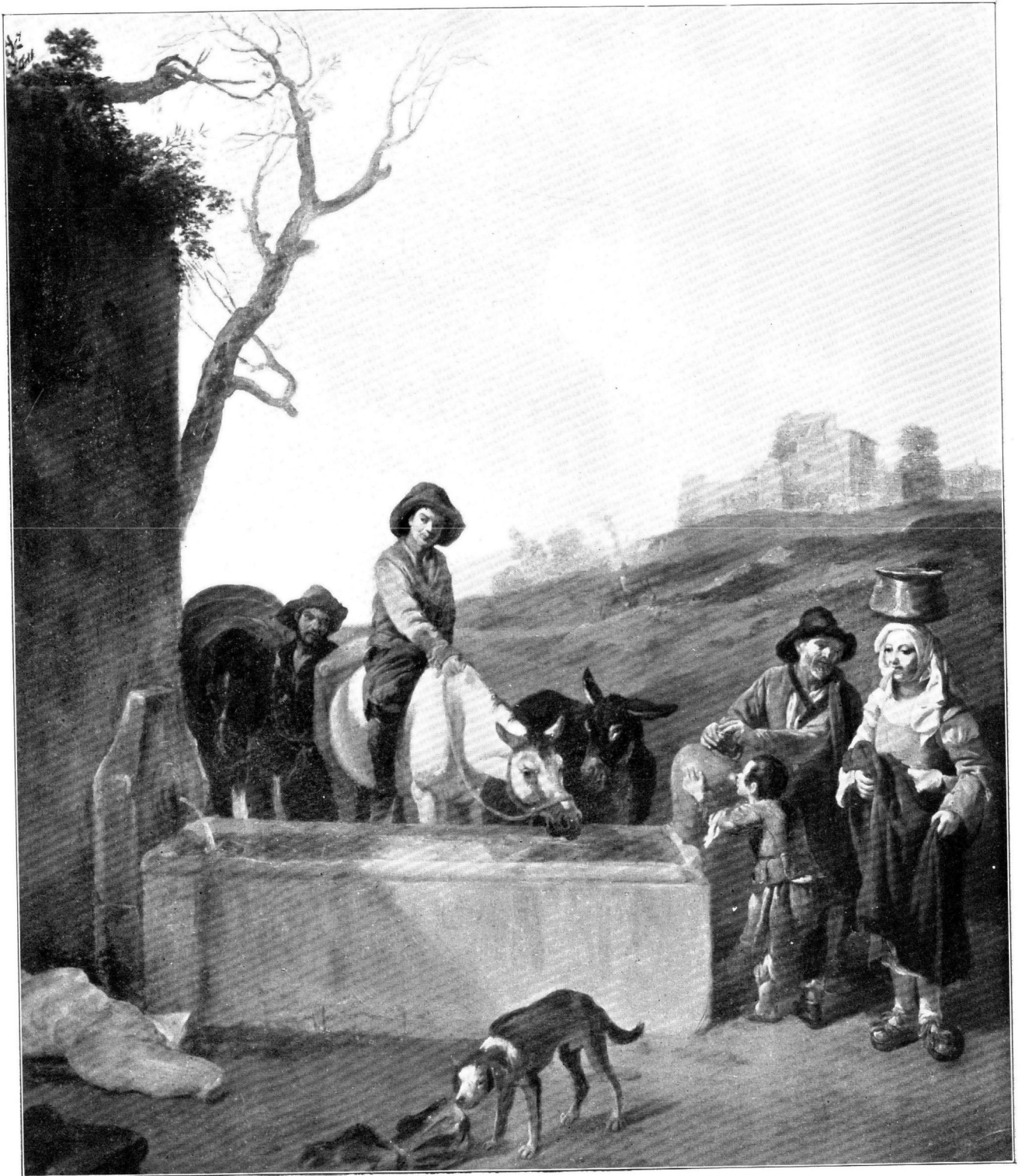
het was voortgekomen, uit een school die FRANS HALS tot leidend meester had!

Rechts op den voorgrond is Maria gezeten met het kind op haar schoot, dat zich terugbuigende en den toeschouwer aanziende de Moeder met de linkerhand boven bij het kleed vat. Achter deze laatste staat, toezierende, Jozef, terwijl links, toegewend, Anna gezeten is, het hoofd met een doek bedekt, met gevouwen handen, als in aanbidding het kind gadeslaande. Links boven, in zich openende wolken, waaruit het licht op de groep neervalt, verschijnen een paar cherubs. De achtergrond is donker. Het blonde Christenkind is in zijn levendige houding goed gegeven en vertoont, helder en lustig uit zijn oogen kijkend, meer een Vlaamsch dan een Italiaansch voorkomen, evenals dat trouwens met de gezonde baby's der „vezzozette en vaghissime contadine" op HELMBREKER's bamboccia den het geval is. De Bambino kon een broertje wezen van de „putti", die boven door de wolken kijken! En samen hebben ze meer weg van RUBENS' kinderen dan van de kleine groote menschen, die de academische schilders van de Romeinsche school doorgaans te zien geven. Het gebaar is even gemakkelijk als natuurlijk, en zóó gekozen, dat het kind de heele compositie onwilkeurig komt te beheerschen. Trouwens de geheele groep is goed geslaagd en het stuk moet vroeger heel mooi geweest zijn; doch de slechte staat waarin het nu verkeert maakt een juiste waardeering onmogelijk. — Van de kleuren spreekt er, afgezien van het naakt van het blonde kind, geen meer dan het lichtende rood van het jak van de moeder; het overige doet grauw en zwart. De verf is op sommige plaatsen afgesprongen en vooral de achtergrond heeft zeer geleden. Bij dit alles komt een zeer ongunstige plaatsing.

In heel wat beteren toestand, reeds terstond wat de plaatsing betreft, bevindt zich het stuk, dat HELMBREKER in ongeveer denzelfden tijd voor de kerk van San Giuliano dei Fiamminghi maakte. Dit stuk, van afmeting ongeveer gelijk aan het voorgaande, siert nog op zijn oorspronkelijke plaats het hoogaltaar van de nationale kerk der Vlamingen en mag als het hoofdwerk van den meester beschouwd worden. Men vindt het hier nevens afgebeeld.

Het doek, waarvan zelfs geen plaatselijke overleving den naam van den schilder meer bewaard had, werd besteld door den apotheker NICOLAAS VAN HARINGHEN uit Yperen, die een goed vriend van HELMBREKER was en een geestdriftig bewonderaar der schoone kunsten. Met verschillende Vlaamsche schilders te Rome verkeerde hij op goeden voet, was zelfs onder den naam van MITHRIDATES, eereid van de Schildersbent ¹⁾ en trad als maecenas onder zijn landgenooten op. In den inventaris van zijn inboedel, die na zijn dood in 1704 werd opgemaakt en nog in het archief van San Giuliano bewaard wordt, vindt men rond 100 schilderijen

1) HOUBRAKEN, III, p. 101.

THEODOOR HELMBREKER. --- LANDLIEDEN AAN EEN BRON.
Galleria Nazionale di arte antica te Rome. (Op koper, 50 hoog x 43 breed)

vermeld, die in zijn bezit waren en voor het meerendeel van Vlaamsche meesters geweest moeten zijn, hoewel de namen helaas slechts voor een klein gedeelte worden opgegeven. Er hingen er tot in de keuken toe. Van HELMBREKER vindt men zes stukken genoemd, hoewel er waarschijnlijk onder de verder opgesomde bambocciaden nog verschillende van zijn hand moeten geweest zijn.

Deze NICOLAAS VAN HARINGHEN had aan de kerk een nieuw marmeren hoogaltaar geschonken, dat, toen het gereed was, hem ongeveer 800 scudi had gekost. Op dit vrome werk wilde hij de kroon zetten door bovendien voor zijn rekening een altaarstuk te laten uitvoeren en droeg dit op aan zijn vriend HELMBREKER.

Het doek (hoog 188 × breed 126 c.M.) stelt den schutspatroon van de kerk voor, hoe hij in berouw neerknielend zijn misdaad beweent. Hij had namelijk, zooals de legende verhaalt, zijn eigen vader en moeder vermoord, meenende, zijn hem trouwe echtgenoot op overspel te betrappen. Rechts op den achtergrond ziet men den heilige nog eens, hoe hij als kluizenaar op zijn schouders een pelgrim over een bergstroom draagt, welke nederige taak van naastenliefde een der boetedoeningen was, die de ridder van weleer zich had opgelegd, om voor zijn zonde vergeving te bekomen. Links achter den geknielden heilige ziet men een schildknaap, die een valk, het attriboot van den eenmaal hartstochtelijken jager, op de hand houdt.

Het werk voldoet als altaarstuk uitnemend, daar de groote figuur, die op de afbeelding haast *te* groot lijkt, door de houding sprekend is. Het is weder iets donkerder geworden door den walm van kaarsen en wierook, doch heeft door de hooge plaatsing minder geleden dan dat doorgaans met altaarstukken het geval is.

De kleur is oorspronkelijk, zonder krachtige effecten, eerder getemperd, maar goed gebonden en harmonisch. Reeds terstond is de avondbelichting, die de Romeinen zelden of nooit toepassen, opmerkelijk. De achtergrond is in schemer gehuld; rechts boven de heuvels ziet men het doffe, laatste avondrood, in ongeforceerd contrast met den meer goud-blanken lichtschijn, waarin de voor HELMBREKER kenmerkende, weder goed geteekende en goed aangebachte, cherubs neerzweven; welke lichtschijn op den heilige zelf, op het metaalblauw van het harnas en op den over den schouder geworpen bleek-purperen mantel, terugvalt en links achter den schaarsch belooverden boom de lucht verheldert.

Twee werken als die in Santa Maria della Pace en San Giuliano, door een Noord-Nederlandsch schilder gemaakt, zijn wel merkwaardig genoeg om een blijvende aandacht te verdienen. Men staat hier niet voor geniaal, maar wel voor zeer deugdelijk werk, dat echter vooral belangrijk is, omdat men hier te doen heeft met bestellingen, die de meester in het vaderland nooit zou gekregen hebben. In Nederland was de schilderkunst van dezen tijd vooral voor de „woning”

bestemd, huiselijk, en ontleende daaraan voor een goed deel haar kracht — en haar grootheid. Kleingenre, landschap, stillevens waren voor de binnenkamer bedoeld. Het portret, zelfs als regenten- en schutterstuk, is in zijn conventioneelen vorm *huiselijk*. Gelegenheid tot het werken in grooten stijl deed zich amper voor. Als in het laatst der 17e eeuw de woningen weelderiger worden en men in heerenhuizen geheele wanden van de ruime salons met schilderijen gaat bedekken, dan nog blijft deze kunst *huiselijk*. Wanneer het geen eenvoudig landschap met figuren was, in den trant van GLAUBER en der MOUCHERONS, dan was het mythologie, en als het geen mythologie was dan waren het allegorische of arcadische voorstellingen, waarin hoogstens wat diepzinnigheid gewild en bewonderd was, tot vermaak van het gezelschap, maar waarin geen verhevenheid van gevoelens werd vereischt. Het geheel had smaakvol te zijn, weelderig, aangenaam, *huiselijk*. Wanneer in Nederland het werk, meestal tot zijn nadeel, groot wordt, dan is het meest om aan de behoefte te voldoen, waarmee wij boven onze lambrizeering (als die er is) een behoorlijk behangselpapier kiezen, niet aan de meer edele behoefte, die b.v. tot uiting komt in de decoratie van de gewijde ruimte van het kerkgebouw. Tot het maken van „monumentale” kunst is in de Nederlanden slechts zelden aanleiding geweest en dan nog zag men zich, naast een HONTHORST, als die de opdracht kreeg, op Vlaamsche kunstenaars aangewezen.

Daarom moet aan deze Nederlandsche kerkstukken in Italië een bijzondere waarde gehecht worden, omdat men daarin onze kunst ziet optreden onder een vorm, die in het vaderland zelf onbekend was. Bestellingen als die van VAN HARINGHEN doen de Nederlandsche kunst bij wijze van openbaring in een ongedachte mogelijkheid en van een nieuwe zijde kennen.

Wel teekend is het, dat de meester uit de Haarlemmer school, zoodra hij een altaarstuk ontwerpt en tot uitvoering brengt, terstond tot de Vlaamsche school nadert. Of zijn het onze oogen, die de vaderlandsche kunst onder dezen vorm zelf niet meer herkennen en daardoor in de eerste plaats de gelijkenis met de kunst onzer zuidelijke en stamverwante naburen opmerken? Zeer zeker zit het niet alleen in HELMBREKER, maar voor een belangrijk deel ook in het gewijde onderwerp dat hij behandelt, bestemd voor een gewijde plaats, dat hij ons, — zonder dat wij eigenlijk kunnen zeggen, dat hij *omnationaal* is, — als een vreemdeling voorkomt. Als een vreemdeling niet in, maar uit Jeruzalem: *mutatis mutandis* uit het Roomsche Rome.

HELMBREKER te verloochenen staat gelijk met te beweren, dat de geheele Roomsche-Katolieke kerk on-Nederlandsch is, waar, boven Maas en Waal, misschien iets van aan mag zijn, maar niet alles.

Dat HELMBREKER bij het maken van deze stukken in grooten stijl de bambocciaden, — het genre, waarin hij ons terstond zooveel nader treedt, — niet opgaf, blijkt daaruit, dat hij omstreeks dezen zelfden tijd (1694—'95) nog twee stukken voor den hertog van Savoje maakte, van hetzelfde genre en formaat, als de twee die hij vroeger te Turijn voor hem schilderde. Verder had hij, toen BALDINUCCI zijn leven beschreef en blijkbaar zijn atelier bezocht, nog twee stukjes onderhanden, eveneens bambocciaden, bestemd voor een edelman te Piacenza, twee andere voor een begunstiger te Parijs en ten slotte nog twee, die hem besteld waren door den vorst LIECHTENSTEIN, wiens broeder vroeger keizerlijk gezant te Rome geweest was.

Van al de kleinere schilderijen van HELMBREKER, die door BALDINUCCI en in de andere bovengenoemde Italiaansche bronnen vermeld worden, gelukte het mij tot dusver niet er meer dan drie op 't spoor te komen. Het is bijna raadselachtig, hoe ze in twee eeuwen tijds zoo spoorloos hebben kunnen verdwijnen. Maar HELMBREKER is niet de eenige schilder met wiens stukken het zoo gegaan is; hij deelt dit lot in meerder of minder mate met al zijn tijdgenooten, Italianen en niet-Italianen. De meesters van het Quattrocento en Cinquecento zijn van alle zijden bestudeerd en bekend genoeg, doch naar die van het „Seicento” heeft tot dusver nog zelden iemand het de moeite waard gevonden om te kijken: een tijdvak waaruit wij heel veel namen kennen, doch maar weinig schilderijen, — al zijn die ook bij tientallen bewaard! 't Zijn waarlijk niet alleen de Nederlandsche schilders, als PIETER VAN LAER, JAN MIEL en GILLIS BACKAREEL, van wie men de werken met moeite en zorgen bijeen moet zoeken; een zoeken, dat, wanneer niet toevallig in een of andere verzameling geteekende stukken aan het licht komen, die als basis kunnen dienen, meestal een onbegonnen werk is.

Zulk een basis, bescheiden trouwens, heeft men voor HELMBREKER, wat werken in kleiner formaat en wat Italië aangaat, in twee stukjes op doek, die zich in de „Pinacoteca Comunale” te Lucca bevinden. Het eerste (no. 126, hoog 35 × breed 40 c.M.) stelt voor een boerengezin dat bij het vallen van den avond voor zijn woning uit een schotel maccheroni zit te eten, die op een bank staat. Van links nadert een in lompen gehulde, jonge pelgrim, die een nap uitstekend, zijn deel vraagt. Het werkje, dat rechts beneden ondertekend is: „*Teodoro fecit, 1681*”, wordt hier afgebeeld. ¹⁾

Het pendant (no. 128; hoog 33 × breed 42 c.M.) verbeeldt een rondtrekkend koopman, die door twee personen wordt begroet. Links een kale, oude

¹⁾ In den overigens goeden catalogus wordt het bij vergissing betiteld als „villici che giuocano alla morra”. — De twee stukjes zijn aan het museum in bruikleen gegeven door het Koninklijk Instituut van Schoone Kunsten te Florence.

man over de toonbank hangende van een in de rots uitgehouwen osteria; rechts een jongen en doorzicht in een landschap.

Dit laatste stukje is niet van zoo goede kwaliteit als het voorgaande en heeft door nadonkering zeer geleden. Het eerste daarentegen is zoowel in het figureele gedeelte als wat de kleur aangaat zeer kenmerkend. De tinten zijn warm en vol, op den met wingerd overgroeiden muur is iets van de zonnewarmte blijven hangen. De weelderige figuur van de zittende jonge vrouw en het blonde kind, in zijn wit hemdje, dat in den schotel tast, zijn in de groep wel het meest sprekend en bepalen ook de kleur van het geheel. De schildering is los en gemakkelijk, zooals dat zelfs op de afbeelding is te bespeuren; van likken of fijschilderen is geen sprake.

Een herhaling van dit werkje wordt onder den naam van JAN MIEL in het Louvre (no. 2019) aangetroffen; tenminste de voorstelling is geheel dezelfde en ook de schildering komt overeen; alleen het formaat is nog wat kleiner: „Een jonge bedelaar, van links komende, vraagt een aalmoes aan een boerengezin, dat voor zijn woning aan den maaltijd is gezeten.” Ook dit stukje heeft een pendant, doch de voorstelling daarvan is afwijkend: Een groep van „popolani” aan een rivieroever. Rechts heeft een barbier een hunner onder het mes. Eveneens rechts en iets terug verheft zich een hooge kaaimuur; links doorzicht. Het geheel doet in de samenstelling sterk aan sommige stukken van PIETER VAN LAER denken.

Te Rome in de Galleria Colonna bevonden zich vroeger vier markten op naam van HELMBREKER; doch de stukken zijn sedert uit de verzameling verwijderd. Misschien worden zij zich nog in de private vertrekken bewaard, doch ik kon over hun tegenwoordige verblijfplaats geen zekerheid bekomen. Een zeer mooie en zorgvuldig uitgevoerde bambocciade van HELMBREKER uit de vroegere Galleria Corsini bevindt zich echter, voorloopig nog op naam van PIETER VAN LAER, in de Galleria Nazionale d'Arte Antica. Dit stuk met mooie en doorschijnende kleuren op koper geschilderd (hoog 50 × breed 43 c.M.) is in tegenstelling met de beide werkjes te Lucca in alle onderdeelen zeer fijn doorgevoerd. Zoo is het voorkomen gladder en meer emailachtig, hoewel de tinten op zich zelf en de dunne, in-eens-rake schildering voor HELMBREKER kenmerkend blijven. De teekening en weergave der dieren is voortreffelijk en de figuren der menschen worden in houding, kleeding en voorkomen uitnemend getypeerd. De kleur is gaaf en krachtig, vóór alles helder. Het genre is weder dat van VAN LAER, doch waar deze voorkeur geeft aan donkere tinten en de behandeling meestal in schaduw of of halfduister doet plaats hebben, is hier bij HELMBREKER volop daglicht, bij blauwe hemel en zonneschijn. Het verschiet met het tot een boerenwoning omgebouwde middeleeuwsche kasteel op den glooienden heuvel is prachtig ijl van

kleur. Hier van atmosfeer te spreken beteekent meer dan een technische term!

Te Florence in de Uffizi hangt op naam van HELMBREKER een „Vastenavond-optocht”, doch dit stuk moet aan hem toegeschreven zijn in een tijd, toen men werken met dergelijke voorstellingen nog bij naam van hem kende, en heeft verder niets met hem te maken.

Buiten Italië bevindt zich in Engeland op Keddleston Hall een werk van den meester, voorstellend een „Vroolijk Gezelschap” en onderteekend: „*Theodor F. 1685*”¹⁾. Van twee andere gemerkte stukken, die in het museum te Nantes bewaard worden, verbeeldt het eene (no. 422): „Drinkende boeren voor een hut, die aan een eierkoopvrouw het hof maken”; het tweede (no. 423): „Dansende Italiaansche landleiden in een landschap met donkeren avondhemel”. Dit laatste stuk draagt ook weder een jaartal, dat echter niet met zekerheid te lezen is.

Te Stockholm wordt een stuk in de verzameling REDIN door GRANBERG aldus beschreven²⁾: „*Paysage. Au milieu du tableau une femme à genoux, vêtue d'une taille rouge et d'une jupe bleue, tient la main gauche sur une chèvre debout, tournée à gauche. A gauche, au premier plan, quelques moutons. A droite au fond, sur une hauteur, un château. — Toile. Petit tableau, Signé: „HELMBREKER”.*”

Een ander stuk, dat zich eveneens te Stockholm bevindt, in de collectie LIND, en de „Verkondiging aan Maria” voorstelt, wordt door denzelfden met de volgende woorden vermeld.³⁾: „*L'Annonciation. A droite la Vierge à genoux, tournée à gauche, les bras croisés. A gauche devant elle l'ange agenouillé, montrant du bras droit élevé le pigeon, qui plane au-dessus de leurs têtes. Bois, petit tableau. [28 × 21]. Signé: „D. HELMBREKER”.*”

Blijkbaar is deze „Verkondiging” dezelfde, die 30 Juni 1783 voorkwam op de veiling J. VAN DER MAAS en Wed. P. VAN SPIJK te Rotterdam. Het stukje was hoog 11 duim en 8 duim breed en ging voor fl. 7.10 aan KAERTEN.

Door PARTHEY (I, p. 573) wordt in het museum te Schleissheim een werk van HELMBREKER met een andere gewijde voorstelling: „Jezus in de werkplaats van den H. Jozef”, genoemd, dat thans in tamelijk slechten toestand in het depôt bewaard wordt. Een beschrijving, die mij door den conservator Dr. H. BEVER met voorkomendheid werd verstrekt, luidt als volgt: „Christus, voorgesteld als een baardeloze jongeling, in lichtviolet kleed, met van ter zijde opgeslagen lichtbruin voorschoot, staat in het midden van de werkplaats op den voorgrond. In de rechterhand houdt hij een passer, terwijl de linker, met iets naar achteren

1) Aanwijzingen omtrent dit schilderij en de hier volgende dank ik aan DR. C. HOFSTEDE DE GROOT.

2) *Catalogue raisonné de tableaux anciens inconnus jusqu'ici dans les collections privées de la Suède*, (Stockholm 1886), p. 427. Vgl. van denzelfden: *Inventaire général des trésors d'art en Suède*, (Stockholm, 1911).

3) t. a. p. p. 266.

gestrekten arm, op een dwars over den werkbank geplaatste plank rust. Hoofd en oogen wendt hij naar den vader, die in donkerbruin werkpak links op den grond neerhurkende, bezig is een stuk hout te bewerken: in de rechterhand heft hij een houten hamer op, om daarmee op een beitel te slaan, die hij met de linker vasthoudt". Het stuk is op doek geschilderd, hoog 31 1/2, breed 25 1/2 c.M.

Een ander stuk met gewijde voorstelling, dat in de veilings-catalogi meer-malen terugkeert, is een „Verzoeking van den H. Anthonius". Het wordt het eerst vermeld op de verkooping J. A. SICHTERMAN te Groningen, 20 Augustus 1764 (onder no. 147), en reeds het volgend jaar op de auctie PIETER LEENDERT DE NEUFVILLE te Amsterdam, 19 Juni 1765 (onder no. 45). De daar opgegeven maten zijn: hoog 22 1/2, breed 29 duim. Het stuk werd 27 Februari 1838 te Amsterdam nog eens verkocht op de veiling HODGES. (Onder no 42. Op doek 3.9 × 5 palm).

Een „Kruisiging" van HELMBREKER kwam nog bij zijn leven voor op de veiling van den graaf van ARONDEL te Amsterdam, 26 September 1684, en bracht 73 gulden op. (No. 40. Hoet I. p. 3).

Talrijke schilderijen van den meester met voorstellingen van populair genre worden in oude veilings-catalogi en inventarissen vermeld. Twee landschappen met figuren, beiden gezichten op Frascati verbeeldende, bevonden zich in de verzameling van den keurvorst JOHAN WILLEM VAN DE PALTS († 1716) te Düsseldorf¹⁾. Twee andere pendanten: „Een fruyt-verkoopster vol figuren, en een ander diergelijk dienende tot een weerga, verbeeldende d'Armeniaansche kooplieden met hun koopmanschappen", kwamen 21 Juli 1738 op de verkooping van den graaf de FRAULA voor²⁾. Een éneke Armeniaansche koopman, uit de collectie van wijlen den heer van MERIAN, was in 't laatst van de 17e eeuw te koop bij den kunsthandelaar JACOB HELDEWIR te Frankfort³⁾.

Voor verder voorkomende „Roomsche Markten", „Italiaansche Gezelschappen" en dergelijke stukken vergelijkte men het overzicht van HELMBREKER's werk hier achter. Het moge volstaan er hier slechts diegenen te noemen, waarvan een meer omstandige beschrijving gegeven wordt. Geheel in het genre van den meester was het stukje, dat 25 Augustus 1773 te Amsterdam op de veiling VAN DER MARK voor fl. 25 aan den kunstkooper COCLERS verkocht werd: no. 120. „Een landschap met geboomte. Men ziet in hetzelfde een muziseerend gezelschap, vertoonende zich ter linker zijde op de tweede grond eenige dansende perzoonen, ter regter zijde zit een oud man met een baard, die zijn maaltijd houdt, hebbende benevens hem een hond, die

1) Volgens VAN GOOL, II p. 536, („in het eerste vertrek").

2) HOET I, p. 552.

3) HOET II, p. 349.

hem hunkerend aanziet. *Kragtig en in een Italiaansche manier geschilderd. Op doek, 19 × 23 1/4 duim*'. Het werkje was gekocht op de veiling F. VAN HENGHEL te Amsterdam, 22 April 1761 (onder no. 62) voor fl 4.10.

Een niet Italiaansch, doch „*schoon Brabandsch landschap, waarin een dorp en pleyster-plaats van post-wagens en figuren, zeer konstig door HELLENBREKER*”, kwam 8 Augustus 1777 te Middelburg onder den hamer.

Een ander klein werkje, met een enkele figuur, kwam den 13en Augustus 1806 voor op de veiling D. MANSVELD te Amsterdam: no. 80. „*Een man in een vrolijke gestalte, gecarresseerd wordende door een patrijshond; de behandeling is breed en bevallig. Hoog 34 breed 27 duim; op doek*”. Het stukje met zijn bescheiden afmetingen bracht den zeer bescheiden prijs op van fl 7.10.

Op de verkooping A. L. VAN ESSEN te Antwerpen, 27 Maart 1876, ging onder no. 16 als „HELMBREKER” een Hollandsche kermis: „*Foire hollandaise. Place publique d'une grande ville, garnie de quelques baraques et animée par une foule de personages de toute condition; à droite un canal avec quelques embarcations. Tableau extrêmement intéressant. Bois, h. 29 × l. 39*”. — Dergelijke marktstukken van HELMBREKER, doch dan meest met staffage van zuidelijk karakter, komen in de oudere veilingscatalogi, zooals men hierachter zien kan, nog meermalen voor. DESCAMPS (II, p. 341) vermeldt zulk een „Italiaansche markt met veel figuren” als zich bevindende in het kabinet van den schepen VAN DEN BERG te Gent.

PARTHEY (I, p. 573) vermeldt nog twee pendants op doek; (hoog 1 v. 2 d. × breed 1 v. 6 d.) in de verzameling MÜLLER VON NORDEGG te Praag: „*Grosser Bauernanz im Freien*” en „*Viele Bauern vor einer Schänke*”.

Teekeningen van HELMBREKER zijn er verscheiden bekend, die men ook hierachter in het overzicht van zijn werk opgesomd kan vinden. Een zelfportret in rood krijt, dat reeds 27 Augustus 1752 op de veiling FREDERIK DEKKER te Haarlem verkocht werd¹⁾, kwam den 3en Maart 1800 op de veiling CORNELIS PLOOS VAN AMSTEL te Amsterdam voor, en 1 Juli 1853 op die van de verzameling GOLL VAN FRANCKENSTEIN, eveneens te Amsterdam²⁾. Misschien is dit portret hetzelfde, dat nog in 1910 uit de collectie van den hertog van MARLBOROUGH te Londen in den kunsthandel voorkwam en in October 1911 aldaar op de tentoonstelling van teekeningen, J. P. HESELTINE, in de Crafton Galleries geëxposeerd was. (Portret van een man, het hoofd op de hand steunende, rood krijt, 30.2 × 20 cM.; gesigneerd). Eerder echter is aan te nemen, dat het identiek is met het portret, dat zich onder de teekeningen VAN DER COUGHEN in museum BOYMANS te Rotterdam

1) *1* *Portrait van T. HELMBREKER, door hem zelfs gedaan, No. 60.*

2) Vgl. KRAMM, III, p. 665.

bevond en bij gelegenheid van den beruchten brand van 1864 mede verloren ging. Waarschijnlijk is ook deze laatste tekening het voorbeeld geweest van het portret, dat CORNELIS VAN NOORDE in 1772, naar een oorspronkelijke tekening van HELMBREKER zelf, in prent bracht (zie de hier bijgevoegde afbeelding op pagina 53).¹⁾ Het onderschrift van het zeer goed en krachtig bewerkte folio-blad luidt als volgt: „DIRK HELMBREEKER, *uitmuntend schilder, geb. te Haarlem 1624, overl. in Italiën 1694, ipse del. — C. v. NOORDE fecit 1772*”. Geboorte en sterfjaar zijn onjuist, volgens HOUBRAKEN, aangegeven. Opmerkelijk is, dat de jonge meester dit portret vóór zijn vertrek naar Italië gemaakt moet hebben. De techniek van de origineele tekening schijnt in de gravure nog duidelijk te herkennen. Een tweede gegraveerd portret van HELMBREKER, waarvan de exemplaren hoogst zeldzaam zijn, bestaat er van de hand van den Italiaanschen schilder AGOSTINO MASSUCCI²⁾.

Op de veiling van de verzameling J. C. RITTER VON KLINKOSCH te Weenen, 15 April 1889, werd als no. 455 een merkwaardige portrettekening van den meester verkocht. Zij stelde den schilder CORNELIS BEGA voor, HELMBREKER's tochtgenoot op zijn eerste reis naar Italië³⁾: Borstbeeld met baret, $\frac{3}{4}$ naar rechts; in krijt, klein f^o. zeer uitvoerig. Voluit gesigneerd met het opschrift: „CORNELIS BEGA, *konstig schilder van Haerlem, door DIRK HELMBREKER naer 't leeven geteekent*”.

In de Albertina te Weenen bevindt zich, behalve een toegeschreven studieblad met een zittenden man, een andere portrettekening van HELMBREKER, n.l. het buste-portret in ovaal van een vrouw, gewend naar links, in zwart burger gewaad met een wit mutsje en plat liggende kraag (No. 9866). Links in de schaduw, binnen het medaillon staat geschreven: „ÆTATIS 58”, terwijl het onderschrift luidt: „D. HELMBREECKER *fecit. Anno 1658*”. In zwart krijt. Het portret, dat gemaakt is in den tijd dat de meester voor de eerste maal van uit Italië de Nederlanden bezocht, stelt wellicht zijn moeder voor.

Het vroege jaartal 1653 voeren twee schetsen van een jongens- en een meisjeskopje in het prentenkabinet te Berlijn. (Nos 2794 en 2795). In zwart krijt, voluit gemerkt. De jongen houdt een fluit in de hand en is misschien dezelfde „jongen met een fluit”, die den 30en October 1759 op de veiling [ABRAHAM VAN BROYEL te Amsterdam voorkwam en nog eens den 30en Mei 1788 te Haarlem op de verkooping JOHANNES ENSCHEDÉ. Dit kan men te eerder vermoeden, omdat de beide teekeningen, hoewel ze hetzelfde jaartal voeren en ook ongeveer van dezelfde afmetingen zijn, toch *niet* als pendanten bedoeld zijn: Het meisjeskopje, $\frac{3}{4}$ naar

1) V. SOMEREN, *Catal. van Portretten*, no. 2376.

2) Vgl. NIGOLO PIO, *Le Vite de' pittore*, etc. (ORBAAN, *Bescheiden in Italië*, I, p. 266).

3) Die boven p.v/6.

links, in zwarten mantel, is zeer kennelijk een portret, de jongen daarentegen,

met zijn kleine vederbaret en neerkrullend haar, behoort geheel tot het type, dat ook door FRANS HALS met voorliefde in beeld is gebracht. De grootte der hoofden

is ook zeer verschillend. Op te merken is, dat de teekeningen juist in het jaar gemaakt zijn, waarin HELMBREKER naar Italië afreisde.

In het prentenkabinet te Dresden bevindt zich een krijttekening, die een jong meisje voorstelt, met neerhangend haar en in fantastische kleeding, die door een snoer over den schouder vastgehouden wordt. Borstbeeld; aanziende. Fijn en licht geteekend in zwart krijt. (No. 1007). Onderteekend: „HELMBREKER”.

Met een samenvattend woord over het wezen en het uiterlijk voorkomen van HELMBREKER'S kunst mogen wij hier besluiten. Zooals reeds is opgemerkt wordt zijn wijze van schildering gekenmerkt door afheid, juistheid, doch is verschillend naar gelang van het materiaal waarop en het formaat waarin hij werkte. De verf is meestal met een lichte en gemakkelijke toets opgezet; doch terwijl de techiek op koper glad is en emailachtig, is de schildering op doek, dat de meester doorgaans grof kiest, meer los en vlokking, zelfs bij stukjes in klein formaat als de twee te Lucca.

In zijn bambocciaden VAN LAER navolgende, is HELMBREKER veel helderder dan deze in zijn kleur, welke doorgaans zeer goed is; zonder krachtige effecten of contrasten, maar vol en juist, zonder gezochtheid. In zijn groote stukken wordt het koloriet minder levendig en zwakker, omdat hij het geheel niet meer overziet.

In hoever hij in zijn werken met gewijde voorstellingen de Haarlemsche manier loslaat en meer tot de Vlaamsche nadert, werd boven reeds besproken. Om zijn van de meeste onzer inheemsche schilders afwijkende ontwikkeling is HELMBREKER een belangrijk meester. Hij is in zijn kunst Hollander gebleven, indien niet „geheel”, dan toch zóózeer, dat men zijn kerkstukken nooit voor Italiaansch zal aanzien; doch hij doet de Hollandsche school van een eigenaardigen kant kennen, in mogelijkheden, die men bij de andere schilders van zijn tijd nimmer, of althans nimmer zóó doorgevoerd, zal opmerken. Dit deels zeer zeker, omdat de meester zich in genre en opvatting onbewust voegde naar den smaak en de wenschen der Italiaansche edellieden en prelaten, die zijn afnemers waren; doch anderzijds omdat zich zijn aanleg van nature leende tot het maken van zulke kunst als Italië van dien tijd het gaarne zag. Een ieder kunstenaar is geneigd zich daar, waar het hem goed gaat, de rechte man op de rechte plaats te voelen en zoo ging het HELMBREKER en verschillende van zijn landgenooten in het toenmalige Rome.

De Nederlandsche kunst in Italië in 't algemeen en de persoonlijkheid van HELMBREKER in het bijzonder worden wellicht deels uit de omgeving verklaard, waarin zij zich geplaatst zagen; maar de smaak der Italiaansche kenners is toch tevens merkwaardig, die zoo dikwijls aan Vlaamsche en Hollandsche meesters voorkeur

gaven boven hun eigen landgenooten, juist als het aankwam op genres, waar de dingen in hun natuur-waarheid worden weergegeven. Dit was immers een tijd lang zelfs zoo sterk, dat de Italiaansche schilders in hun landschappen, marines, stillevens en „bambocciaden” zich naar de Fiamminghi goeddeels te voegen hadden, wilden zij van hun opgang verzekerd zijn! Het resultaat was een wisselwerking, die, al in den tijd van PAULUS BRIL, ELSHEIMER en POELenburg beginnend, door het zich voortdurend kruisen der invloeden hoogst merkwaardig is

Een goed talent als HELMBREKER werd door deze wisselwerking tot een geheel eigenaardige ontwikkeling gebracht, die hem onder zijn Haarlemsche kunstgenooten een bijzondere plaats doet innemen. Verdienstelijke afwijking vertoonende, van verdienstelijke regels, draagt zijn werk het kenmerk, dat, wanneer het om kunsthistorische waardeering gaat, steeds als een voordeel heeft gegolden: — Oorspronkelijkheid!

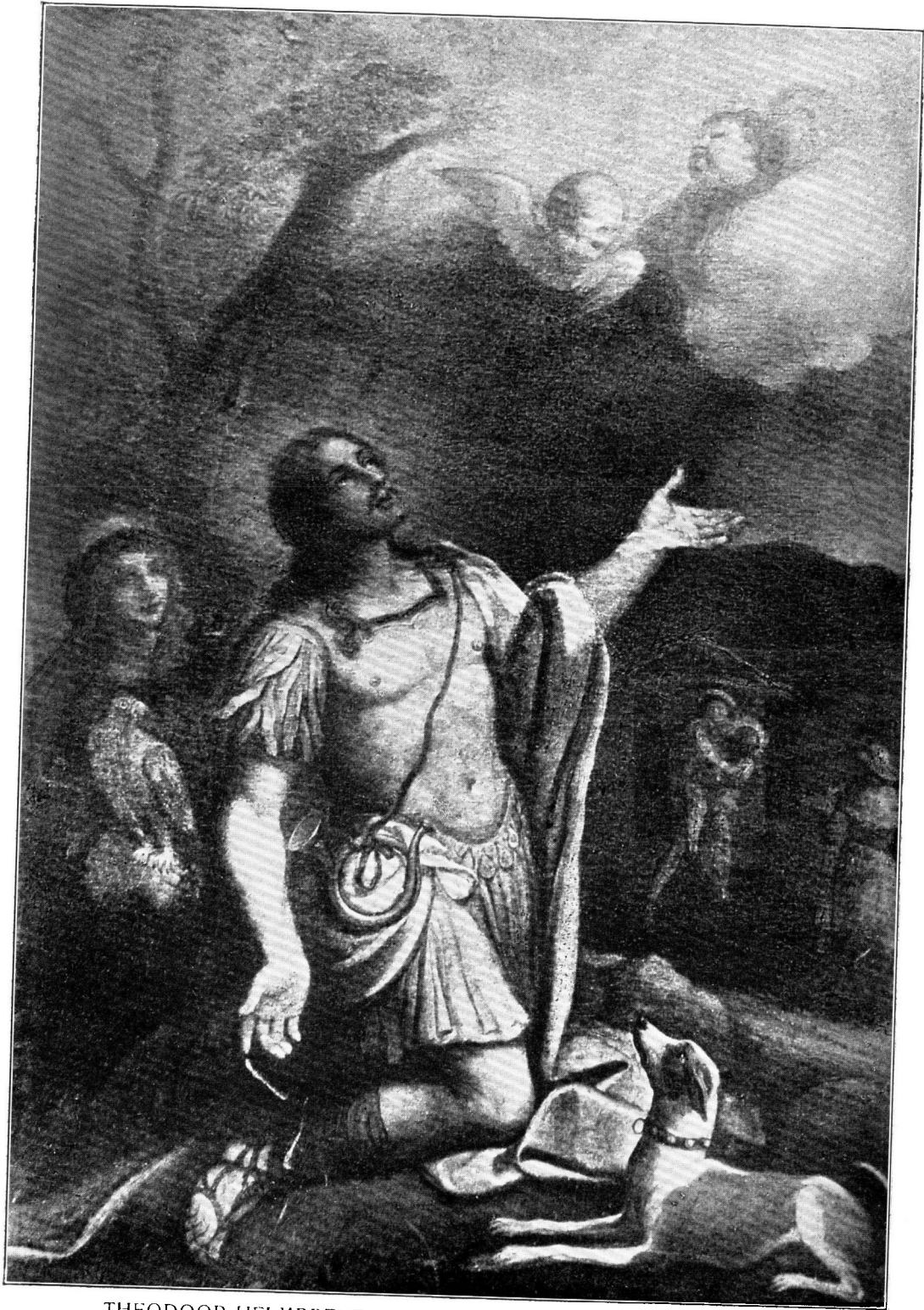
Rome, Mei 1912.

OVERZICHT VAN HELMBREKER'S WERK.

A. SCHILDERIJEN, WAARVAN DE VERBLIJFPLAATS BEKEND IS.

1. „*Dood van St. Franciscus Xaverius*”, Sacristie van het „Oratorio del padre Caravita” te Rome. Geschilderd omstreeks 1670. (Op koper, hoog 53 × breed 40 cM.)
Vgl. boven blz. 33 en de aldaar bijgevoegde afbeelding.
2. „*Heilige Familie*”. Altaarstuk in Santa Maria della Pace te Rome. Geschilderd in 1694. (Op doek, hoog ± 175 × breed ± 125 cM.).
Zie de beschrijving boven, blz. 43 vg.
3. „*St. Fuliaan, als ridder, zijn misdaad beweene*”. Boven het hoogaltaar in San Giuliano dei Fiamminghi te Rome. Geschilderd in 1694—'95. (Op doek, hoog 188 × breed 126 c.M.)
Zie de beschrijving boven, blz. 44 vg. en de bijgevoegde afbeelding.
4. „*Verkondiging aan Maria*”. Verzameling LIND te Stockholm. Voluit geteekend: „D. HELMBREECKER, doch zonder jaartal. (Op paneel, hoog 28 × breed 21 cM.).
Vermeld in den veilingscatalogus J. VAN DER MAAS en Wed. P. VAN SPIJK te Rotterdam, 30 Juni 1783.
Zie boven blz. 49 Vgl. OLAF GRANBERG, *Catalogue raisonné* (Stockholm 1886) blz. 266.
5. „*Jezus helpt St. Jozef in de werkplaats*”. Museum te Schleissheim. (Op doek, hoog 32½ × breed 25½ cM.).
Vgl. boven blz. 49 vg.
6. „*Boerengezin voor zijn woning den maaltijd nuttigende met een bedelenden pelgrim*”. „Pinacoteca Comunale” te Lucca, No. 126. Geteekend: „*Teodoro fecit, 1681*”. (Op doek, hoog 35 × breed 40 cM.).
Zie de beschrijving boven, blz. 47, en de bijgevoegde afbeelding.

THEODOOR HELMBREKER. -- DE H. JULIAAN ALS RIDDER ZIJN
MISDAAD BEWEENENDE.
Chiesa di San Giuliano dei Fiamminghi te Rome. Op doek, 188 hoog × 126 breed.)

7. „Een groep figuren voor een in de rots uitgehouden osteria”. „Pinacoteca Comunale te Lucca, No. 128. Pendant van het voorgaande stuk. Niet onder-teekend. (Op doek, hoog 33 × breed 42 cM.).
Zie boven blz. 47 vg.
8. „Vroolijk gezelschap” Keddleston Hall. Geteekend: „THEODOR F. 1685”.
(Afmetingen niet bekend).
Zie boven blz. 49.
9. „Drinkende boeren voor een hut, met een eierkoopvrouw”. Museum te Nantes, No. 422. Voluit onderteekend. (Afmetingen onbekend).
Zie boven blz. 49.
10. „Dansende Italiaansche Landlieden”. Museum te Nantes, No. 423. Pendant van het voorgaande stuk en eveneens onderteekend. (Afmetingen onbekend).
Zie boven blz. 49.
11. „Landschap met een knielende vrouw, een geit en eenige schapen”. verza-ling REDIN te Stockholm. Geteekend: „HELMBREKER”. (Een klein stukje op doek).
Zie boven blz. 49 en vgl. GRANBERG, *Catalogue Raisonné*, blz. 427.
12. „Italiaansche landlieden aan een bron”. „Galleria Nazionale d'Arte Antica” te Rome, No. 323. (Op koper, hoog 50 × breed 43 cM.).
Zie boven blz. 48 vg. en de bijgevoegde afbeelding.
13. „Een boerenfamilie, die voor haar woning aan den maaltijd is gezeten, met een bedelenden pelgrim”. In het Louvre, No. 2019. Repliek van No. 6. (Een klein stukje op doek).
Vgl. boven blz. 48.
14. „Eenige figuren aan een rivieroever met een barbier”. In het Louvre, No. 2020. Pendant van het voorgaande. (Een klein stukje op doek).
Vgl. boven blz. 48.

B. SCHILDERIJEN, WELKE IN VEILINGS-CATALOGI, OUDE INVEN-TARISSEN EN ANDERE BRONNEN ONDER HELMBREKER'S NAAM VERMELD WORDEN.

- „Een monnik deelt aan armen spijs uit aan een kloosterpoort”. Het laatst op de veiling Graf VON BRABECK, te Hannover, 31 October 1859. Voluit *Oud-Holland*, 1913.

geteekend en gedateerd: 1681. (Op doek hoog 2 voet \times breed 2 voet, 7 duim). Vermeld door BALDINUCCI in 1694 (ed. Firenze 1847, Dl. V, p. 509); door HOUBRAKEN, II, p. 109; in den veilingscatalogus van PIETER KLOK te Amsterdam, 22 April 1744 (Hoet, II, p. 132); in den catalogus der verzameling BRABEK te Hildesheim, 1792 (No. 68, p. 61); door PARTHEY (?) I, p. 573.

Zie nader blz. 35-37.

- „*Een kwakzalver zijn middelen aanprijzende*”. Pendant van het voorgaande stuk.
Vermeld door BALDINUCCI, V, p. 509 en in den veilingscatalogus van PIETER KLOK (Hoet, II, p. 132).
Zie nader boven blz. 35-38.
- „*Een kwakzalver voor de poort van een kleine stad*”. Onder HELMBREKER, naam op de veiling M. VOGRICH te Berlijn, 22 November 1904. (Op paneels hoog 57 \times breed 45 c.M.). Waarschijnlijk door PARTHEY vermeld, I, p. 573. Vgl. nader boven blz. 38.
- „*De verzoeking van St. Antonius*”. Het laatst op de veiling HODGES e. a. te Amsterdam, 27 Februari 1838. (Op doek 39 \times 50 c.M.).
Vermeld op de verkooping J. A. SICHTERMAN te Groningen, 20 Augustus 1764 en op die van P. L. DE NEUFVILLE te Amsterdam, 19 Juni 1766 (Terwesten, p. 471).
Zie boven blz. 50.
- „*Kruisiging*”. Op de veiling Graaf VAN ARONDEL te Amsterdam, 26 September 1684. Verkocht voor fl 73. (Hoet, I, p. 3).
Vgl. boven blz. 50.
- „*Een Armenaansche koopman*”. Omstreeks 1690 te koop bij den kunsthandelaar JACOB HELDEWIR te Frankfort uit de verzameling van den Heer VAN MERIAN (Hoet, II, p. 349).
Vgl. boven blz. 50.
- „*Een gezicht op Frascati, zijnde een schoon landschap met heeren, dames boeren en boerinnen*”. In de verzameling van den keurvorst JOHANN WILHELM VAN DE PALTS (\pm 1716). „In het eerste vertrek”. Vermeld door v. GOOL, II, 536. (Hoog 2 voet, 1 duim \times breed 2 voet, 6 duim).
Vgl. boven blz. 50.

- „*Een gezicht op Frascati, zijnde een schoon landschap met zingende en dansende boeren en boerinnen*”. In de verzameling van den keurvorst JOHANN WILHELM VAN DE PALTS. Pendant van het voorgaande stuk. Vermeld door v. GOOL, t. a. p.
Vgl. boven blz. 50.
- „*Een Roomsche markt vol figuren, zeer uitvoerig en fraai geschildert*”. Op de veiling D. POTTER te 's Gravenhage, 19 Mei 1723. (Hoog 3 voet, 4 duim × breed 4 voet, 5 duim). Verkocht voor fl 415. (Hoet, I, p. 292).
- „*Een fruit-verkoopster vol figuren*”. Op de verkooping van den Graaf DE FRAULA te Brussel, 21 Juli 1738. (Hoog 2 voet, 7 duim × breed 3 voet, 6 duim). Verkocht gezamenlijk met het volgende stuk voor fr. 170. (Hoet, I, p. 552).
Vgl. boven blz. 50.
- „*Een ander diergelijk, dienende tot een weerga, verbeeldende d' Armeniaansche kooplieden met hun koopmanschappen*”. Op dezelfde verkooping, pendant van het voorgaande stuk. (Hoet, I, p. 552).
Vgl. boven blz. 50.
- „*Twee Italiaansche gezelschappen*”. Op de kunstveiling te Amsterdam, 16 September 1739. Verkocht voor fl 20. (Hoet, I. p. 607 geeft op fl 40.10).
- „*Twee dito (marines?) verbeeldende rutnens, door BIBIANO met figuren door HELLENBREEKER*”. Verkooping KAREL JOSEPH DE SCHRIJVERE te Brugge, 1 Juni 1763. (Op doek, hoog 3 voet, 8 duim × 4 voet, 8 duim). Verkocht voor fr. 55. (Terwesten, p. 312).
- „*Een landschap met geboomte, waarin een musiceerend gezelschap, eenige dansende personen en een oud man met een hond, die zijn maaltijd houdt*”. Kwam voor op de veiling VAN DER MARCK te Amsterdam, 25 Augustus 1773. (Op doek 19 × 23½ duim). Ging voor fl 25, nadat het vroeger, 22 April 1761, op de auctie P. VAN HENGHEL, gekocht was voor fl 4.10.
Zie nader boven blz. 50.
- „*Deux pièces représentant des fêtes villageoises*”. Op de veiling CONTE DE CALEMBERG te Brussel, 8 Mei 1773. (Hoog 1 voet, 5 duim × 3 voet). Verkocht voor fr. 20.10.
- „*Een schoon Brabantsch landschap, waarin een dorp en pleyster-plaats van postwagens en figuren*”. Veiling te Middelburg, 8 Augustus 1777.
Vgl. boven blz. 51.

- „*Une Egyptienne avec autres figures dans un paysage*”. Op de veiling BORREMANS te Brussel, 5 Juni 1781. (Hoog 1 voet, 11 duim × 2 voet, 2 duim). Verkocht voor fr. 12.
- *Un paysage avec figures qui boivent*”. Op de veiling J. B. VAN DEN BRANDEN te Brussel, 13 April 1801. Verkocht voor fr. 14.10.
- „*Een man in een vrolijke gestalte, gecarresseerd door een patrijshond*”. Op de veiling D. MANSVELD te Amsterdam, 13 Augustus 1806. (Op doek, hoog 34 × breed 27 duim). Verkocht voor f 7.10.
Vgl. boven blz. 51.
- „*Een boerenbinnenhuis met vrolijke huislieden*”. Veiling H. A. BAUER e.a. te Amsterdam, 11 September 1820. (Paneel, 11 × 14 duim). Verkocht voor fl 2.— aan DE GRUYTER.
- „*Een onderaards gewelf, waar de vorst Pluto aan tafel gezeten is, omgeven van deszelfs trawanten, voor dezelve de schone Proserpina, omringt van verschillende monsters en gedochten*”. Verkocht op een veiling te Amsterdam, 25 Januari 1830, voor fl 10.— aan ESSER¹⁾.
- „*Foire Hollandaise*”. Op de veiling A. L. VAN ESSEN te Antwerpen, 27 Maart 1876. (Op paneel, 29 × 39 c.M.).
Vgl. de uitvoeriger beschrijving boven blz. 51.
- „*Grosser Bauerntanz im Freien*”. In de verzameling MÜLLER VON NORDEGG te Praag. (Op doek; hoog 1 voet, 2 duim × breed 1 voet, 6 duim).
Vermeld door PARTHEY, I, p. 573.
Vgl. boven blz. 51.
- „*Viele Bauern vor einer Schenke*”. In de verzameling MÜLLER VON NORDEGG te Praag. Pendant van het voorgaande stuk Vermeld door PARTHEY, I, p. 573.
Vgl. boven blz. 51.
- „*Italiaansche markt met veel figuren*”. Vermeld door DESCAMPS (II. p. 341) in bezit van den schepen VAN DEN BERG te Gent.
Vgl. boven blz. 51.
- „*Vier Italiaansche markten met talrijke figuren*”. Vroeger in de Galleria Colonna te Rome, doch sedert eenige jaren uit de verzameling verwijderd.
Vgl. boven blz. 48.

1) Het genre is weinig dat van HELMBREKER en zou eerder aan ROMBOUT v. TROYEN of een dergelijk meester doen denken!

Werken van HELMBREKER, die door BALDINUCCI vermeld worden (behalve de reeds onder A genoemde):

- Eenige werken omstreeks 1670 voor de paters Jezuiten te Rome gemaakt, waaronder een landschap voorstellende de „*Verzoeking in de Woestijn*”. Vgl. nader blz. 33.
- Drie werken met levensgrootte figuren, omstreeks 1672 geschilderd voor het refectorium van het noviziaat der paters Jezuiten te Napels. Voorstellende: „*Christus in den hof Gethsemane*”, „*de Kruisdraging*” en „*de Kruisiging*”. Vgl. nader beneden blz. 34.
- 25 werken omstreeks 1682 in bezit van den graaf ANGIOLOSA te Rome. Vgl. blz. 38.
- Meer dan 10 werken omstreeks 1685 in bezit van den edelman CARLO LORENZO UGHI te Florence, waarvan vier „*de Jaargetijden*” voorstelden; twee andere „*de Geboorte*” en „*de Aanbidding der Koningen*”. Vgl. boven blz. 39.
- 6 werken in bezit van den markies FULCO RINUCCINI te Florence, waarvan twee „*de Vlucht naar Egypte*” en „*den Terugkeer naar Palestina*” voorstelden; de vier andere „*de Jaargetijden*”. Vgl. boven blz. 39.
- 4 „bambocciaden” in bezit van den markies MATTIAS MARIA BARTOLOMMEL. Zie de beschrijvingen boven blz. 40-41.
- 1 werk met „*een drinker geleund tegen een tafel*” in bezit van BALDINUCCI zelf. Vgl. nader boven blz. 40.
- 16 werken omstreeks 1694 in bezit van den abbate FRANCESCO MARUCELLI te Rome, waarvan vier grootte stukken met talrijke figuren uitvoerig worden beschreven (vgl. boven blz. 41-43), evenals een kleiner een „*School*” voorstellende (vgl. blz. 44) Van de overige elf worden genoemd: een „*Geboorte*”, „*de Vlucht naar Egypte*”, en de „*Dood van den H. Franciscus Xaverius*”.
- 12 werken met gewijde voorstellingen in de verzameling van den hertog SFORZA CESARINI. Vgl. boven blz. 43.

- 20 werken in bezit van den graaf ANGUISCILO te Rome.
Vgl. boven blz. 43.
 - 2 werken in 1694 voor den hertog van Savoje gemaakt.
Vgl. boven blz. 47.
 - 2 andere voor een edelman te Piacenza.
Vgl. boven blz. 47.
 - 2 voor een ongenoemd persoon te Parijs.
Vgl. boven blz. 47.
 - 2 voor den vorst LIECHTENSTEIN.
Vgl. boven blz. 47.

 - Zes bambocciaden van den meester vermeld in den boedelinventars van den apotheker NICOLAAS VAN HARINGHEN te Rome, (1704).
Vgl. boven blz. 44.
 - „*De vier jaargetijden*” in Casa GABRIELLI te Rome, genoemd in het handschrift van NICOLO PIO, „*Le vite dei pittori. . . etc*” (1724).
Vgl. boven blz. 43.
 - Een „*Vlucht naar Egypte*”, een „*Rust op de Vlucht*” en een „*Prediking van Johannes den Dooper*”, vermeld door denzelfden, zonder nadere aanduiding van de verzameling waarin zij zich bevonden.
 - Twee landschappen met figuren en dieren, benevens twee bambocciaden in bezit der familie MARUCELLI te Florence. In 1729 aanwezig op de jaarlijksche tentoonstelling der Florentijnsche Academie.
Vgl. boven blz. 42.
 - Twee bambocciaden, in bezit van GUISEPPE ORLANDINI, op dezelfde tentoonstelling.
 - Een bambocciade, bezit der familie GERINI, op dezelfde tentoonstelling.
 - Een bambocciade, bezit der familie RINUCCINI, eveneens op de genoemde tentoonstelling.
-

C. TEEKENINGEN WELKE VAN „HELMBREKER" BEKEND ZIJN.

1. „*Portret van een jong man met een muts, het hoofd op den rechter elleboog steunende*". (Zelfportret?). Vroeger in de collectie van den hertog van MARLBOROUGH, Verkocht te Londen in 1910 en in October 1911 onder no. 119 aldaar aanwezig op de tentoonstelling van teekeningen J. P. HESELTINE in de Crafton Galleries. (Rood krijt, 30.2 × 20 cM., gesigneerd). Een geteekend zelfportret van den meester kwam voor op de volgende veilingen:
FR. DEKKER te Haarlem, 29 Augustus 1752.
CORN. PLOOS VAN AMSTEL te Amsterdam, 3 Maart 1800.
GOLL VAN FRANCKENSTEIN te Amsterdam, 1 Juli 1883.
Vgl. nader boven blz. 51.
2. „*Borstbeeld van een meisje met neerhangend haar en in fantastische kleeding, die door een snoer over den schouder wordt gehouden. Aanzierend*." Prentenkabinet te Dresden; no. 1007. In zwart krijt; hoog 23½ × breed 18 cM. Ondertekend: „HELMBREKER". Op de achterzijde de schetsteekening van een slapend kinderkopje.
Vgl. boven blz. 54.
3. „*Portret van een vrouw, gekleed in eenvoudig zwart gewaad, met platliggende kraag en wit mutsje. Borstbeeld in een ovaal; het hoofd iets naar den linker schouder gewend. Aanzierende*." Albertina te Weenen; no. 9866. In zwart krijt; hoog 19½ × breed 16½ cM. Links binnen het medaillon staat geschreven: „ÆTATIS 58". Ondertekend: „D. HELMBREECKER, fecit. Anno 1659".
Vgl. boven blz. 52.
4. „*Modelstudie van een man met een baret, gezeten op een stoel, met het hoofd op de knokkels van de rechterhand gesteund. Van terzijde gezien; het hoofd toegewend*." Albertina te Weenen; no. 9865. Toegeschreven. In zwart krijt; hoog 27.2 × breed 18.7 cM.
5. „*Portret van den schilder CORNELIS BEGA; borstbeeld in mantel en baret; ¾ naar rechts*". Kwam voor op de veiling J. C. RITTER VON KLINKOSCH te Weenen, 15 April 1889. In krijt, zeer uitvoerig in F°. Onderschreven: „CORNELIS BEGA, konstig schilder van Haerlem door DIRK HELMBREKER naer 't leeven geteekent".
Vgl. nader boven blz. 52.

6. „Een Jongen met een fluit in de hand; met kleine vederbaret en neerkrullend haar. Borstbeeld”. Prentenkabinet te Berlijn; no. 2795. Zwart krijt; hoog 20.9 × breed 16.9 cM. Op een witte strook onderschreven: „D. HELMBREECKER. Anno 1653”.
Een teekening van een jongen met een fluit kwam voor op de verkoop van ABRAHAM VAN BROEYEL te Amsterdam, 30 October 1759. (Uitvoerig in zwart krijt, hoog 15 × breed 9¼ duim), gekocht door KLEYNHANS voor fl. 21. Eveneens op de veiling JOHANNES ENSCHEDÉ te Haarlem, 30 Mei 1788. Vgl. boven blz. 52.
7. *Meisjeskopje, ¾ naar links, met de rechterhand op de borst, gekleed in een zwarten mantel.*” Prentenkabinet te Berlijn; no. 2794. Zwart krijt; hoog 21 × breed 16.6 cM. Op een witte strook onderschreven: „D. HELMBREECKER fecit. A. 1653”.
Vgl. boven blz. 52.
8. „Kopstudie naar een Italiaansche boerin”. Prentenkabinet te München. In rood krijt. Gemerkt met den vollen naam van den meester met bijvoeging van het woord „Olanda”.
9. „Slapend meisje”. Teekening in zwart krijt. Kwam voor op de veiling WARWICK in Mei 1896 (No. 188) en eveneens op de veiling GOLL VAN FRANKENSTEIN te Amsterdam, 1 Juli 1833.
10. *Kop van een jongen man met open mond en lang haar*”. Op de veiling der verzameling LIPHART, 26 April 1898 (no. 453). Teekening in zwart en rood krijt, 31 × 24 cM.

Totaal der van HELMBREKER bekende en vermelde werken, zonder de teekeningen: ± 160.

Een zoogenaamd portret van BOERHAVE bevindt zich op HELMBREKER'S naam in het museum te Rijssel (no. 389). De voorgestelde persoon is afgebeeld in profiel naar rechts, met lange witte baard, zwarte muts en zwart gewaad met bont afgezet. HELMBREKER stierf toen BOERHAVE eerst 31 jaar oud was.

Een eveneens ten onrechte toegeschreven schilderij, voorstellende een „Vastenavond-optocht door een dorp met gemaskerde personen”, hangt in de Galleria degli Uffizi te Florence (no. 79. Doek, 72 × 95 c.M.). Vgl. boven blz. 50.

Voor portretten welke van den meester bekend zijn vergel. men boven blz. 52.

JEUGDIG KRIJGSMAN ZIJN PANTSER VASTGESPENDE.
Schilderij van REMBRANDT in de verzameling RICHARD MORTIMER
te Tuxedo bij New York.

MEENINGSVERSCHILLEN OMTRENT WERKEN VAN REMBRANDT

DOOR

DR. C. HOFSTEDÉ DE GROOT.

V. REMBRANDT EN DE MARKIES VAN ANDELOT. (*Vervolg*).

EDERT ik op blz. 180 en verv. van den vorigen jaargang van dit tijdschrift de redenen uiteenzette, waarom ik JAN VETH's veronderstelling, dat REMBRANDT'S jeugdig geharnast krijgsman bij den heer RICHARD MORTIMER het door de SCUDÉRY bezongen portret van den Markies VAN ANDELOT zou zijn, niet kon aannemen, zijn er twee dingen geschied, die mij in mijne overtuiging hebben versterkt.

In de eerste plaats heb ik het authentieke portret van dezen Markies gevonden en ten tweede heb ik REMBRANDT'S schilderij in de verzameling MORTIMER te Tuxedo bij New-York kunnen bestudeeren.

Het hierbij gaande portret van den Markies is gegraveerd door THEODOOR VAN MERLEN en draagt tot opschrift de woorden GASPAR IV DV NOM DVC DE COLIGNY SEIGNEUR DE CHASTILLON. Hieruit is op te maken, dat het voor de verheffing van den voorgestelde tot Hertog van CHATILLON bij den dood van zijn ouderen broeder in 1646 is gegraveerd. De elegante jeugdige edelman schijnt mij omstreeks vijf en twintig jarigen leeftijd, dus in 1645 te zijn afgebeeld. Het costuum komt daarmede vrij wel overeen. Eén oogopslag overtuigt ons, dat er hoegenaamd geene gelijkenis van gelaatstrekken bestaat met den jeugdigen krijgsman van REMBRANDT.

Oud-Holland, 1913.

De vraag, of wij, nu het uiterlijk van den Markies ons bekend is, het stuk van REMBRANDT, waarin hij zonder helm op ADONIS en met helm op eene koningin der Amazonen moet gelijken, kunnen terugvinden, moet ik helaas ontkennend beantwoorden. Ik vind geen enkel mansportret van voor 1646, dat eenige gelijkenis vertoont.

Allerminst doet dit het schilderij van RICH, MORTIMER.

Terwijl de Fransche prent ons een elegant jongmensch in voorname houding met een zwierig gekrulde allongepruik op het hoofd te weêr geeft: „every inch a nobleman”, geeft REMBRANDT ons een model uit het volk zonder eenige distinctie te aanschouwen, bij het vastgespen van zijn harnas, eene bezigheid, die de edele Markies ongetwijfeld aan zijn knecht of oppasser zou hebben overgelaten en tijdens welke hij zich stellig niet op het doek zou hebben laten vereeuwigen.

De krachtige, eeltige handen met zwarte randen aan de nagels passen allerminst bij onzen Markies.

Kon ik mij in mijn vorig artikel nog niet over de dagteekening van hét schilderij uitlaten, omdat ik het nooit gezien had, zoo heeft thans eene nauwkeurige studie ervan mij tot de overtuiging gebracht, dat wat dit punt betreft, JAN VETH gelijk heeft: het stuk is stellig later dan 1634. Ik wordt hierbij allerminst geleid door het bewegingsmotief „het transitorische der handeling”, waarop VETH zich voor het vaststellen van het tijdstip van ontstaan beroept, maar door de schilderwijze, waarover deze schrijver zich niet uitlaat. In het pantser zie ik dezelfde behandeling als in de wapenstukken op de Nachtwacht (1642), op den jeugdigen krijgsman te Dresden (1643) en den zoogenaamden Connétable de Bourbon van 1644. Ook de behandeling van den mouw herinnert veel sterker aan dien van den Heer met den valk van 1643 bij den hertog VAN WESTMINSTER dan aan soortgelijke partijen van omstreeks 1634, en in de doorwerktheid van de vleeschpartijen (vooral in het gezicht), werd ik aan portretten als dat van den zoogenaamden BERCHEM (1647), van DOOMER (1640) en van den zoogenaamden JANSSENIUS herinnerd, terwijl er weinig of geen overeenkomst bestaat met gepantserde of behelmdede figuren van omstreeks 1634, zooals de BELLONA (1633), de triomf van DELILA (1636) of de zelfportretten met den helm te Cassel (1634) en met den ijzeren halskraag te Florence (1634).

Om deze redenen zoude ik het schilderij acht à tien jaren later wenschen te plaatsen dan tot dusver geschiedt; in de onmiddellijke nabijheid van BANNING COCQ en den Connétable DE BOURBON (1642—44). Met deze beide figuren heeft onze krijgsman ook nog de bijzondere zorg gemeen, die aan de uitvoering der handen ten koste is gelegd, want deze vormen het fraaiste gedeelte van het schilderij.

PORTRET VAN DEN MARKIES D'ANDELOT.
Gegraveerd door THEODOOR VAN MERLEN.

LANDSCHAP VAN GERRIT VAN HEES.
Museum te Rennes.

DE SCHILDER GERRIT VAN HEES

DOOR

A. B R E D I U S.

VENALS zich om REMBRANDT een drom van leerlingen, tijdgenooten en navolgers schaaft, die in hunne beste werken hun voorbeeld dikwijls zeer nabij komen, heeft JACOB VAN RUISDAEL een aanzienlijke groep van navolgers gehad, die hem reeds vroeg nastreefden en wier werk soms zeer sterk op het zijne gelijkt. Ik herinner aan de landschappen van GUILLIAM DU BOIS, de boschgezichten van JILLIS ROMBOUTS, den ouden JAN VAN DER MEER, (bijv. het stuk in het Mauritshuis) enkele landschappen van ROELOF VAN VRIES, VERBOOM, LOOTEN e. a. Een der minder bekende en toch uitnemende schilders uit deze groep is GERRIT VAN HEES.

1881 schreef ik in „de Nederlandsche Kunstbode”:

„Toen ik de merkwaardige verzameling van den Heer HOUCK, Notaris te „Deventer, voor het eerst bezocht, trok een groot, somber¹⁾ landschap bijzonder „mijn aandacht. In een bosch zien wij een boerenhut; de rook stijgt kalm op uit „den schoorsteen. (En verdere beschrijving — de reproductie, hierbij gevoegd, „maakt die hier overbodig). De schilderwijze herinnert aan R. VAN VRIES doch „ook in sommige opzichten aan JACOB VAN RUISDAEL. Het stuk is zeer vet, breed, „warm geschilderd; een geniaal meester moet dit werk uitgevoerd hebben „Gemerkt: *G. van Hees* 1650. Op paneel, hoog ca. 76 cM. breed ca. 106 cM.”

¹⁾ Na de herstelling van dit stuk is de somberheid grootendeels geweken.

Ik vond toen niets anders over hem dan zijn naam bij VAN DER WILLIGEN in zijn „Peintres de Haarlem” op een lijstje der geheel onbekende schilders, die voor 1702 overleden waren.

De schilderij, die ik toen aan hem meende te moeten toeschrijven in de Collectie Amsingh (nu in de Kunsthalle) te Hamburg, is toch niet van hem en wel degelijk een zeer vroeg werk van JACOB VAN RUISDAEL, wiens handtekening het draagt en het jaartal 1647. De koebeesten op dat stuk zijn van de hand van BERCHEM.

Gelukkig hangt thans door de goede zorgen van Dr. Hofstede de Groot de VAN HEES uit Deventer in het Gemeente Museum van Haarlem. De afbeelding er van geeft helaas de fijne grijze wolken niet terug, en ook op de andere reproducties zijn die bijna verdwenen. Een tweede G. VAN HEES 1665 gemerkt stuk vond ik als C. DECKER gecatalogiseerd, in het Museum te Rennes. (No. 87 van den Catalogus, h. 1.08, br. 1.51). De figuurtjes lijken mij bijna toe er door ADR. VAN OSTADE in geschilderd te zijn. De hierbij gevoegde afbeelding maakt een beschrijving overbodig.

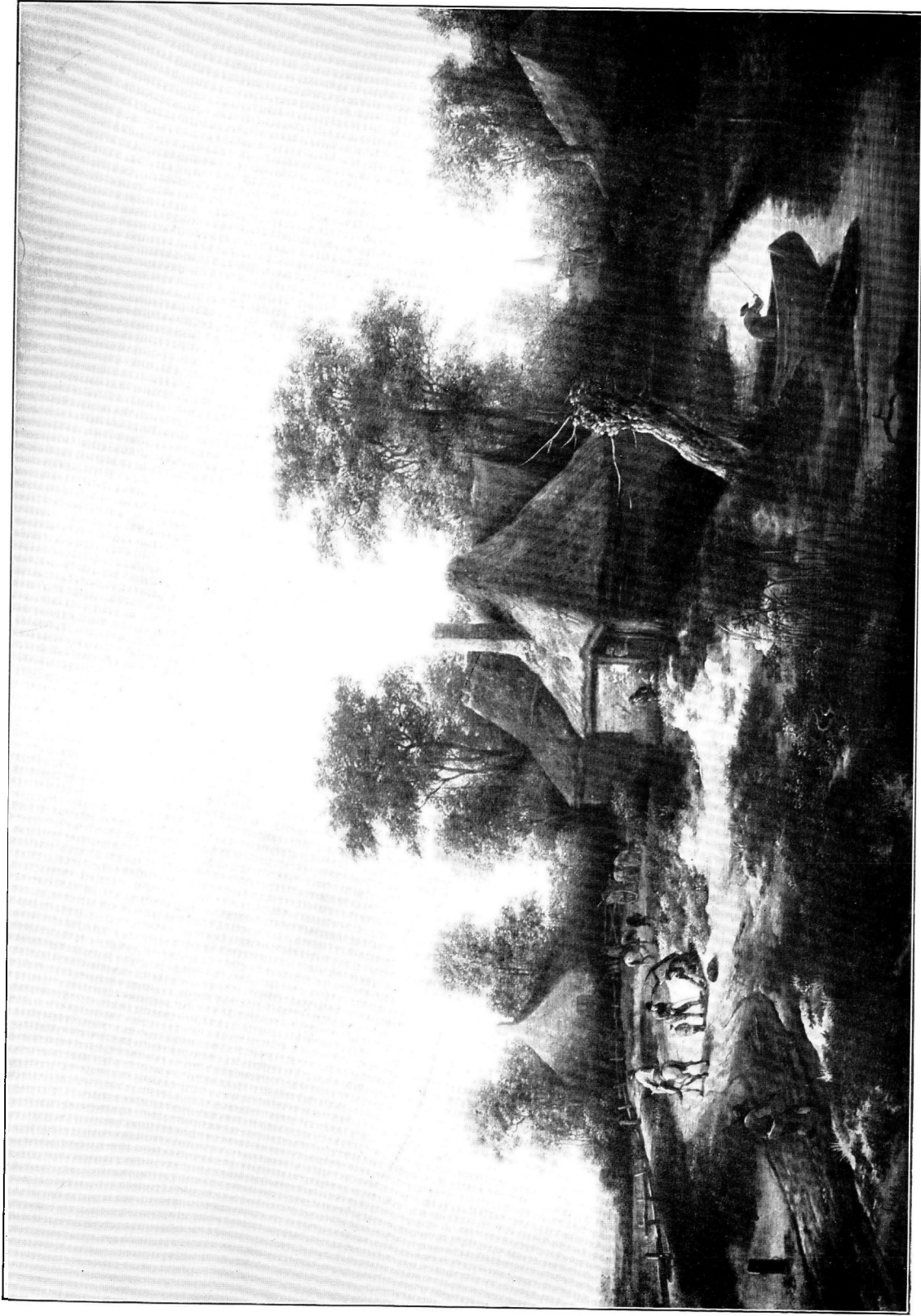
Bepaald door VAN HEES geschilderd is een landschap in het Museum te Lille (No. 266 van den Catalogus, aan eenen SIMON DU BOIS (GUILIAM was bedoeld!) toegeschreven. „Dans un terrain rempli de trouées sablonneuses et de „touffes de bruyères, diverses habitations se cachent au milieu d'un massif d'arbres, „Ciel couvert de gros nuages gris. H. 1.13, br. 1.01,

Een vierde stuk, zonder eenigen twijfel van VAN HEES bevindt zich thans (uit Engeland komende) in de groote Collectie van Comm. Rath Cremer, te Dortmund. Het is bijzonder poëtisch en het geval zeer gelukkig gekozen. Ook de Ruisdael'sche belichting geeft er een groote aantrekkelijkheid aan. Onze afbeelding geeft er maar een gebrekkig denkbeeld van. Doek, h. o. 36, breed o.42.

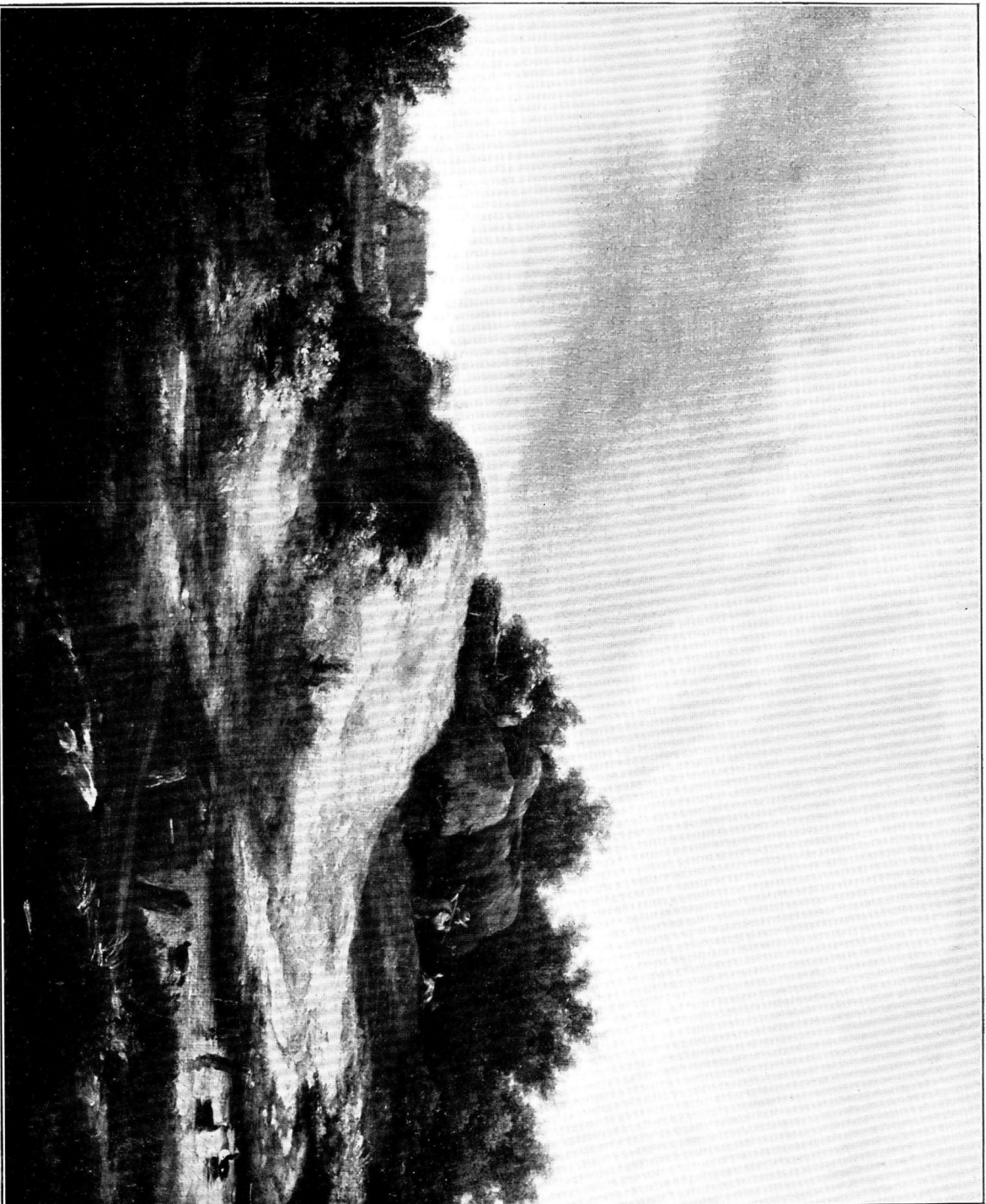
Een vijfde stuk werd door Dr. HOFSTEDÉ DE GROOT zoo gedoopt. Het droeg reeds allerhande namen en een twijfelachtige handtekening van J. VAN RUISDAEL. Het is de bekende „Landschaft mit den Planken” in de verzameling de K.K. Akademie der bildenden Künste” te Weenen. Ook hier is het schilderachtige geval gelukkig gekozen.

Al deze stukken lijken zeer veel in behandeling en kleur op het vroegste en vroege werk van JACOB VAN RUISDAEL. De vette penseelsbehandeling, soms wat blauwachtig groen in het gebladerte, de manier waarop dat geschilderd is, de grijze, teëre wolken, die een mooi spel van het zonnelicht veroorloven, dit alles doet aan de RUISDAEL'S van ± 1650 en er vóór, denken.

Ik ben thans in staat iets meer over dezen zeldzamen meester te vertellen. Hij zal omstreeks 1625, dus zoowat gelijktijdig met RUISDAEL, geboren zijn.

GERRIT VAN HEES. — LANDSCHAP.
Gemeente Museum, Haarlem.

GERRIT VAN HEES. — LANDSCHAP.
Verzameling Comm. Rath CREMER, Dortmund.

Het is hem zeker ook niet voorspoedig gegaan, en ik vrees, dat hij daarom zoo weinig geschilderd heeft. Hij gaf heel goedkoope lessen, en heeft wellicht om den broode nog een ander vak er bij beoefend. Bij zijn overlijden wordt hij niet „schilder” genoemd, maar zijn armelijk boeltje duidt er wel op, dat hij nog schilderde.

Hier volge het weinige wat ik over hem in de archieven mocht vinden. In de rekeningen (doodschulden) van juffr. ANNA BORST, wed. van GERBRANT BORST, 23 Sept. 1663 te Haarlem opgemaakt:

Noch comt GERRIT VAN HEES van 2 maenden leergelt. f 8.—

Deze dame bezat o.a. een Cruijs van GEERTIE VAN Sr JAN „'t welck schoone es”; het was in onderpand gegeven. FLORIS VAN SCHOOTEN en SALOMON DE BRAY, beide schilders, waren geld schuldig (voor bier). ¹⁾

Uit een Acte van 6 Jan. 1660 moet ik opmaken dat VAN HEES gehuwd was met eene dochter van CORNELIS HARCX, (hier HARCKX geschreven). ²⁾

23 Sept. 1670 maakt d'eersame GERRIT VAN HEES, burger deser Stadt (Haarlem) sieckelyck te bedde leggende, sijn Testament voor Not. W. KITTENSTEYN. CORNELIS VAN CAMPEN f 50.—, sijn zwager WILLEM LEENDERTSZ. f 25.—, EVERT CLAESZ VAN VEEN, (schoenmaker) syn hospes, daer hy tegenwoordich bij woont f 25.— en het volle jaer huur als hy sterft. Voorts erven zijne familieleden, de kinderen van twee halve zusters. Hij teekent

Gerrit van Hees

De Heer GONNET vond zijn begrafenis datum, 6 Oct. 1670; hij werd in St. Bavo ter aarde çesteld. Den volgenden dag verscheen de Notaris KITTENSTEYN in de woning van den schoenmaker, om op te schrijven, wat er van den schilder nog aanwezig was.

CORNELIS VAN CAMPEN is executeur.

Hij bezat nog een huis en erve in de Molstraat, naast de brouwerij van de Fortuyn.

Voorts wat kleren, mantels, onderkleeren, „van weynich waerde” 2 paar koussen, eenige printen en teyckeninghen.

een stuck schilderij

drie dos. sonder lyst

een taeffereel

een esel, met een steen om verruw te wryven.

1) Prot. Not. M. DE KEIJSER, Haarlem.

2) „ „ W. KITTENSTEYN. „

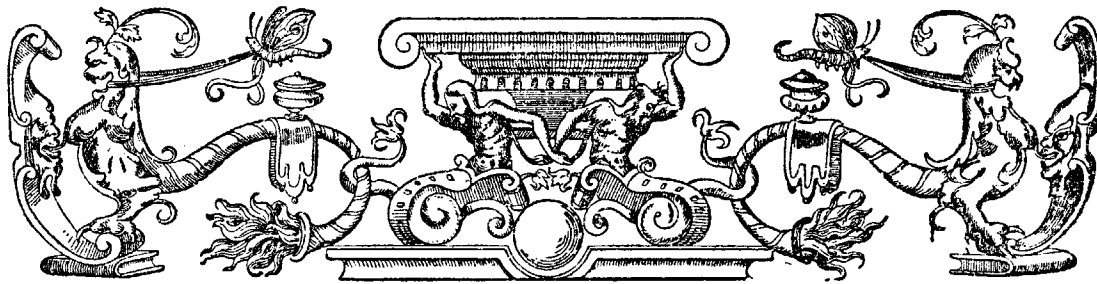
Er waren nog schulden voor kleeren, oppassen gedurende de ziekte, en de Notaris. Slechts zelden vindt men schilderijen van VAN HEES vermeld. In den kostbaren inboedel van den Amsterdamschen burgemeester NICOLAES VAN BAMBEECK 22 Febr. 1723 opgemaakt — hij had een kunstkabinet! — is, als No^o 30 vermeld: een landschapje van GERRIT VAN HEES. 1673 geeft de schilder LAMBERT HENDRICKSZ VAN DER STRAATEN te Haarlem met vele andere schilderijen, (o.a. ruim 30 stukken van hem zelf!) in onderpand: een lantschapje van GERRIT VAN HEES. Bij GERARD HOET is geen enkel stuk van hem vermeld.

Lang geheel vergeten, zij GERRIT VAN HEES thans weer herdacht als een onzer zeer goede en sympathieke landschapschilders uit den „gouden eeuw” onzer schilderkunst.

GERRIT VAN HEES. — LANDSCHAP MET DE SCHUTTING
Museum der K. K. Akademie der bildenden Künste, Weenen.

REMBRANDTIANA

DOOR

A. BREDIUS.

P 't onverwachtst zijn dezer dagen weer twee documenten over REMBRANDT aan het licht gekomen, waarvan vooral het eene van veel belang is en wéer een nieuwen blik doet slaan op het ons zoo boeiende leven van den Meester. De gelukkige vinder, Jhr. D. Rutgers van Rozenburg, zond ze mij toe, met de toestemming ze hier te publiceeren.

Wij weten in hoe netelige omstandigheden REMBRANDT zich in het jaar 1656 bevond. Hij had jaren geleden een huis gekocht maar nog altijd niet betaald, overal geld geleend, en zijne schuldeischers werden steeds ongeduldiger. Steeds vroeg men: Waar heeft REMBRANDT dan toch zijn geld gelaten? Zijne Saskia was rijk; hij werd voor zijn tijd beter betaald dan eenig ander hollandsch schilder, men weet niet, dat hij een verkwister was, alleen — en dit werd algemeen als de oorzaak van zijn financieelen ondergang aangenomen — zijn groote passie om zich met schoone dingen te omringen kostte hem veel geld. Op veilingen betaalde hij record-prijzen, en zijn huis was een klein Museum geworden.

Maar nu blijkt het, dat er toch andere redenen bij kwamen. REMBRANDT

vertelt dit zelf, en daarom kunnen wij het wel gelooven. Hij was werkelijk een beetje „Coopman” er bij, zooals hij al eens, vroeg, in een te Rotterdam verleden acte, genoemd wordt. Hij zegt, dat hij in dien ongelukkigen toestand geraakt is door „*verliesen in de negotie, alsmede schaden en de verliesen bij der Zee*”.

In dien tijd van koortsachtig jagen naar rijkdom, van bloeienden handel en bedrijf, deed iedereen zoowat mede. Ik vind toch dat de kundige medicus, de deftige burgemeester NICOLAAS TULP, evengoed zijne schepen bevrachtte als de gewone kooplieden dit plachten te doen. Hoogstwaarschijnlijk is REMBRANDT door kennissen medegesleept om „mede te doen” en wel met het treurige gevolg, dat hij „brieven van cessie” moest aanvragen.

De „negotie” kan doelen op zijn handel in schilderijen, maar waarschijnlijk eer op andere handelszaken; REMBRANDT heeft denkelijk ongelukkig gespeculeerd. Het tweede document, ook onbekend tot nog toe, is de aanvraag van den voogd van REMBRANDT'S kleindochter TITIA, om den boedel van den schilder te mogen aanvaarden onder beneficie van Inventaris. Hier volgen de twee stukken.

Aen de hooghe Overicheyt.

Geeft reverentlyck te kennen REMBRANDT VAN RIJN woonende tot Amsterdam, dat hij suppliant door verliesen geleden in de negotie, alsmede schaden ende verliesen by der Zee in soodanigen ongelegenthey is geraeckt, dat hem niet mogelyck is syne crediteuren te kunnen voldoen, ende alsoo deselve syne Crediteuren, met naemen d'Heer Burgem. CORNELIS WITSEN, ISAACQ VAN HERSBEECQ, Mr. DANIEL FRANZEN, GERBRANT ORNIA, HISKIA VAN VUYLENBURCH, GERRIT DIRCXS, GERRIT BOELISSEN ende andere wel behoorden daerop regardt te nemen, Is het echter sulcx, dat hij werdt gedreijcht van deselve te sullen werden overvallen, oirsaecke waeromme den suppliant genootsaecht is sich te adresseren aen UE: H: Overicheyt, oytmoedelick versouckende brieven van Cessie, met committimus aen den Gerechte van Amsterdam,
d'welck doende etc.

(w.g.) N. GELTSACK.
1656.

In margine staat: Fiat advys aen Burgemen ende Regeerders van Amsterdam. Gedaen in den Hoogen Rade in Hollt desen 14 July 1656. (w.g.) IMAN CAU. Lager:

Gesien rescriptie fiat mandt van cessie met committimus aen den Gerechte van Amsterdam. Gedaen in den Hoogen Rade in Hollt desen 8 Augustii 1656. (w.g.) IMAN CAU. ¹⁾

¹⁾ Requesten Hooge Raad. Portef. No. 60.

Aen den Ed. Hoogen Raede in Hollandt.

Geeft reventelijck te kennen FRANCHOIS VAN BYLERT, woonende te Amsterdam, als by Weesmeesteren derselver stadt gestelde voocht over het kint van TITUS VAN RIJN, die een soone was van REMBRANDT VAN RIJN, dat denselven REMBRANDT VAN RIJN, in syn leven schilder aldaer, nu onlangs verleden binnen de voorsz. stadt deser werelt is comen te overlyden, achterlatende tot syn erffgenaem het kint van syn overleden soon TITUS VAN RIJN, dan alsoo den suppliant in de voorsz. qualité beducht is, dat deselffs boedel met eenige onbekende schulden soude moge sijn geïnvolveert, sulcx de simpele aenvaerdinge van dien hem in tijden ende wijlen soude mogen schadelijck syn, vont den suppliant in de gemelte qualiteyt niet geraden denselven boedel anders te aenvaerden dan onder benefitie van Inventaris.

Versouckende derhalven Uwer Ed: Mo: Heeren brieven van beneficie van Inventaris met de clause van relief(en) committimus aen den Gerechte der voorsz stadt in communy forma: Dit doende etc.

(w.g.) T. J. VAN NASSAU.

Boven stond:

Fiat opene brieven van beneficie van Inventaris met de clause van relieff ende committimus aen de Gerechte der Stadt Amsterdam.

Gedaen in den Hoogen Raede in Hollant den 28 October 1669.¹⁾

REMBRANDT schilderde in 1642 voor *f* 500.— den Heer ABRAHAM WILMERDONCX en zijn huisvrouw. Dit blijkt uit een in Oud-Holland III medegedeelde Acte, die door Dr. Hofstede de Groot werd overgenomen met de opmerking: „aus dieser Akte geht nicht deutlich hervor, „ob es sich um zwei Bildnisse oder um ein Doppelporträt handelte“. Dat het laatste toch voor de hand lag, meen ik te mogen afleiden uit de uitdrukking: de somme van tsestigh gulden voor *'t doek en lijst*. Een nadere bevestiging van dit vermoeden vond ik in den Inventaris van wijlen Juffr ANNA WILMERDONCX, bejaarde dogter, gewoond hebbende en overleden binnen deese stadt (Amsterdam) in de maand Augustii 1721.

Op de Zaal.

Een groote schilderije van REMBRANDT f 60.—

Nu kàn natuurlijk dit een geheel andere schilderij van REMBRANDT zijn; doch in verband met het andere document is het vermoeden gewettigd, dat dit „groote schilderij” op één doek de portretten van Mejuffrouw WILMERDONCX'

¹⁾ Requesten aan den Hoogen Raad. Portef. No. 73.
Oud-Holland, 1913.

ouders bevatte. Een dergelijk portretstuk van 1642 van REMBRANDT is voorloopig onbekend. ¹⁾

De geheele familie WILMERDONCX bezat trouwens nog werk van REMBRANDT. In April 1718 werd de Inventaris beschreven van CATHARINA WILMERDONCX. Daar waren:

een boerenbinnenhuis van OSTADE, getaxt op	f 16.—
een groot stuk: de Rentmeester van?	20.—
een morgenstond van SAGTLEVEN	15.—
een do van do	15.—
twee boerekermissen van DROOCHSLOOT	24.—
een Bacchus van GOLTZIUS	16.—
het Doopen van Kristus van GOLTZIUS	20.—
<i>een groot stuk van REMBRANDT</i>	<i>200.—²⁾</i>

Is dit soms hetzelfde stuk wat wij zooeven bij ANNA WILMERDONCX aantroffen?

En wie is de tweede Juffr ANNA WILMERDONCX 7 Mey 1695 de Wede van CORNELIS WILS genoemd, die onder meer een lantschapje van WIJNANTS bezat, dat op f 12 geschat werd en

een oude man van REMBRANDT, op tien stuivers getaxeerd!³⁾

27 Maart 1693 worden in den boedel van ADRIAAN WITSEN een lantschap van MOUCHERON op f 10.— geschat, *zes teekeninghen* van REMBRANDT op één gulden en tien stuivers! ³⁾

In de groote verzameling schilderijen die LODEWIJK VAN ERPECUM te Amsterdam bezat, en waarvan 4 Nov. 1692 voor Not. RINDT een Inventaris werd opgemaakt, bevinden zich

twee landschapjes van REMBRANDT.

nog een wintertje van REMBRANDT.

(waarschijnlijk het beroemde stukje te Cassel).

een kinderconterfeitsel van REMBRANDT.

een trony van REMBRANDT.

Onder de curiosa dezer verzameling behoort de Godin Ceres met een naekt kintie van EMANUEL DE WIT.

en vele portretten door LIEVENS, Vader en Zoon.

5 Nov. 1708. Inventaris Mr. JACOB FRANZ, Chirurgyn, tot Amsterdam.

1. een Blommendael's bleekie met Haerlem int verschiep door VAN KESSEL.
2. een fruytschael door VAN STREEK (Juriaen).

¹⁾ Prot. Not. P. VAN AKEN, Amsterdam.

²⁾ Prot. Not. PADDENBURG, Amsterdam.

³⁾ " " STEEMAN, Amsterdam.

3. een duyfie door *dito*.
8. een biddent begyntie door J. MOLENAER.
11. Scheepie door ZEEMAN.
12. Cornelis de Wit door VAN STREEK.
13. Jan de Wit door VAN STREEK.
15. een Out mans tronitie door REMBRANT.
17. een man, lantaren en kan door CAMPHUIJSEN (denkelijk GOVERT).
31. een Waterveruwte door MARGRETA DE HEER.
40. een Waterveruwte door REMBRANTS.
49. Haerlemmer bleekie door K. MOLENAER. ¹⁾

1) Prot. Not. J. BACKER, Amsterdam.

EEN MEENINGSVERSCHIL BETREFFENDE DE EENDRACHT VAN HET LAND.

DOOR

F. SCHMIDT DEGENER. ¹⁾

EIN Dr. J. H. VAN 'T HOFF an der Thierarzneischule zu Utrecht angestellt, findet wie es scheint, an exakter chemischer Forschung keinen Geschmack. Er hat es bequemer erachtet, den Pegasus (offenbar der Thierarzneischule entlehnt) zu besteigen, und zu verkünden, wie ihm auf dem durch kühnen Flug erklommenen chemischen Parnass die Atome im Weltenraume gelagert erschienen sind.

Die prosaische chemische Welt fand an diesen Hallucinationen wenig Geschmack....

KOLBE. Journal für Praktische Chemie. Neue Folge. Bd. XVI.

VAN 'T HOFF: „Phantasie und Wissenschaftliches Urteil bilden Wahrheit...“

Prof. E. COHEN. JACOBUS HENRICUS VAN 'T HOFF, Leipzig 1912. pag. 54.

et gespannen aandacht las ik (O. H, XXX p. 173) de beide bladzijden, waarin Dr. C. HOFSTEDE DE GROOT, na kennis te hebben genomen van 'een studie van mijn hand over REMBRANDT'S EENDRACHT VAN HET LAND (Onze Kunst Jan. 1912) een meenings-overeenkomst en vervolgens een meeningsverschil formuleert. Zijne uiteenzetting bevatte uiterst welwillende qualificatiën mij betreffend; deze werden — en daar ben ik hem oprecht dankbaar voor — wijselijk getemperd door een gelijk quantum weldoende critiek; en wel critiek op de mij eigene werkwijze.

Ik hoop de bezwaren tegen de combinatie Eendracht-Nacht-

¹⁾ Daar de schrijver dezer regelen in dit tijdschrift ernstig aangevallen werd, meenden wij hem deze repliek niet te mogen weigeren. Het is echter ons voornemen, Oud-Holland in het vervolg niet meer open te stellen voor polemische bijdragen.
DE REDACTIE.

wacht, benevens nog enkele meeningsverschillen door Dr. H. D. G. vluchtig aangestipt, te bespreken bij een tegen-critiek in hetzelfde tijdschrift, dat het oorspronkelijke opstel publiceerde.

Wat de critiek op mijn werkwijze betreft, deze is het eerst de aandacht waard en die wil ik hier ter sprake brengen. Discussies over methode hebben weinig nut en praktische bezigheid is verre te verkiezen: worden echter resultaten veroordeeld terwille van de methode dan moet haar wetenschappelijkheid te verdedigen zijn. De feiten waarom het gaat treden dan in belangrijkheid terug.

Wanneer ik avanceer, dat de werkwijze een noodzakelijk uitvloeisel is van ieders persoonheid, wellicht bega ik dan, naar Dr. H. D. GROOT's mogelijke opvatting, een fameus ketterijtje. Want het zal geen zeldzaamheid zijn, dat men de eigen methode beschouwt als de beste, ja zelfs als de eenig toelaatbare. Zou de wetenschap er echter mee gediend zijn, wanneer ieder vorschte op dezelfde wijze, d.w.z. langs denzelfden weg trachtte de waarheid te benaderen?

Van het bredere terrein, waar men, over methode sprekend, vanzelf beland: de kunst-geschiedenis als Wetenschap, wil ik thans verre blijven, om niet een nobel onderwerp door polemiek te vertroebelen. Hier bepaal ik mij tot een ontleding van de critiek van Dr. H. D. G. terwijl ik aan een tweetal voorbeelden zal demonstreeren, waarom ik, na rijp nadenken, aan mijne persoonlijke werkwijze denk vast te houden.

Dr. H. D. G. geeft (met enkele onjuistheden) mijn hypothese *Eendracht-voorstudie Nachtwacht* weer, en oordeelt dan: „deze veronderstelling . . . is op zijn minst genomen fantastisch en onbewezen wijl onbewijsbaar”. Dit klinkt ijsselijk positief. Is het dat ook?

Vooraf een kleine captie. Dr. H. D. G. bedoelt natuurlijk onbewezen wijl *voor het oogenblik* onbewijsbaar. Want zelfs de helderziendste kan onmogelijk de zekerheid geven, dat er omtrent de Nachtwacht geen documenten meer aan 't licht zullen komen. Uit de onverwachtste oorden (zooals bijv. in Heidelberg bleek) kan iets onverwachts opduiken, dat allerlei omverwerpt of . . . bewijst.

Dr. H. D. G. verwijt mij dus, dat ik een veronderstelling (hypothese) opperde, die onbewezen was, wijl voor het oogenblik onbewijsbaar. Eilieve, van welke hypothese kan dat niet gezegd worden? Het is immers juist de aard der hypothese dat ze onbewijsbaar is, wijl de elementen voor het bewijs, momenteel of wellicht voor altijd, ontbreken. Wie wat bewijzen kan, heeft geen veronderstelling van noode. Maar wellicht wil Dr. H. D. G. de hypothese definitief uitschakelen, wat voor welke wetenschap ook een hachelijk ondernemen zou zijn.¹⁾

Tegenover een nieuwe hypothese staat ieder critisch, waardoor ze onschadelijk is. Wat uitgeschakeld moet worden, dat zijn de gevaarlijke, d.w.z. de verkapte, hypothesen. Een verkapte hypothese was bijv. *Eendracht = Allegorie op de Vrede van Munster*. Bij welk probleem ook, loont het zich te snuffelen of in de gegevens een hypothese schuilt, Schrijft men bijv. over de oude dame in het Rijksmuseum, die als Weduwe BAS veel over de tong is gegaan, dan doet men goed zich af te vragen of zij soms van een hypothetische indentiteit geniet.²⁾

Het stellen van hypothesen is onvermijdelijk. Zelfs Dr. H. D. G. bezondigt zich van tijd tot tijd aan een veronderstelling die „onbewezen wijl onbewijsbaar” is, ja, die veel kans heeft auf ewig onbewezen te blijven. Zie bijv. Dr. H. D. G. Urkunden über REMBRANDT No. 324. De hier voorgeslagen hypothese, als zou VAN LEEUWEN zich vergist hebben, doordat hij vermoedelijk al excerpereerde, eigennamen met hoofdletters aanduidde, is vernuftig gevonden en ik zal de

1) Zie H. POINCARÉ. *La Science et l'Hypothèse*. Flammarion 1912. passim.

2) In de eerste monografie over de zoogenaamde weduwe Bas (J. G. Frederiks, *Obreen's Archief Deel VI*) heet het:

„Volgens aanwijzing (welke?) is de oude Dame ELISABETH JACOBSDOCHTER, getrouwd met Jochem Heyndricxz., den admiraal. Niemand heeft den geringsten grond of het minste belang de waarheid dezer opgave te betwijfelen. Die vrouw is inderdaad de weduwe Zwartenhond”. Zes regels verder: „Elk onderzoek begint met een onbetwist gegeven: Zij was de vrouw van Zwartenhond”. Drie regels verder: „Volgens deze zoo goed als gevestigde meening heet zij dan Elisabeth Jacobsdr. Bas”. Dit geeft te denken.

laatste zijn, om daarvoor aan Dr. H. D. G. de welverdiende hulde te onthouden. Op deze hypothese laten zich echter nagenoeg dezelfde woorden toepassen als Dr. H. D. G. voor de mijne bezigde en dan blijft er niet veel van heel: „Deze veronderstelling dat VAN LEEUWEN voorletters schreef inplaats van eigennamen, is op zijn minst genomen fantastisch en onbewezen wjl onbewijsbaar. We weten niets hoegenaamd over de excerpten van VAN LEEUWEN. Wat de schrijver aanvoert over de vergissingen van dezen, mist, voor zoover ik zie, elk documentair bewijs. Dat de schrijver zijn fantasie geen teugelen heeft aangelegd en een gebeurtenis verzint, waarvoor geen zweem of schaduw van bewijs voorhanden is, meen ik in hooge mate te moeten betreuren”.

Zóó onbillijk wil ik niet zijn. Integendeel, ik heb de meeste bewondering voor dit procédé. Gij hebt, Dr. D. G., uw fantasie in dit geval géén teugels aangelegd. Ge zaagt VAN LEEUWEN aan 't werk en in zijn excerpten scharrelend; geen weg meer wetend met die verkorte namen. En dank zij deze uwe... fantasie schiept ge... een hypothese en vindt ge... al of niet de waarheid, maar in ieder geval een oplossing die ons over een lastig feit heenhielp. Waar anderen dit gegeven feit botweg aanvaard zouden hebben, zaagt gij een probleem, dat ge te lijf zijt gegaan met fantasie en hypothese.

Hiermede meen ik, behalve de waarde van „onbewezen wjl onbewijsbaar” ook het verwijt „fantastisch” te hebben ontzenuwd.¹⁾ Want de hypothese — de gissing naar het verband tusschen oorzaak en gevolg — is *in wording* werk der fantasie. Hadde Dr. H. D. G. zich tot de qualificatie „fantastisch” beperkt, dan kon ik de discussie als thans geëindigd beschouwen; hij voegt er echter een opmerking aan toe, welke, naar den inhoud weergeven, aldus luidt: gij, jong kunsthistoricus, behoort u te houden aan de „nuchtere werkelijkheid”.

Deze vingerwijzing heeft mij eigenaardig getroffen. Want men denke het zich in: een oudere d.w.z. meer ervaren collega geeft u wenken wat methode betreft; een collega, die sedert jaren met ongewoon éclat de kunstgeschiedenis beoefent. Wat ligt daar anders in opgesloten dan dat die collega u zijn werkwijze ten voorbeeld stelt? Ware dit niet zoo dan zou immers van hem gelden: doe wel naar mijn woorden, maar zie niet naar mijn daden. En hoe ziet ge hem voor u, dank zij zijn werkwijze? Met autoriteit gekroond; in de oogen van een aanvanger wel het bondigste argument, dat voor een methode pleiten kan. Zult ge u dan niet tot de gedachte laten verleiden: de Meester heeft gelijk; het succes heeft zich aan zijn schreden gehecht; met ware welwillendheid geeft hij waarschuwend raad; volg dien met deferentie op?

En schijnbaar, nietwaar, spreekt hij woorden van goud; laat af van die fantasie, zegt hij, en houd u aan de „nuchtere werkelijkheid.”

Maar, zoo begint weer het sceptisch gemoed, is nuchtere werkelijkheid niet een ietwat haastig gekozen term? De werkelijkheid toch is de werkelijkheid; nuchter of fantastisch lijkt ze slechts door onze subjectieve beschouwing; d.w.z. naarmate daarbij voorzit nuchterheid of fantasie. Tusschen die beide moet gekozen worden.

Wat zien we echter als we de Fantasie in haar functies beschouwen? Dat de meest vruchtbare, minst algemeene en verreweg moeilijkste functie der fantasie juist het imagineeren, het zich verbeelden van alledaagsche (of zoogenaamd „nuchtere”) gebeurtenissen is. (De alledaagsche historie Madame BOVARY bijv. vergde van FLAUBERT'S imaginatie zwaarder inspanning dan de fantasmagorie der Tentation). Wie dus de Fantasie kiest, aanvaardt in haar begrepen tevens de Nuchterheid.

¹⁾ De volgende zinsnede is uit F. LE DANTEC, La Biologie Générale. Ik streepte er, denkend aan fantasie en bewijsbaarheid, enkele passages in aan. Hij heeft het over de bekende Wet van MARIOTTE: Cette loi, l'une des plus célèbres de la physique, *ne se vérifie jamais*; et cependant elle répond à une nécessité analytique de première importance; les physiciens *ont dû imaginer* les gaz parfaits, dans lesquels cette loi se vérifierait absolument, et *par des hypothèses plus ou moins compliquées*, ils ont essayé ensuite de deviner, dans chaque cas particulier, la loi physique surajoutée à la loi générale, et qui empêche cette loi de se vérifier exactement dans l'espèce gazeuse étudiée.

Terwijl ik mij in definities uitputte terwille van de keus, gaf een toeval mij den moed de keus te doen.

Een monument zou te Rotterdam worden opgericht voor den grooten VAN 'T HOFF. Men prees aan CHARLES VAN WIJK's goedgekeurd ontwerp evenzeer oorspronkelijke vorm als rijkdom van gedachte: hij stelde, in steen gehouwen en als vrouwen gefigureerd, naast zijn magistrale voorstelling van den Geleerde, rechts de *Fantasia* en links het *Oordeel*, de hulpmiddelen, waarmede de groote onderzoeker Waarheid schiep.

Met gretigheid verdiepte ik mij in het geschrift, dat den beeldhouwer geïnspireerd had: de inaugurale rede door VAN 'T HOFF uitgesproken in 1878 te Amsterdam, bij de aanvaarding van zijn hoogleeraarsambt: *De Verbeeldingskracht in de Wetenschap*.¹⁾ VAN 'T HOFF's resultaten zijn een bondig argument dat de phantasie hem niet geschaad heeft. Ik kan mij dus aan mijn werkwijze houden en de methode van Dr. H. D. G. aan hem zelf overlaten; niet omdat ik de mijne volmaakter vind, of omdat ik mij van geene tekortkomingen bewust ben, integendeel maar omdat het mijne persoonlijke werkwijze is en omdat die te verdedigen valt.

Tot slot zal ik nu nog een voorbeeld geven van het nut der *Fantasia* bij het imagineeren van alledaagsheden. Eerst had ik aan Dr. H. D. G. willen vragen of hij, bij heldere imaginatie van het geval, wel tot de secure dateering Jan. 1632 voor het opschrift op de Anatomische Les zou gekomen zijn. Maar ik zoek liever een minder gecompliceerd en op zich zelf niets beteekenend voorval, dat daarom voor de demonstratie des te duidelijker is, en kies daarvoor Dr. H. D. G. REMBRANDT Urkunden No. 193. Dit document luidt:

„Erwähnung von TITUS VAN RIJN in einer notariellen Erklärung.

Am 1. Mai 1658 geben einige Personen eine unbedeutende Erklärung ab über das Zerbrechen eines Spiegels. Hierin kommt der Satz vor:

dat zy getuygen gezien hebben dat den requirant voor de lommert van seker persoon, (die hy verstaet geweest te syn de soon van Rembrant van Ryn, schilder), op syn hoofd geset wiert... en dat hy daarmede voortgegaen is naer de Lommersbruch.

Zum ersten Male aus dem Protokoll des Notars A. LOCK in Amsterdam veröffentlicht in Oud Holland, 1899, XVII, S. 3, van Dr. A. BREDIUS, Nieuwe Rembrandtiana.

Dieser Satz ist a. a. O. durch unrichtige Interpunktion falsch gedeutet worden. Er heisst einfach, dass der Requirant vor „de Lommert“, d. h. dem Städtischen Leihhaus, von einer gewissen Person, die, wie er vernommen hat, der Sohn der Malers Rembrandt war, auf seinen Kopf gestellt wurde, und dass er so gegangen sei bis zur Lombardsbrücke, die in der Nähe des Leihhauses über die Oude Zijds Voorburgwal führt“.

Toen Dr. H. D. G. de verklaring van Dr. BREDIUS las (O. H. 1899 p. 3): ik kan hier niets anders uit opmaken dan dat TITUS pas 17 jaar oud, in 1658 een lommert hield, voelde Dr. H. D. G. terecht een meeningsverschil in zich wakker worden. Jammer dat hij daarna, bij het lezen van den onvolledig meegedeelden text, zijn verbeeldingskracht niet aan 't werk gezet heeft, want dan zou hij het geval ongeveer dus gezien hebben: Er speelt zich een alledaagsch relletje af: er wordt een spiegel gebroken; over de oorzaak ontstaat een...meeningsverschil; de man van den spiegel d. i. de requirant, loopt naar den notaris met getuigen en terwijl de notarisklerk schrijft, leggen zij hun depositie af:

dat zij getuigen gezien hebben dat den requirant door zeker persoon (Titus) op zijn hoofd gezet wierd... en dat hij zoo is voortgegaan naar... Ho! roept de *Fantasia*, zoo iets kan ik mij niet voorstellen! Dat zie ik niet! Dat kan ik mij niet indenken! — Wel, zegt de Nuchterheid, zóó is het, het staat er immers, het is zeer „einfach“. — Waarop de *Fantasia*: Men moet

1) Als brochure verschenen bij P. M. BAZENDIJK te Rotterdam: nog steeds daar verkrijgbaar. Vertaald door Prof. Dr. E. COHEN als: Die Phantasie in der Wissenschaft, in J. H. VAN 'T HOFF, Leipzig 1912 Aldaar ook eene opgave van de litteratuur sindsdien over hetzelfde onderwerp ontstaan.

zich iets alledaagsch voorstellen. — Leg u zelf teugelen aan, wildebras, bromt de Nuchterheid Maar de Fantasie gaat door: het loopt immers over het breken van een spiegel? De hypothese ligt voor 't grijpen: de zin behoorde te luiden:

dat zy getuygen gesien hebben dat den requirant voor de lommert van seker persoon (die hy verstaet geweest te zyn de soon van REMBRANDT VAN RIJN, schilder) EEN SPIEGEL op syn hoofd geset wiert... en dat hy daarmede voort gegaen is naar de Lommersbruch.

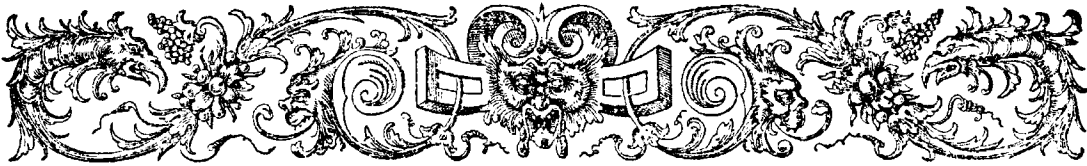
En zoo komt, dank zij de Fantasie, de requirant weer op zijn beenen terecht.

Onbewezen wijl onbewijsbaar, roept Dr. H. D. G. Zeker, geëerde meester, maar ... escamoteerdet ge niet een moeilijkheidje toen ge „daarmede” vertaaldet door duitsch „so”?

Exemplum docet: Met behulp der Fantasie kan een nuchtere voorstelling eener geschiedenis verkregen worden, terwijl daarentegen soms de Nuchterheid een absurd verhaal „einfach” aanvaardt. 1)

1) Dr. A. BREDIUS heeft de welwillendheid gehad het document opnieuw op te zoeken en na te lezen, waarbij bleek dat mijn hypothese juist was. Er stond: „dat den requirant... op sijn hoofd geset wiert om te dragen seker groote spiegel met een swarten lijst, en dat de requirant daarmede voortgegaen is etc.”

De Geschiedenis van een Schutterstuk

DOOR

A. BREDIUS.

De Catalogus van 's-Rijks-Museum vermeldt onder n°. 1085 het Compagnieschap van Kapitein REYNIER REAEL en Luitenant CORNELIS MICHIELSZ. BLAEUW in 1637, geschilderd door FRANS HALS onder medewerking van PIETER CODDE.

Van die medewerking hebben hier ter plaatse de Heeren SIX en MEYER bericht, ¹⁾ ingelicht door het leerrijke handschrift van SCHAEF. Maar wat nieuw is, en uit de volgende acten blijkt, is de prijs dien men met HALS bedongen had, de tijd waarin dit stuk besteld werd, en nog een en ander meer. Wij zien, dat HALS redelijk goed betaald werd — al kreeg hij iets minder dan REMBRANDT voor zijn eenig schutterstuk — en ook het heel eigenaardige in de eerste bestelling: dat hij de portretten, de „Troniges” te Amsterdam zou beginnen en te Haarlem afschilderen! Men vindt het echter toch beter dat HALS (zonderlingwijze in de Amsterdamsche acten pertinent HALSCH gespeld) alles te Amsterdam afschilderde, en stond hem daartoe, per figuur, zes heele guldens meer toe. Blijkbaar had HALS van dit laatste accord berouw en was hij daartoe niet meer te krijgen. Men schijnt hem voorgespiegeld te hebben, zijn verblijfkosten te betalen, maar dit niet te hebben gedaan.

¹⁾ Oud-Holland 1885 blz. 122 en vooral 1893, blz. 102—104.

Uit de eerste acte blijkt, dat het stuk reeds in 1633 aanbesteed was. 19 Maart 1636 is HALS uitgenoodigd het te komen afmaken met allerlei dreigementen. 20 Maart geeft HALS een onbevredigend antwoord. 29 April wordt er weer vergaderd; HALS moet binnen tien dagen te Amsterdam komen en het stuk voltooien. Hij moet hierop: Ja of: Neen antwoorden. Eerst 26 Juli komt de Provoost van de Amsterdamsche burgerij bij HALS en leest hem de Acte van 29 April voor. De schilder belooft te doen wat hij maar even kan; maar „de goetwillige personen” moeten eventjes naar Haarlem komen, 't duurt niet lang, geeft hij er bij te kennen, 't kan geen bezwaar zijn.

En dan houdt de geschiedenis in eens op. Het eind van het lied is geweest, dat PIETER CODDE het stuk afgemaakt heeft. En 't blijft nu steeds een „puzzle”: iedereen zoekt nu in dit stuk wàt van HALS, wàt van CODDE is. Het zal HALS toch gespeten hebben. Hij had het gaarne *goed* voltooid gezien en wilde er „sijne eere in betrachten”. Aardig is dat de kunstenaar toen woonde op „'t Grootte Heyligelant”, dus ter plaatse waar nu het nieuwe Museum verrijst.

Thans volgen de vier acten in volgorde:

Op huyn den 10en Martii Anno 1636 compareerden . . . d'Edele REYNIER REAEL, Out Schepen, Capeteyn van een Vaendel Burgers binnen deeser Steede ende CORNELIS MICHELSEN BLAEUW sijn Luytenant, voor hem selven ende vervangende d'andere Officieren vant voorsz. Vaendel ende verclaerden hoe dat sijn Comparanten al drye jaeren geleden FRANS HALSCH, Schilder tot Haerlem woonachtich hadden aenbesteed seecker stuck schilderije, te weeten de Conterfeytsels van alle de Officieren vant voorsz. Vaendel; ende hoewel de voorsz. FRANS HALSCH behoort hadde 't voorsz. stuck schilderije al over lanch volcoomentlyck affgeschildert ende affgedaen te hebben, gelijk hij sulcx op St. Jan lestleeden aenam en belooffde te doen en te presteren, soo is hij van sulcx te doen tot noch toe wel onbehoorlyck in gebreecke gebleven, niettegenstaende verscheyde interpellaties soo mondelingh als schriftelyck daeromme aen hem gedaen, hebbende tvoorsz stuck schilderije maer voor een gedeelte gedaen, streckende tselve tot schaede, intresse ende naedeel van de comparanten, die daeromme als noch mits deesen versoecken, dat de voorsz. FRANS HALSCH hem binnen veerthien dagen na de insinuatie deses sal hebben te vervoegen binnen deeser stede, Omme 't voorsz. stuck ende 't gene daeraen noch ontbreect ende resteert voorts aff te schilderen in behoorlijcke forme, off bij faute van dien, dat de comparanten verstaen sullen als dan niet langer aen den voorsz. FRANS HALSCH gehouden te sijn, maer tselve stuck alhier door een ander goet meester sullen laeten voltrecken, gereserveert der comparanten actie nopende de penningen die opt voorsz. stuck

alreede betaelt sijn, daarvan expresselyck protesterende mits deesen als mede van alle costen, schaden ende intressen geleeden en tottet uyteynde van de saecke toe.

Authoriserende voorts alle Notarissen en publycqe personen ende bysonder dengeenen hiertoe verzocht sijnde, omme tgunt voorsz is, den voorsz. FRANS HALSCH te insinueeren ende hen comparanten daarvan te leveren Acte." Enz. 1)

„Op huyden den XXIX Aprilis Ao. 1636 compareerden d'Edele REYNIER REAEL ende CORNELIS MICHIELSEN BLAEUW (als voren) ende verclaerden, dat sij gesien hebbende de frivole en onwaerachtige antwoorde bij Mr. FRANS HALSCH, Schilder tot Haerlem gedaen, op haerluyder verclaeringe seggende bij replycq, dat sij eerst metten voorn. FRANS HALSCH geaccordeert en verdragen sijn dat hij de Troniges alhier ter stede soude beginnen ende tot Haerlem voorts opmaecken daer vooren hij soude hebben en genieten tsestich guldens van yeder personagie, dan daernae metten voorsz. FRANS HALSCH naeder accorderende soude van yeder personagie oft Conterfeytsel hebben ses guldens meerder, te weeten sesentsestich guldens, mits dat hij daertegens weeder alhier ter stede en niet tot Haerlem de personagien, soowel van Lichamen als Troniges, ende sulcx alst behoort soude schilderen ende volcomentlyck opmaecken, gelyck hy oock alreede eenige personagien hier ter stede alsoo heeft beginnen te doen. Soo ist, dat sy comparanten als noch versoecken, dat den voorsz. FRANS HALSCH hem binnen den tijdt van thien daegen na de insinuatie deeses sal hebben te vervoegen binnen deeser stede omme tvoorsz stuck schilderije voorts te vervolgen ende naer behooren op te maecken en voltrecken. Op welcke versoeck den voorsz FRANS HALSCH sijn ronde verclaeringe van Jae oft Neen sal hebben te doen opdat men mach weeten waernae men sich sal hebben te reguleeren, ende dit alles onvermindert haerluyder vorige verclaringe". Enz. 2)

„Op huyden den XXen Martii XVI^c zes en dertich, soo hebbe ick EGBERT VAN BOSVELT Notaris mij ten versoucke van de Edele DIRCK WILLEMSZ. ABBAS van wegen de Edele Heeren Comparanten in de aengehechte acte genoemt, gevonden aen den persoon van Mr. FRANS HALS, Schilder (die sieckelyck aen een quaet been te bedde lach) ende hebbe hem de voorsz. acte van XIX deser voorgelesen ende aen hem antwoordt versocht.

Die mij Notaris ten antwoorde gaff: dat hij t'stuck wel aengenomen hadde te maecken, dan nyet tot Amstelredamme maer tot Haerlem; dan naederhant, alhoewel nochtans ongehouden, bewillicht dat hij de Troinges tot Amstelredamme

1) Prot. Not. F. BRUYNINGH, Amsterdam.

2) Prot. Not. F. BRUYNINGH, Amsterdam.

soude beginnen ende tot Haerlem voorts opmaecken, gelyck hij oock al hadde begonnen te doen, ende oock volbracht soude hebben indyen hij de personen bijeen hadde connen krijgen, dan daertoe nyet connende geraecken, soodat hij daeromme in sijn huys veel versuympt ende tot Amstelredamme in de herberg veel verteert heeft, in plaatse dat geseyt was dat men hem soude defroyeren. Nyettemin, omme te presteren dat hij aengenomen en beloofd heeft, es als noch tevreden, indyen de personen tot Haerlem believe te comen, dat hij datelyck twerck bijderhand nemen ende sonder vertouwen affmaecken sal ende sijn eere daerin betrachten, ende dat het met meerder lust tot Haerlem als tot Amsterdam sal gedaen werden, overmits hij dan binnenshuys ende bij sijn volck zijnde t'oge oock daer op mach hebben. Aldus gedaen tzijnen huysse op t'Groote Heyligelant, in presentie van ADRIAEN VAN BOSVELT ende JACOB MAERTENSZ., getuygen". Enz. 1)

„Op huysden den XXVIen July 1636 hebbe ick Notaris my ten versoucke van de Edele PIETER PIETERSZ., provoost van de burgerije tot Amsterdam van wege de Edele Heeren Comparanten in de geannexeerde acte genomineert, gevonden ten huysse en aen de persoon van Mr. FRANS HALS, Schilder alhier ter stede en hem de voorsz. Acte, wesende gedateert den XXIXen Aprilis 1636 voorgelesen ende aen hem sijne ronde verclaringe van Jae ofte Neen daerop versocht, die mij Notaris ten antwoorde gaff, dat hij persisteerde bij de antwoorde dien hij EGBERT VAN BOSVELT, Notaris binnen Haerlem den XXen Martij voorleden achtereenvolgende sijne Acte gedaen, gegeven heeft. Voegende daerbij dat hij tevreden is, het stuck schilderye in deselve Acte verhaelt datelijck van Amsterdam te haelen en tot sijnen huysse te brengen, omme bij hem de ongeschilderde clederen aldaer eerst opgemaect te werden; Ende deselve gedaen synde, d'troinges van de goetwillige personen, van hier tot Haerlem te comen, tot sijnen huysse, doordien niemant daerbij om den corten tijt es geinteresseert, ofte oock niet vertrouwt dat daer yemant tegens es, te schilderen. Ende oock soo het mochte gebeuren, dat daeronder ses ofte seven onwillige ofte die het haer niet gelegen en soude mogen comen, mochten sijn, dat hij om alle voldoens wille d'selve ses ofte seven personen, het stuck soo nae voltoyt hebbende, tot Amsterdam schilderen, ende t'selve stuck wercxn naer behooren voltrecken sall.

Waervan dese Acte gepasseert" Enz. 2)

1) Prot. Not. E. v. BOSVELT, Haarlem.

2) Prot. Not. E. VAN BOSVELT, Haarlem.

Fig. 1. SERVET VOOR PRINS MAURITS VAN ORANJE,
geweven door PASCHIER LAMERTIJN. 1604. Verz. Six.

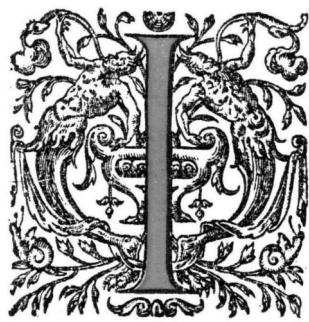

PASCHIER LAMERTIJN

(PASQUIER LAMMERTIN)

DOOR

JHR. DR. J. SIX.

IN 1857 vroeg de Heer C. W. BRUINVIS, terwijl hij een mededeeling omtrent PASSCHIER LAMMERTIJN in den *Navorscher* ¹⁾ bracht of deze tijdens zijn uitvinding te Haarlem of te Alkmaar woonde. V. D. N. wees ²⁾, zonder deze vraag te beantwoorden, op de gegevens door DODT VAN FLENSBURG reeds in 1844—'46 in zijn *Archief* afgedrukt. In 1861 maakte de Heer BRUINVIS in de *Kroniek van het Historisch Genootschap* nieuwe stukken bekend, in de *Alkmaarsche Courant* van 1893, No. 51, behandelde hij onder het hoofd „Beschermd Nijverheid”, nog door nieuwe bewijsstukken gestaafd, den steun aan dezen damastwever geboden en thans geeft hij in het IIe deel van het *Nederlandsch Biographisch Woordenboek* een korte schets van wat omtrent hem bekend is.

Die gegevens zijn vele, maar toch blijkt er niet duidelijk uit wat eigenlijk de uitvinding was waarvoor hem door de Staten van Holland octrooi werd verleend en, al wordt een enkel patroon vermeld, hoe zijn werk er uit zag.

¹⁾ VII (1857) blz. 103 vraag 143.

²⁾ T. a. p. blz. 347.

Nieuwe gegevens, die ik aan de vriendelijkheid van de Heeren BREDIUS, BRUINVIS en GONNET dank en de vergelijking met bestaande damasten hebben mij in staat gesteld, zoo niet zijn uitvinding zelve, dan toch haar werking, met meer kennis van zaken en dus billijker te beoordeelen dan ik vroeger heb gedaan, en vooral iets van zijn werk met zekerheid terug te vinden, hem andere patronen met waarschijnlijkheid toe te schrijven.

Ik meen het beste te doen zijn leven in tijdsorde te behandelen, van de reeds gedrukte stukken niet dan het noodige aan te halen, alleen die onuitgegeven bescheiden, die het verdienen in hun geheel af te drukken, en in den loop van het onderzoek de toeschrijving van zijn werk op de meest geschikte plaats in te lasschen.

PASQUIER LAMMERTIN is geboren, blijkens een tweetal akten, een later te vermelden, en die waarin hij, 3 Febr. 1606, oud omtrent 43 jaren, ten behoeve van LODEWIJCK VAN DER HELST (de vader van BARTHOLOMEUS den schilder) over kweeperen getuigt, ¹⁾ omstreeks 1563, waarschijnlijk te Kortrijk, de hoofdplaats der linnendamastweverij, die daar reeds in de XVe eeuw bloeide en waar zijn „van” in de XIXe eeuw nog gevonden werd. ²⁾

Hij wordt reeds in 1593 te Haarlem genoemd in een post van de thesauriersrekening van 1593 (fol. 72): Betaald PASCHIER LAMMERTIJN voor XLIX $\frac{1}{2}$ ellen damastwerck tot iiij £ iiij s. yder elle, van de Historie van DANIEL ten behoeve deser stad gecocht volgens d'ordonnantie ende quitantie ii^c vij £ xviii s. En hij woont daar nog 24 Januari 1597, wanneer CAREL LODEWIJCKSZ VAN DER HELST hem laat insinueeren over 25 grogreynen (sic!) ³⁾ Hij zal daar toen waarschijnlijk reeds gewerkt hebben als een van de voortrekkers van de vele wevers, die daar tusschen 1595 en 1610 zijn saamgestroomd. Zooals de Heer BREDIUS mij mededeelde bevat het notarieel archief te Haarlem honderde akten van notaris WILLEMS van tafellakenwevers en linnenwevers uit Vlaanderen afkomstig, maar ook uit Brabant en elders. Vooral uit Kortrijk komen zij, dan uit Gent, Wackent, Wackens of Wackene, ook uit Camerick, Weert, Nijmegen, Alebeke, Rousselaer, Waerschot, Armentiers, Huyssen en Waernaerde bij Oudenerden, Meenene en Leegem bij Meenene, Halewijn, Boeckhoven, Gemert, Nieukerke, Geulichem, Thielt, Helmont, IJsegem, den Bosch, Breda, Geluwe en Sleysinge. Het spreekt van zelf dat dit niet allen damastwevers waren. Wel zou ik geneigd zijn hieruit op te maken dat AMPZING ⁴⁾ zich vergist, wanneer hij den bloei der damastnijverheid in 1580

¹⁾ Notaris VAN TRIER te Haarlem, medegedeeld door den Heer BREDIUS.

²⁾ VOISIN, *Messager des Sciences et des Arts de Belgique* I. p. 296.

³⁾ Notaris A. WILLEMS te Haarlem, medegedeeld door den Heer BREDIUS.

⁴⁾ Haarlem, blz. 340-1.

reeds te Haarlem laat beginnen, op gezag van een rederijkersgedichtje van dat jaar, in de kerk, dat de weefkunst van BEZALEËL, AHALIAH en de vrouw van TOBIAS prijst. Hij beroept zich verder op HADRIANUS JUNIUS, die in 1588 zijn *Batavia* uitgaf, maar deze roemt ¹⁾ wel de witheid en fijnheid van het Haarlemsche linnen en de lichtheid en het duurzame zwart van het vryzeerlaken, maar spreekt met geen woord van gedamasceerde stoffen, terwijl hij zich toch zeker het genoegen niet zou ontzegd hebben in sierlijk latijn de figuren met die van de weefsels van PENELOPE of HELENA te vergelijken. Wel wordt OSTE MEEUWELS, die 10 Februari 1605 verklaart oud omtrent 55 jaar te zijn en sedert 1584 een huis in de Groote Houtstaat in huur bewoond te hebben, damastwerker genoemd, ²⁾ maar in de aantekeningen van de regeering van Haarlem van November 1611 waarin zij van verscheiden damastwevers allerhand patronen koopt, komt hij alleen met *pavy* voor. Omtrent damastweverij voor 1593 bewijst dit dus niets. Om zijn bleekerijen bezat Haarlem een alouden roem, linnenweverij was er blijkbaar ook, de damastweverij uit Kortrijk overgekomen vond er dus een dankbaren bodem. De Heer BREDIUS stelt mij in de gelegenheid b.v. ANDRIES ANDRIESEN te noemen, damastwerker van Kortrijk, die te Haarlem als getuige bij notaris WILLEMSZ. voorkomt in 1597 en JACOB VAN DEN KERCKHOVEN, den 24 Aug. van dat zelfde jaar bij den zelfden notaris ook als *damastwercker van Cortrijck*, voor verschuldigd geld 3 damasten getouwen met 3 kammen en toebehooren in onderpand geeft.

DIRK BURGER VAN SCHOOREL vermeldt in zijn *Chronijk van Medemblik* van 1710, blz. 104 onder Alkmaar: „1595 dient niet verswegen dat binnen Alkmaar een Perzoon genaamd PASQUIER LAMMERTIYN heeft gevonden een Conste om in 't Linnen te weven, door trekwerk, allerhande Beelden, Historien, Veltslagen, ja alles wat iemand begeert, 't welk nooit te voren is gezien of gevonden, van welke konste hij van de Heeren Staten Generaal, Octrooi gekregen heeft voor ettelijken jaren.”

BROUËRIUS VAN NIDEK ³⁾ die in 1727 schreef, drukt zich voorzichtiger uit als hij, de plaats van de uitvinding in het midden latend, onder de beroemde mannen van Alkmaar noemt: „PASQUIER LAMMERTIYN een man van geringe geboorte maar fraaien geest, dit in het jaar 1595 uitgevonden heeft de kunst van door trekwerk allerhande beelden, bloemen en figuren in 't linnen te weven”.

VOISIN ⁴⁾ ik weet niet op welke gegevens, zegt van Kortrijk het volgende: „Il est probable que dans l'origine on n'y fesoit encore que les dessins, appelés

¹⁾ C. XVII p. 251.

²⁾ Mededeeling van den Heer BREDIUS.

³⁾ Kabinet van Nederlandsche Oudheden 1 blz. 181.

⁴⁾ T. a. p.

en flamand *trek-werk*; on n'aura inventé que successivement la manière d'y tisser des fleurs ainsi que des figures. Cet art fut singulièrement perfectionné vers la fin den XVIme siècle. Un maître tisserand de Courtrai nommé PASQUIER LAMMERTIN, dont le nom existe encore en cette ville, s'estant retiré dans la Hollande, à cause de ses opinions religieuses, en 1596, y obtint un octroi exclusif pour l'établissement d'une fabrique de damassé".

De datum van 1595, zal juist zijn. Het octrooi is in 1606 na den 3den Juli ¹⁾ vernieuwd voor 6 jaar blijkens de aanvraag om verlenging van 1613 en is na 22 Februari 1601 reeds voor de tweede maal verleend. ²⁾ Er was bij de eerste vernieuwing van het octrooi blijkbaar dezelfde twijfel gerezen, dien men bij VOISIN tusschen de regels leest en dien Dr. JAN KALF ³⁾ onverholen uitsprak: of de vinding van LAMMERTIN wel een nieuwe was en niet de uit Kortrijk overgebrachte kunst van linnendamast te weven. Het kan zeker geen twijfel lijden dat er voor 1595 linnen damasten geweven zijn. Weldra zal ik er verscheidene bekend maken in *Het Huis*, die in niets onderdoen bij het knapste wat LAMMERTIN heeft geleverd en daaronder zelfs een XVe eeuwsch patroon.

Op de damasten afgaande lag dus die twijfel voor de hand. Toch is er geen reden aan de waarachtigheid te twijfelen der verklaring 22 Februari 1601 onder eede in handen der regeering van Haarlem afgelegd door de „gesworen waerdeyns van den taffellaeken, servietten ende alrehande damastwercken" te Haarlem, „PIETER VAN ACKEREN en ANDRIES VAN HAELBERGEN, beyde Cooplyuden in linnenlaekens ende servietten, mitsgaders JACOB DENYS, GHYSEL ADINGH ende ANTONIS VAN DEN PUTTE..... dat bij PASCHIER LAMMERTIJN gemaect was een serviet ons verthoont daer inne stont 't wapen van zijne Excellentie met sijne quartier, ende andere wercken, seer constich gewrocht, sulx dat sijlyuden noyt diergelijke hadden gesien, als noyt bij heure kennisse alsulx in dese provincie gemaect geweest zijnde". ²⁾

Maar in de laatste woorden schijnen zij wel een slag om den arm te houden en wij worden er in elk geval niet veel wijzer door. Wel door de beide verklaringen door notaris ADRIAAN WILLEMS te Haarlem, 3 Juli 1606 voor de derde aanvraag in gereedheid gebracht. ⁴⁾ Daar verklaren JOOST COUDTIJSER, JOOST VERHAGEN en JOOS VAN BAELBERGEN, mannen van 73, 71 en 67 jaren, „alle van Curtrijck, wonende binnen Haarlem, dat zijlyuden van heure jonge jaeren den ambacht van damastwercken geleert, ende daernae den coophandel van dien lange jaeren gedaen hebben; ende dat zijlyuden alle, gelijk op huyden, gesien ende beschouwen hebbende

¹⁾ Kroniek van het Historisch Genootschap XVII (1861) blz. 46.

²⁾ T. a. p. blz. 45.

³⁾ Verslag van het St. Bernulphusgilde over 1910. blz. XXXIX.

⁴⁾ Medegedeeld door den Heer BREDIUS.

den cammen, simpels, patronen ende wercken van de stucken damasten, daerop den voorsz. PASSCHIER zijn tweede octroy vercreegen heeft, met goede waarheyt ende zeeckerheyt connen verclaeren ende getugen, als zij verclaeren ende getugen bij dezen, dat de voors. wercken nyeuwe inventiën zijn, als sulcx voor desen noeyt gesien noch gehoort hebbende" en ten zelvendage JOOS BOSTYNS, damastwercker en ANTHONIS HUGAERT, beiden 58 jaar oud en „van Curtryck", BOSTYNS, „dat hij den handel van damastwercken den tijdt van XL jaeren lanck gedaen, maer noeyt voor desen gesien heeft alsulcke wercken, als tegenwoordich by den voorsz. PASSCHIER zijn gepractiseert, ende hij zijn tweede octroy op vercreegen heeft, ende sulcx voor de waarheyt getugende is, dat dezelve zijn: nyeuwe inventiën noeyt te vooren by yemande gemaect noch gevonden, daer hy af gehoort heeft"; HUGAERT, „dat hy 't ambacht van zijdedamastwercker ten tijdt van twintich jaeren gedaen, maer ook noeyt voor des gesien heeft alsulck of diergelijcke wercken als den voorsz. PASSCHIER heeft gevonden ende gepractiseert; ende sulcx dezelve houdende is voor een nyeuwe inventie".

Het blijkt daaruit, dunkt mij, dat wij met een technische vinding te doen hebben, die den uitvinder in staat stelde breede patronen, zooals wij van hem zullen leeren kennen, op eenvoudiger wijze dan zijn voorgangers uit te voeren. Hoe hij dat deed blijkt niet, maar dat zoiets bij een handweefgetouw zeer mogelijk is kan men lezen in het XVe, XVIe en XVIIe hoofdstuk van LUTHER HOOPER *Handloom-weaving* waar diergelyke uitvindingen besproken worden. Een tipje van den sluier, die zijn geheim bedekt, wordt echter opgelicht, door de volgende Haarlemsche akte, die de Heer BREDIUS mij mededeelde:

„Op huyden compareerden voor mij openbaer notaris, ten bijwesen van de nabeschreven getuygen, d'eersame GUILLIAEME DE CUIJPERE, out omtrent 58 jaeren ende ANDRIES PATIJN, brandewijnbrander, out omtrent 53 jaeren, deser stadts poorteren, ende hebben bij hunne mannen waarheyt in plaetse van eede ten versoecke van PASSCHIER LAMMERTIYN, damastwercker, rechtelicken daartoe verdaecht zijnde verclaert ende geaffirmeert, dat op voorleden Dingsdage den eersten deser maent Augusti, zijluyden getuygen door begeerte van de voorsz. PASSCHIER LAMMERTIYN ten huysse van hem, ANDRIES PATIJN, ontboden hebbende den persoon van PIETER VAN DEN CASTEELE, denzelven hebben verhaelt ende aengeseyt, dat hij PASSCHIER verstaen hadde, dat bij hem, PIETER, dagelix gearbeyt werd soo in 't schilderen als weven directelicken tegens sijns PASSCHIEERS vercreegen octroye, doch dat hij PASSCHIER geene onvreede begeerden maer gaerne vruntelicker wijze met hem wilde verdragen, ende naer zijluyden metten anderen daerover in propoosten waeren geweest ende den voorsz. PIETER VAN DE CASTEELE verclaert hadde met hem, PASSCHIER, oock nyet anders als vrede te begeren ende gaerne met hem van gelijcken in eenicheyt

te willen accorderen, sijn ten selven tijde aldaer ten huysede innegecomen den persoon van JAN DE CONINCK ende eenen jongman met een blancke baert, wiens naem zijlieden niet en kennen, ende naer denselven CONINCK ende jongman den voorsz. PIETER VAN DEN CASTEELE in 't voorhuys ontboden en met hem gesproken hadden sijn zijlijden alle beyde metten zelve PIETER gecomen in 't geselschap van hen deposanten ende sulx tusschen henlieden van de zaecke van de voorsz. PASSCHIER ende hem PIETER propoosten vallende, hebben den voorsz. JAN DE CONINCK ende de jongman opentlijck geseyt ende tegen hen getuygen verhaelt, dat zijlieden de saecke van den voorsz. PIETER VAN DE CASTEELE als heurluyder medebroeder dien zijlieden nyet verdruct en wilden hebben defenderen ende hem uyten naeme van den Buyck ¹⁾ van de damastneringe alhier ter steede souden voorstaen, ende dat zijlieden ten dyen fijne hen aldaer ten huysede van hem, ANDRIES PATIJN, mede presenteerden off gelijcke woorden in effecte, oock daer bij voegende dat den Heeren Burgemeesteren deser stadt henlieden daertoe wel souden assisteren. Seggende voort den voorsz. twee getuygen, mitsgaders JACOB CORNELISZ BASTERTPIJP, capiteyn van de schutterij deser stadt, out omtrent 51 jaeren, mede voor mij notaris ende getuygen comparerende dat s'anderen daechs als Woonsdage den voorsz. PASSCHIER LAMMERTIJN metten voorn. PIETER VAN DEN CASTEELE vergadert zijnde ten huysede van hem, BASTERTPIJP, omme metten anderen te spreken tot accordt van hunne quaestien, sijluyden getuygen alle drye aldaer mede over geroepen wesende den voorsz. PIETER VAN DEN CASTEELE op 't affragen van den voorsz. PASSCHIER LAMMERTIJN onder veele andere propoosten die tusschen hen vyelen, hebben hooren bekennen, dat hij, PIETER, ten tijde hij in hem PASSCHIERS dienste was arbeydende hem PASSCHIER ontnomen hadde, twee off drye van sijne papieren. Ende dat hij noeyt over hem PASSCHIER aen die van de neeringe van de damasten clachtich was geweest, maer dat hij bij die van de neeringe selfs versocht was.

Overbodich staende zij deposanten desen t'allen tijden des nodich ende versocht naerder met eede te starcken. Ende concenteerden hiervan bij mij notario gemaect ende aen den requirant geleverd te werden een oft meer acten in forma.

Aldus gedaen binnen Haarlem ten huysede van de voorsz. BASTERTPIJP inde Smeedestraat, den 7den Augusti anno 1606, in presentie van PIETER BOUDEWIJNS LEEUW ende PIETER CORNELISZ VISSCHER, roedragers deser stadt, als getuygen hier toe versocht die metten deposanten den bewerpe hebben geteekent.

In waerheyts oirconde desen bij mij openbaer notario bevesticht,

W. VAN TRIER, notarius publicus."

¹⁾ Buyck in de beteekenis: Corpus.

Fig. 2. SERVET VOOR KONING CHRISTIAAN IV VAN DENEMARKEN,
geweven door PASCHIER LAMERTIJN. 1602. Verz. Six.

Hieruit blijkt dat aan de *geschilderde papieren* patronen evenzeer als aan het *weven* iets bijzonders moet zijn geweest, waardoor het trekwerk op deze damasten kon ingericht worden. Hoe, dat ontgaat mij.

Veel goedkoopster werd het werk er nog niet door, dat zal men zien uit de vergelijking van zijn prijzen met die van smalle patronen van gefigureerde damasten, daar zij twee, drie, tot negen en een half maal duurder zijn, al blijft het mogelijk, dat zonder zijn uitvinding het verschil nog grooter zou geweest zijn.

Den uitvinder is het dan ook, trotsch alle bescherming, slecht vergaan.

Het was anders toch wel knap werk wat hij leverde en dat de aandacht is blijven trekken. Wij vonden reeds vermeld een serviet „daer inne staat 't wapen van sijn Excellentie met sijne quartieren ende andere werken”. De heer BREDIUS vond te Haarlem een acte van notaris van TRIER van 6 Aug. 1603, die aldus aanvangt: „Op huyde compareerden voor mij openbaar Notaris bij den Hove van Hollandt geadmitteerd, tot Haarlems residerende, in bijweesen van nabescreven getuygen, d'eersame PASSCHIER LAMMERTIJN, damastwercker, out omtrent XL jaren en HANS TOEBAST, out omtrent XXVII jaren, ingesetenen deser stadt, ende hebben ten versoecke van ABRAHAM VAN SUYT, damastwercker, verclaert en geaffirmeert warachtich te wesen: te weten de voorsz. PASSCHIER LAMMERTIJN, dat omtrent vyer maenden geleden sonder den juysten dach onthouden te hebben sij getuygen aan de (voorsejde) ABRAHAM VAN SUYT vercocht geleverd en den zelve ABRAHAM hem oock voldaan en betaalt heeft seeckere elf servieten damastwerck van wapenen van Nassauwen, die naderhand bij den selven ABRAHAM ter bleecke geleverd zijn aan WILLEM AELBRECHTS, bleecker tot Heemstede” enz. Hoe verder dan deze servetten ter bleek gestolen zijn, behoeven wij niet met de uitvoerigheid van den notaris te verhalen. Onze wever teekent PASSCHIER LAMERTIN.

In 1611 verkoopt hij nog, zooals wij later zien zullen: „twee douzijn servietten van 't wapen van Nassau” tot den eenheidsprijs van twaalfkwarts voor 9 p.—10 s.— per el, of f4.75 per stuk, aan burgemeesters van Haarlem.

Een eeuw later, in 1711, legateert volgens acte van notaris C. WINTER te Amsterdam, juffr. GEESTERANUS „een damast tafelkleedje daar 1601 in geweven is met verscheide wapens daerbij.”

Dit patroon, met het jaartal en de wapens, komt ook thans nog in enkele stukken voor, die als zeldzaamheden bewaard zijn. In de 19e eeuw moet er een aan Z. M. KONING WILLEM III geschonken zijn. Mevrouw O. P. bezit een ander en een linnenkoopman liet er mij een zien, dat hij, met twee halve stukken, in een klooster gevonden had. Ik zelf kocht er een te Valkeveen met het jaartal 1604, — afgebeeld in *Het Huis* 1908 pl. XXX, waarnaar wij het hier, met de vriendelijke

toestemming van den heer EDUARD CUYPERS als Fig. 1 herhalen. MR. TH. S. liet mij een exemplaar zien van 1605! het is reeds beschreven in *Het Huis*, waar ik uit het wapen van Haarlem mocht afleiden dat het een Haarlemsch weefsel was, wat door de akten volkomen bevestigd wordt en in *Oud-Holland* XXVIII (1910) blz. 20, waar ik het met de randen, om de visschen en krabben van QUIRIJN JANSZ DAMAST, niet geheel zonder reden, in verband bracht.

Toch meen ik het mijn lezers gemakkelijk te maken door die beschrijving te herhalen:

Servetten: l. 97-100 (1½ el), br. 70 (¼), zeer fijn damast

rand: boven. I. De gekroonde wapens van Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Zutphen, Overijsel, Groningen. II. Hazewinden jagen een zwijn, een hert en hazen tusschen de struiken; in de hoeken: ornament. III. Zon, scheepsromp, bijbel, rechthoek, passer, sterren, zwaard, graadboog of zonnewijzer, maan; in de hoeken: wereld- en hemelbol. *Onder.* III. haakbusschen, onduidelijk instrument, kruidhoorn, kanon; in de hoeken: rechtlijnige versiering. II. Waterplanten en lange brug waarvoor: eend, visch, roeier, verder zwaan, visch en hengelaar; in de hoeken: ornament.

I. LOF · GOD · IN · WIENS · HANDEN / HIER · ALLE · GHEWELT · STAET / HII · WAECT · OVER · ONS · LANDEN / DOOR · EDELER · STATEN · RAET · daarnaast EN · DOOR · DE · LOFLICKE · DAET / DES · NASSOUWEN · VOL · EEREN / MET · EENDRACHTICH · SAET / CLEINE · SAKEN · VERMEEREN ·

Daarnaast het wapen van Haarlem. *Terzijde links*, I. Valkenjacht, boven elkander jagers en boomen en reigers door een valk aangevallen, II. Wapentropheeën; *rechts*, II. Wapentropheeën, I. Boomen en jagers; *patroon*: Aan een afgehouden stam, waaronder TANDEM · FIT · SURCULUS · ARBOR, een kleine loot en een opgeschoten vruchtdragende oranjeboom, waarin het wapen van Prins MAURITS VAN NASSAU, waar naast links: † JE · rechts: MAIN TIENDRAY ∩ links: † NASSAU ×, onder AN^o 1601 · 1604 of 1605 · links en rechts 8 kwartieren: l. (heraldische r.) Nassau, Hessen, Stolberg, Coninckstein; r. Saksen, Mecklenburg, Conincksteyn (ten onrechte in plaats van Hessen) Saksen.

In *Oud-Holland* heb ik reeds gewezen op de servetten van 1602 van Koning CHRISTIAAN IV VAN DENEMARKEN en zijn gemalin ANNA KATHERINA VAN BRANDENBURG, gehuwd in 1598, die om den zelfden stijl en geheel de zelfde rand, zeker ook van LAMERTIYN zijn.

Ik geef een nieuwe beschrijving ter verduidelijking van Fig. 2.

Servetten l. 96 (1½ el), br. 70 (¼), zeer fijn damast.

Mijn verzameling, Nederl. Museum, Museum te Kortrijk, uit de veiling SCHULMAN, 's Gravenhage 9-II-1907.

rand als de servetten hierboven beschreven met uitzondering van I boven en onder. Daardoor zijn terzijde zoowel I als II hooger en met meer figuren.

patroon: In het midden het gekroonde wapen van Koning CHRISTIAAN VAN DENEMARKEN. I Denemarken, II Noorwegen, III Zweden, IV Gothen. Punt: Wenden; hartschild, 1 Sleeswijk, 2 Holstein, 3 Stormarn, 4 Ditmarsen. Klein hartschild, r. Oldenburg. l. Delmenhorst. Daaronder ANNO 1602. Daaronder een zelfde gekroond wapenschild met een monogram, samengesteld uit C en A K, de letters van den Koning en zijn gemalin. Rondom 16 wapenschilden, boven de vier kwartieren van het wapen, dan rechts (heraldisch) het wapen van de punt, verder afwisselend links en rechts de vier kwartieren van het hartschild en de twee helften van het kleine hartschild, eindelijk links:? onder: IJsland,?? en een blank schild.

Heeft LAMERTIYN dit werk op bestelling gemaakt of in de hoop op verkoop aan de Koning of aan de Staten tot een geschenk? Wie zal het zeggen. Maar ik zou geneigd zijn aan zijn eigen onderneming te denken, wanneer ik van deze zoo uitvoerige heraldiek de tegenhanger vindt in een servetje van den Rev. C. H. EVELYN WHITE, Photo van het Victoria and Albert Museum 26400-206, Fig. 3, dat geheel zijn hand schijnt te verraden.

De beschrijving heb ik gemaakt met behulp van *Proceedings der Society of antiquaries* XIX (1902) p 86 Servet l. 37 1/2 inch. = 94 c.M., br. 27 1/2 inch. = 69 c.M. (4/4).

Rand rondom enkel blokjes.

Patroon. In het midden het overvolle Engelsche Koningswapen (I 1 en 4 Engeland, 2 en 3 Frankrijk; II 1 EDWARD the Confessor, 2 ST. EDMUND of ST. OSWIJN, ¹⁾ 3....., 4 ST. EDWARD Martyr, hartschild, Noorwegen; III Rome; IV 1, 2 Koning ARTHUR? 3 Koning ARTHUR, 4 ST. JORIS. Punt: Ierland; hartschild: Wales, gedekt door een koningskroon en omgeven door de kousenband, waarom onder een lint met SEMPER EADEM en gehouden door een leeuw en een draak. In de hoeken de wapens van Engeland, Frankrijk, ST. JORIS en Schotland met koningskronen gedekt. Daar tusschen in afwisselende rij Engelsche rozen en Fransche leliën, onder koningskroontjes en onder de bovenste wapens: ANNO † 1603 INDE . 4 . DE MAENT.

Het doelt blijkbaar op het begin der regeering van Koning JACOBUS I, die in de 4de maand van 1603, Koningin ELISABETH, 3 April gestorven, in Engeland opvolgde. LAMERTIYN die, naar wij bij AMPZING, blz. 342 lezen, in 1606 ook het

¹⁾ Of kan het soms Zweden zijn?

allertijinste linnen tegen den hoogsten prijs kocht, en dus waarschijnlijk ook koopman was, ging in dat jaar naar Engeland, zeker om zaken aan het Hof te doen, vooral om ook daar octrooi te verkrijgen, misschien wel om zich daar te vestigen. Hij verkreeg 26 Augustus 1606 van de Generale Staten de volgende resolutie: ¹⁾

„Opte requeste van PASCHIER LAMMERTIJN, is geappointeert, dat de heren Staten Generaal goetgevonden hebben, den suppleant t'employeren, omme in Engeland te brengen, in handen van den agent CARRON, een casse met damastwerk, die deselve CARRON gelast is te presenteeren aan den prince VAN WALLIS etc.”

Maar men kreeg argwaan en 30 October daaraanvolgende werd besloten: ¹⁾

„Goetgevonden, dat men duplicatie van de depesche die PASCHIER LAMMERTIJN, reysende naer Engeland is medegegeven aen den prins VAN GAULIS ende den agent CARRON soude senden ende voorts aenscrijven, dat hij voor deselve LAMMERTIJN geen octroy en procurere bij den Coninck, dat d'ingesetenen deser landen zou zijn prejudiciabel.”

Hij keerde dus terug zonder in Engeland een nieuwen werkkring gevonden te hebben, al had CARON van zijn waar een ruim gebruik gemaakt tot geschenken, zooals uit de resolutie van 29 December 1606 blijkt:

„Is PASCHIER LAMMERTIJN, damastwerker tot Haarlem, geaccordeert ordre op 2092 p. 10 s. in betalinge van alsulk damastwerk, als den agent CARRON in Engeland gehouden heeft, omme aldaer aen eenige heeren te vereren, volgende desselfs receptisse, gedagteekent 19 Oct. 1606.”

Daarin zal het damast van Prins HENDRIK VAN WALES, een 12 jarigen knaap, inbegrepen zijn geweest.

Maar de klandizie van het Engelsche hof zal hij evenmin gekregen hebben als het begeerde octrooi. Het tafellaken van JACOBUS I, van 1609, nu van Mrs. OWEN GOULD, (Photo Victoria and Albert Museum 32299—206) lijkt mij Kortrijksch en voortzetting van den stijl van dat van ELISABETH, (*Het Huis* 1913), en geheel het zelfde geldt van het tafellaken van KAREL I als prins van Wales in 1617, (Victoria and Albert Museum Photo 32237—795), al lijkt de rand Haarlemsch. Van PASCHIER LAMMERTIJN zijn zij niet, zoover ik zien kan.

Veeleer zou dat mogelijk wezen van een servet van LADY ANCASTER, (Phot. Victoria and Albert Museum 32375—206), dat een Haarlemsche rand heeft om een veld met gezaaide bloemen en wapens van een echtpaar van hoogen Engelschen adel: IOHNE MAITLAND L(ord) THIRLESTAN, — later eerst Viscount dan graaf LAUNDERSDALE, — en D(ame) ISABEL . SETONE, dochter van den graaf VAN DUNFERNLINE, vóór 1610 gehuwd, maar het eigenaardige van het werk dat wij tot nog toe van hem zagen, het geheel ontbreken van rapport, missen wij

¹⁾ Dodt van Flensburg IV 126.

hier en ook de rand heeft niets dat aan LAMERTIYN herinnert, komt integendeel geheel overeen met die van QUIRIJN JANSZ. DAMAST als in de onderrand van de MARIA Boodschap, en de wapens zijn ingevoegd op de wijze zooals deze het in den Orpheus deed (*Oud-Holland XVIII*, 1910, Fig. 5 en 4).

Wel had PASCHIER in Holland zijn tweede octrooi gekregen en nu wendde hij zich tot Alkmaar om daar de ondersteuning te vinden, welke hij niet missen kon. „Hij biedt 4 Maart 1607 aan de stad Alkmaar aan zich aldaar te vestigen en zijne kunst te opereeren en die deelachtig te maken aan eenige daartoe door burgemeesteren geschikt geachte personen, mits men hem voor omtrent 6 jaren renteloos leende *f* 3000, vrije woning in de brouwerij van het St. Elisabeths gasthuis verschafte en eenige jongens uit het weeshuis of anderen bij hem bestelde.” ¹⁾

De regeering der stad, naijverig zeker op den bloei der Haarlemsche damastweverij, gaat daar grif op in en sluit reeds den volgenden dag een contract ²⁾ waarbij PASQUIER LAMBERTIN zich verplicht „zijn handtwerck ende conste” te Alkmaar uit te oefenen, waarvoor hij een renteloos voorschot krijgt van *f* 3000, op voorwaarden, die men in het stuk zelve mag nalezen, evenals de nadere zekerheid die hij ten gevolge daarvan der stad bij schepenkennisse van 7 Juni 1607 op zijn huis geeft. ³⁾

Wij stippen er alleen nog uit aan, dat hij tusschen beide datums voornemens was naar „Francryck” te reizen en dat zijn kinderen reeds in staat werden geacht hem bij overlijden te vervangen.

Eerst had hij nog werk voor Engeland en wel van het allerduurste, dat hij gemaakt heeft, driemaal zoo hoog in prijs als de servetten van Prins MAURITS later zijn. Het bovengenoemde servetje, veel eenvoudiger van arbeid, kan, hoewel op bestelling gemaakt, hier dus zeker niet in aanmerking komen. Voor 23 November 1607 is de resolutie die de betaling regelt:

„Is PASCHIER LAMMERTIYN geaccordeert ordonnantie van 712 gl. voor een ammelaken damastwerck, drye ellen breed, zes ende anderhalfquaert lanck, twee dozijn servieten, twee banquet servieten ende twee schietdwalen, tsamen 22 ellen 3 viersdeelen, tot 30 £. d'elle, welck linnenwaet in Engeland bij den agent CARON ten dienste van den lande is vereert”. ⁴⁾

Er zijn daarin of nog 30 gld. algemeene kosten of men moet voor 22, 23 ellen lezen.

Gemakkelijk was het evenwel niet tegen *f* 10 de vierkante el, een ongehoofelijke prijs als men de waarde van het geld in aanmerking neemt, afzet te

¹⁾ Alkmaarsche Courant 1893 no. 51.

²⁾ Kroniek van het Historisch Genootschap XVII (1861) blz. 47.

³⁾ T. a. p. blz. 48.

⁴⁾ Dodt van Flensburg V. blz. 5.

vinden en spoedig beginnen zijn verzoeken aan Alkmaar om hulp. 16 Januari 1608 is het maar een kachel in de werkplaats in het gasthuis, die de stadsregering weigert te koopen, alleen de kosten van stellen wil zij dragen, als hij zelf die verschaft ¹⁾, maar 5 Augustus zit hij met onverkochte weefsels verlegen en de stadsregering wil die voor *f* 1200 niet koopen, wel wordt hem toegestaan die som van de stad te leenen ²⁾ mits tegen voldoende pandschap en niet langer dan voor 3 jaar. ³⁾ Men hoopte blijkbaar deze rekening vereffend te zien voor den afloop van het contract. Alkmaar had niet den moed of miste de middelen om de onvermijdelijke gevolgen van bescherming te dragen en waar er geen werk was, dit te verschaffen.

Het zijn de Staten weer die helpen. 24 Juni 1609: „Is gedepescheert ordonnantie voor PASCHIER LAMMERTIJN, damastwerker, voor de somme van 6480 £, voor twee hondert seventich ellen fijne damaste lynewaten, tegen 24 £. d'elle, bij haar geleverd, daermede de heren ambassadeurs van den Coninck van Vranckrijk en Groot-Britannië bij de heren Staten zijn doen vereren”. ⁴⁾ Ook dit damast, zeker ook 12 kwarts, dus nog voor zeer hoogen prijs. Maar toen in het begin van het volgend jaar een geschenk aan SPINOLA zou vereerd worden, achte men de *f* 24.— en *f* 15.— die LAMMERTIJN vroeg, al erkende men dat zijn werk was „so fijn ende wel in pointen dat men die eere van het land daermede zal mogen bewaren”, te hoog en werd de waarde door deskundige vrouwen op *f* 20.— en *f* 12.— getaxeerd. Hoeveel ellen gekocht werden met de 3675 gl. 10 st., die hem werden uitbetaald, blijkt echter niet. ⁵⁾

De toestemming, 20 Juni 1610 verleend tot het aanplempen ter wille van een toegang tot zijn woning ⁶⁾, behoeven wij niet te vermelden.

Uit het Register van Cautiën van 1611 teekende de heer BREDIUS aan dat PASSCHYER LAMBERTIJN, damastwerker, wonende te Alkmaar, groote zaken en met groote sommen deed; nadere bijzonderheden heb ik daarover niet.

De ruimste gegevens voor de kennis van zijn werk geeft de aantekening „no. 2168 Inventaris 2e Afd. van het Haarlemsche gemeente archief”, door den Heer J. C. GONNET gevonden, die ik in zijn geheel als bijlage geef, naar het net, want het ook bewaarde klad heeft te onbeduidende afwijkingen om die ook af te drukken.

„Coope van Damastwevers, 1611” staat er buiten op. Burgemeesteren van

1) Alkmaarsche Courant t. a. p.

2) Alkmaarsche Courant t. a. p.

3) Ned. Biogr. Woorderboek II. PASCHIER LAMMERTIJN.

4) Dordt van Flensburg V. blz. 13.

5) Dordt van Flensburg V blz. 6, 13 en 14 Januari 1610.

6) Alkmaarsche Courant t. a. p.

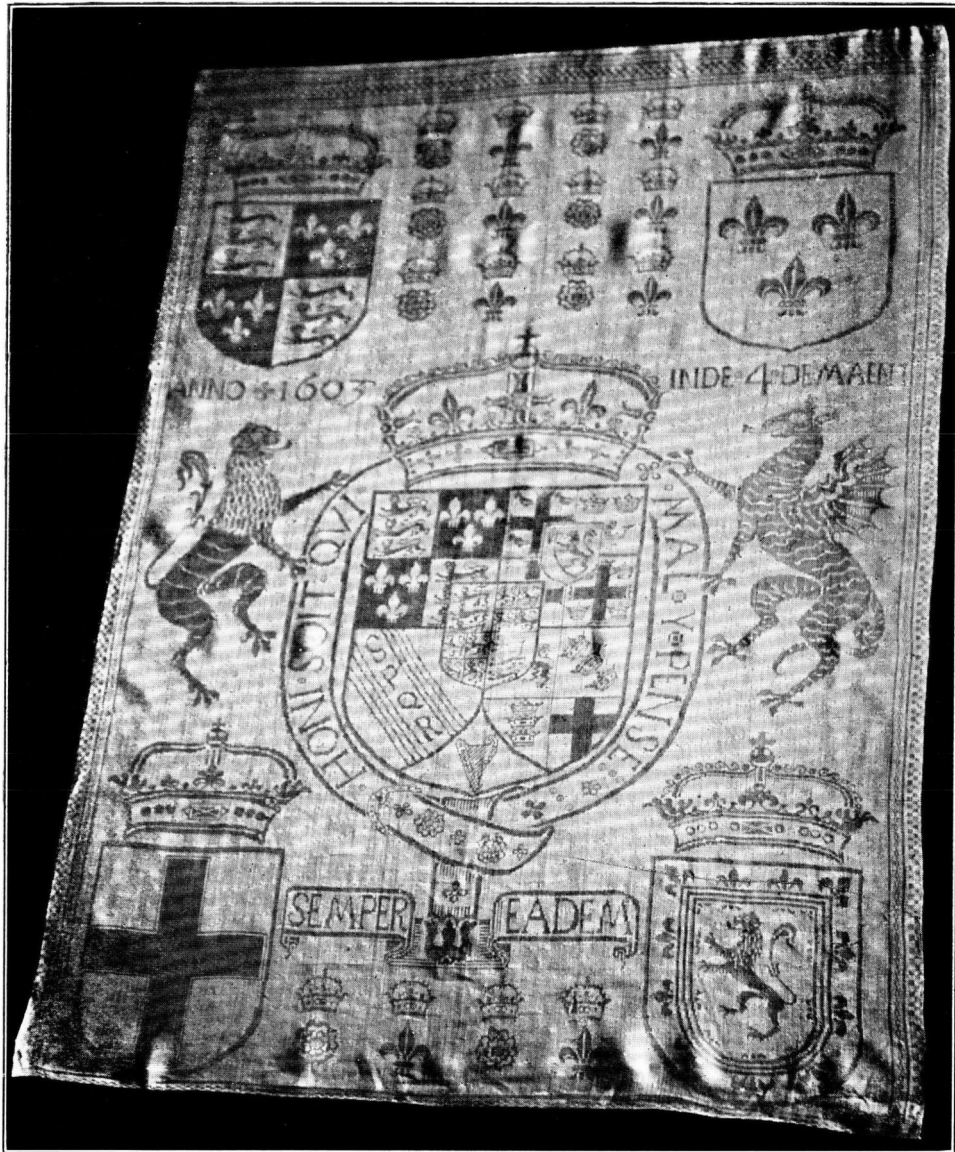

Fig. 3. SERVET VOOR KONING JACOBUS I VAN GROOT-BRITTANNIE, geweven door PASCHIER LAMERTIJN. 1603. Victoria and Albert Museum.

Haarlem kochten onder leiding van Burgemeester MAERTEN RUYCHAYER op 11, 12, 13 en 14 November 1611 voor 10 178 gulden 15 st. 9 d. tafellinnen van verschillende wevers. Zij deden dit in opdracht der Staten Generaal, die met het gekochte de juist in het land gekomen „twee Vrouwen Princesse van CONDÉ ende de Princesse van ORANGIEN” vereerden.¹⁾

Behalve eenige bloempatronen zijn het meest weinige tafereelen met figuren, die ons grootendeels ook uit den boedel van QUIRIJN JANSZ DAMAST van 1650 bekend zijn. Hij zelf komt hier ook reeds voor met „zeevaert”, wat in zijn boedel als „schipvaert” „scheepkens”, „schepen” vermeld staat, een patroon waarvan ik altijd vage berichten verneem, maar dat ik nooit te zien kan krijgen, met een „bloempje” en met „de historie van 't land van belofte”, ook wel „Landt van belofte ofte JOSUE en CALEB”, terwijl het bij OLIVIER DE GRAEF, die het ook levert: „JOSUE en CALEB in 't land van belofte” heet. Eer dan aan het patroon, hier vroeger als Fig. 6 gegeven, ben ik geneigd aan een ander te Stockholm te denken, dat een soortgelijken rand heeft als de „Historie van Troyen”, hier door JAQUES LAMMERTIYN,²⁾ misschien de broeder van PASCHIER, en MICHEL ENGELS geleverd, niet door QUIRIJN JANSZ. in wiens boedel het ook voorkwam. Dit zelfde geldt ook voor de „jacht te paarde” van zes, den „NABOTH en ABIGAËL” van vier andere wevers gekocht. Want ik moet wel aannemen, al had ik meer bijbelvastheid van Haarlemsch vroede vaderen verwacht, dat NABOTH hier voor NABAL staat en wij dus hier Fig. 7 van *Oud-Holland XXVIII* (1910) hebben, dat onverschillig als „DAVIDT en ABIGAEL of als NABAL wordt aangeduid. De rand daar, bij DAMAST, is, ik erken het, ongeveer de zelfde als om het hem toegeschreven land van beloften, waarmee ook de tekening der planten veel overeenkomst heeft.

Men kocht verder de „historie van SUZANNA” van vijf, die van DANIEL van drie wevers, waaronder beide malen weer QUIRIJN JANSZ gevonden wordt, hoewel hij bij zijn sterven niets meer van dit goed bezat.

De geschiedenis van DANIEL, die wij in 1593 reeds bij PASCHIER LAMERTIYN vonden, bleef mij nog onbekend. Die van SUZANNA heb ik reeds in *Oud-Holland XXVIII* (1910) blz. 28 beschreven, alleen heb ik mij daar blijkbaar in den tijd vergist en het werk 20 jaar te laat gezet. Al speelt DANIEL ook hier een groote rol, in het naar hem genoemde weefsel zal hij wel de hoofdpersoon zijn.

Al deze damasten kosten, bij $\frac{12}{4}$ breedten, niet minder dan 3 gulden, niet meer dan 4 gulden 4 st.; bij het zelfde patroon van verschillende wevers, ja soms van

1) Blijkens de ordonnantie der Staten Generaal van 24 Nov. 1611 (R. Archief. St. Gen. 3277.) Burgemeester RUYCHAYER kreeg 10354 p. 14 st. 12 p. terug. Het verschil zeker ter dekking zijner kosten. Mededeeling van DR. H. E. VAN GELDER.

2) JAQUES LAMBERTYN, damastwerker, die JAQUES LAMMERTIYN teekent, komt 5 Jan. 1605 in een akte van notaris VAN TRIER te Haarlem als getuige voor.

den zelfden, verschillen de prijzen, blijkbaar naarmate van de meer of minder fijnte, maar PASCHIER LAMERTIJN krijgt twee-, driemaal zooveel. Het komt neer meest op negen en een halve gulden, een enkele maal op 8 gl. 8 st.

Dat zijn wel is waar zijn vroegere prijzen bij lange niet en wij vinden hier van hem ook eenvoudiger patronen in het midden als „gesayde bloem” en „banquet”, waar hij zijn bijzondere kunst voor de randen schijnt bewaard te hebben, maar de toch altijd nog hooge prijs kan toch nauwelijks alleen aan de fijnte gelegen hebben. Zijn bijzondere kunst is ook hier nog betaald.

„Gesayde bloem” is een bekende groep van patronen, waarvan ik hier vroeger in Fig. 12 en 13 voorbeelden gaf van 1646 en 1654 in stijl niet veel verschillend van wat voor LORD THIRLESTONE waarschijnlijk reeds voor 1610 gemaakt werd. Nog eenvoudiger beeldt HALS het af in zijn schuttersstuk van 1616, Fig. 4, in de plaat niet te zien, met nog brederen rand dan het servetje van 1654 met een welkomstgroet, dat jachten rondom heeft.

Maar ook „Banquet” is mij thans niet onbekend meer. Het oudste voorbeeld is, (Victoria and Albert Museum, Photo 32167/795) gemerkt P(AUL) E(LISABETH) M(ASON) 1630, Fig. 5, dat ik om den rand, ter zijde geheel dezelfde als van den ORPHEUS voor het werk van QUIRYN JANSZ. DAMAST moet houden, in wiens inventaris het blz. 13 voorkomt. Latere wijzigingen, zooals er nog zijn, waar zelfs de brandende kandelaars in zijn afgebeeld, komen in het geheel niet in aanmerking. Het hier afgebeelde patroon zou oorspronkelijk van PASCHIER kunnen wezen, maar de rand was hier blijkbaar het voornaamste en wordt het eerste genoemd.

„Gesayde bloemen” komen voor „met te historie van DAVID en GOLIATH” aan de kanten en eveneens op de kanten „REBECCA en de Samaritaen”, de eene dan waarschijnlijk aan de eene, de ander aan de andere zijde. Hoe breed zulk een rand kan zijn geweest leert ons het schutterstuk van 1616, Fig. 4. Zou deze reiswagen zelfs misschien tot de geschiedenis van den barmhartigen Samaritaan, behoren? De allegorischen figuur wat verder op, hier niet afgebeeld, die een krans ophoudt, vindt echter ook daarbij geen gereede verklaring, maar het lijkt mij daarom toch niet onmogelijk. In ieder geval springt het in het oog dat de schutters van den St. Jorisdoelen een tafellaken van PASCHIER LAMERTIJN hebben gehad. Anderen maakten in dien tijd zulke breede randen niet.

„Banquet” komt met denzelfden rand voor. Deze drie tafellakens hadden „op de eynden de wapens van Vranckrijck en Navarre” Misschien waren zij oorspronkelijk voor HENDRIK IV, in 1610 vermoord, bestemd geweest.

Maar „banquet” vormde ook het middenpatroon van een tafellaken dat moest dienst doen bij twee dozijn servetten „van 't wapen van Nassau”, geweven

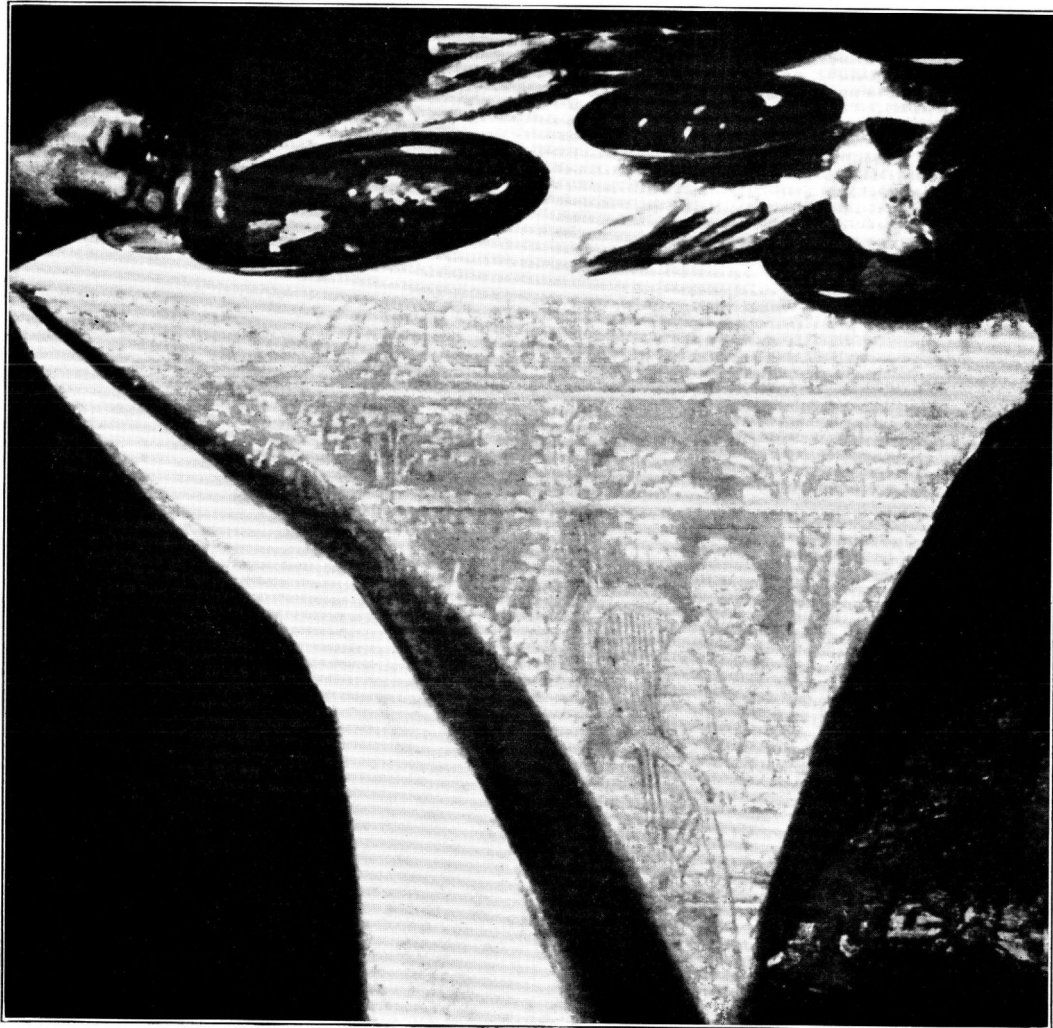

Fig. 4. TAFELLAKEN IN DEN SCHUTTERSMAALTIJD TE HAARLEM,
door FRANS HALS geschilderd in 1616. Frans-Hals-Museum te Haarlem.

„op de canten met galeyen, jachten, schepen, duynen ende anders” geheel in den geest dier servetten dus, terwijl de einden aldus beschreven worden:,mette afhangende wapenen van Nassau ende Neptunus”.

Wat de indeeling van dit patroon betreft, ben ik geneigd aan de wapenen van Nassau in een breeden, aan Neptunus (in effigie) in een tweeden smalleren rand te denken. Een oogenblik heb ik zelfs gedacht dien rand te kennen uit de krabben en visschen van QUIRIJN JANSZ. DAMAST ¹⁾ maar de onderrand daar lijkt mij toch wat te klein voor een tafellaken van PASCHIER.

Van het volgend jaar, 17 Mei 1612, is een notarieele verklaring te Haarlem omtrent den prijs die Amsterdamsche kooplieden in 1609 of 1610 aan PASCHIER LAMERTIYN voor soortgelijke weefsels betaald hadden. De prijs was toen nog belangrijk hooger en komt weer op 18 de el van twaalfkwarts breedte.

Hier volgt het stuk dat ik weer aan den heer BREDIUS te danken heb:

„Op huyden compareerden voor mij openbaer notaris ende nabeschreven getuygen d'eersame ende seer discreeten JOHAN SAS, coopman ende poorter deser Stadt, out omtrent 58 jaren ende heeft bij sijne mannen waerheyt in plaetse van eede, ten versoecke van PASSCHIER LAMBERTIYN, mr. damastwercker verclaert, ende geaffirmeert warachtich wesen: dat hij den voorn PASSCHIER LAMBERTIYN, requirant, geleden tusschen de drye ende twee jaeren (sonder begrip van den tijt) uyten naeme van Sinjeurs CASPER VAN CEULEN ende GIJSBERT THEULINCX, coopluuyden binnen dese Stadt Amsterdamme, omme bij den zelve tot eene vereeringe buyten dese landen versonden te werden, aenbesteed heeft te maecken ende van den zelve voor de voorsz. Sinjeurs CASPER VAN CEULEN ende GIJSBERT THEULINCX oock ontfangen heeft, seecker damast ammelaecken van de breete van omtrent drye ellen en de lengte van omtrent ses ellens, daer inne gewrocht was te middewaert een bancket, aen de affhanck ter wedersijden eenige galeyen ende scheepen, enden op de eynden eenige wapenen, mitsgaders noch anderhalve dousijn damaste servietten, yder lanck anderhalve ellen ende breet één elle off daer omtrent, in elcx gewrocht zijnde seeker waepen. Hebbende hij deposant den voorn. PASSCHIER LAMBERTIYN daer vooren betaelt, te weten voor yder elle van 't ammelaecken drye ponden grooten vlaems ende voor elck serviette negen carolus guldens.

(Alles boven 't geen bij de voorn PASSCHIER LAMMERTIYN verschoten ende betaelt was voor de teeckeningh van de voorsz wercken, daer aff hij hem restitutie heeft gedaan sonder de somme preciselijck te hebben onthouden.) ²⁾

1) Het Huis 1901, Pl. XXI.

2) De tusschen haakjes geplaatste woorden zijn in de akte doorgeslagen.

Offererende ende consenteerende etc. Aldus gedaen binnen Haerlem ten huysse mijns notaris in St. Jansstraete den 17den Meye anno 1612 in presentie van JAN EGBERTSZ glasmaecker ende PIETER JACOBS cleermaecker als getuygen hiertoe versocht ende met mij notaris gebeden.

In waerheyts oirconden desen bij mij openbaer notaris voornoem bevesticht, W. VAN TRIER, notarius publicus.

Nog eenmaal vinden wij in 1615 ¹⁾ hetzelfde patroon bij hem terug in tafellakens „fin fin, thien vierendeelen breed, met landtbouwerie, den affganck, bancquet op tafel, vier bloempotten in de hoeken”, maar nu voor slechts 5 p. 10 st. de el, wat met een prijs van $\frac{1}{4}$ van 6 p. 12 st. overeen zou komen. Wij komen daar nog op terug.

In 1613 zijn het weer de Staten Generaal, die van hem koopen; 25 April wordt besloten: ²⁾ „Te schrijven aan PASSCHIER LAMMERTIJN, damastwercker tot Alckemaer, ende QUIRIJN JANSZ tot Haarlem, bij soo verre sij eenich exquiser goet ende trouw damast ende ander fijn lijnwaet hebben, dat sij hem daarmede alhier willen laten vinden, Dinxdage naest commende, om dat hare Hoog Mogende te thoonen.”

QUIRIJN JANSZ die, blijkens een akte van notaris VAN TRIER te Haarlem, van 22 Mei 1623, toen omtrent 46 jaar oud was, moet in 1577 geboren, in 1613 dus al 36 jaar zijn geweest, en gold blijkbaar reeds als de eerste damastwever te Haarlem. Voor het bijzonder mooie linnen, dat men voor de „Cheurfurstinne Palsgravinne” wenschte te koopen, kon hij echter tegen zijn mededinger niet op.

Ook in Den Haag werd RUYCHAUVER 30 April met JOACHIMI in deze zaak gecommiteerd en op hun rapport verklarende: „dat de sorteeringe van LAMMERTIJN de bequaemste, beste ende cierlijkste geoordeelt wesende bij luyden daarvan verstandt hebbende, omme te vereeren”, 4 Mei daertoe gemachtigd, den voorsz LAMMERTIJN genouch verzekert hadden (begerende sijn goet voor eenen redelijcken prijs te vercoopen) dat sij van sijne beste sorteringe souden nemen, ten minste de drye vierendeelen, van de twee middelste sorteringen, tenminste d'ene helft ende van de slechtste een vierde paert”, na met hem omtrent den prijs overeengekomen te zijn wat er nog zou blijven van de f 10.000 of f 12.000 daartoe bestemd, aan Haarlemsche damasten te besteden. ³⁾

Indien de Winterkoningin met zulk een linnenkast tevreden kon zijn, voor LAMERTIJN was het zeker niet minder een buitenkansje. Maar het zou zijn laatste triumph wezen. De „continuatie van zijn laetste vercregen octroy in 't jaer 1606

¹⁾ Dodt van Flensburg. VI. blz. 368.

²⁾ Dodt van Flensburg. V. blz. 274.

³⁾ Dodt van Flensburg. V. 275.

Fig. 5. SERVET „BANQUET OP TAFEL”,
gemerkt P(AUL) ELISABETH M(ASON), 1630 te Haarlem geweven voor QUIRIJN JANSZ DAMAST. Victoria and Albert Museum.

voor noch sess jaeren", waarop bij resolutie van 10 Mei 1613¹⁾ „advys van die van Haerlem" gevraagd werd „off zij door het accordeeren van de voorsz. versochte continuatie prejuditie souden lijden, mette redenen (ingevalle jae) waerom", werd geweigerd bij besluit van 20 Mei daaraanvolgende.²⁾

Ook zijn verzoek aan Alkmaar, zijn eersten termijn van *f* 1000.— met eenig werk te voldoen, wordt 14 September 1613 afgewezen en zijn nader verzoek, 7 December van dat zelfde jaar, eveneens.³⁾

Betalen kon hij niet en nu biedt hij zijn huis aan ter afdoening „des stads achterwezen", wat 25 Mei 1614 afgeslagen, maar 29 November toch maar aanvaard wordt. Besloten werd toen het huis „tegen het zeggen van goede mannen te koopen" ten einde „daarvan te winnen en likwideeren" 't geen hij der stad schuldig is⁴⁾ en 8 December wordt goedgekeurd de koop voor *f* 2700 vrij geld op 6 Meidagen te betalen. Zoo vindt dan in 1615 de verrekening omtrent het huis en de geleende gelden plaats en heeft hij van Alkmaar niets meer te hopen of te verwachten.

Hij vraagt daarom aan zijn besten klant, de Hoogmogende Heeren, *f* 2000.— ter leen, maar krijgt 15 April 1615 „nihil" op het request.⁴⁾

Meer geluk heeft hij met een tweede, bescheidener verzoek, waarover de besluiten van 8, 12 en 13 Mei 1615 handelen.⁵⁾ Na schatting door „twee vrouwen haer des verstaende" worden van damast met „bancquet op tafel", „landtbouwerie" en „blompotten" 8 tafellakens en 22 dozijn bijbehorende servetten voor 995 gld. 10 st. gekocht tegen een prijs die, zooals wij zagen, veel dichter nadert tot den gewonen prijs van damast dan tot wat men hem negen jaar vroeger had betaald.

Dat is het eind, hij verzocht nog een half jaar later „dat hare Hoog Mogende hem noch zouden willen affcoopen drye dozainen servietten, ten prijse gelijk de voorgaende gecocht zijn", maar zijn verzoek werd afgeslagen den 16en November 1615.⁶⁾

Verder verluidt niets meer van hem. PIETER PASSCHIERS, damastwerker, dien de Heer BREDIUS in een notarieel stuk van 30 September 1639 te Amsterdam vond (Not. VERBEECK), kan zijn zoon zijn geweest; omtrent het verdere lot van den vader leert ons dit niets.

Hij schijnt met meer uitvinders gemeen gehad te hebben, dat wat hij vond, hoe zeer ook door de tijdgenooten bewonderd, toch door de hooge kosten geen levensvatbaarheid genoeg had om onbeschermd door de wereld te komen. Zijn

1) Dodt van Flensburg, V. 276.

2) Dodt van Flensburg, V. blz. 277.

3) Alkmaarsche Courant 1893, no. 51.

4) Dodt van Flensburg, VI. blz. 366.

5) Dodt van Flensburg, VI. blz. 368.

6) Dodt van Flensburg, VI. blz. 382.

meest eigenaardige werk vond zelfs geen navolging. Een patroon als zijn „banquet op tafel” bleef bestaan, maar het heeft niets dat het scherp van het werk van anderen onderscheidt. Zijn randen mogen eenigen invloed uitgeoefend hebben op zulke als van den Orpheus (*Oud-Holland* 1910 Fig. 3 en 4) van de visschen en krabben (*Oud-Holland* 1910 Fig. 2) en van de gestrooide bloem van 1654 (*Oud-Holland* 1910 Fig. 13) het eigenlijke kenmerk van zijn werk, het gemis van het spiegelbeeld, dat het patroon voltooit, ontbreekt ook daar.

Wat zonder twijfel, naast de hooge kosten, tot zijn ondergang heeft meege werkt is, dat er een zekere tegenstrijdigheid niet te miskennen is in wat hij zocht en de eigenste hoedanigheden van het ingewikkelde weefgetouw, waaruit een recht begrip van het patroon een mooi gebruik van dicht en rapport weet te halen, die eenheid aan het geheel geven.

Het is waar, in „gobelin” werk hebben de Chineezen soms een ongewoon leven aan een *semis* weten te geven, door in plaats van dezelfde vormen nauwkeurig te herhalen, ze telkens lichtelijk te wijzigen. LAMERTIJN zocht in zijn wapens en zijn randen wel iets diergelijks, maar het heeft hem of zijn teekenaar, als hij dien heeft gebruikt, aan den noodigen kunstenaarsaanleg ontbroken, om in die richting iets te bereiken, dat hooger stond dan wat zijn mededingers, met de gedwongen herhaling van de vormen, door den aard van hun werk noodzakelijk, reeds gaven.

BIJLAGE.

COOPE VAN DAMASTWERCKEN

1611

- a. Den XIen ende XIIen ende XIIIen Novembris anno XVIc ende elff heeft den Heere burgemeester MAERTEN RUYCHAUVER met assistentie van den Heeren burgermeesteren der stadt Haerlem, binnen dezelve stadt gecocht, de naebescreven partijen ende stucken fijn damast ammelakens van twaalf quartern, ende servietten van vier quartern.

Van GERYT KEUS.

C. 1 Een stuck ammelakens lanck 52 ellen van de historie van SUSANNA tot 3 — 9 — 0 d'elle fct 179 — 8 — 0 met drie stucken servietten daer toe, als eene lanck 54 1/2 ellen, tot 26 st. d'el fct 70 f 17 st. ende dander twee elx lanck 54 ellen maken 108 ellen tot 23 st. d'elle comt 124 — 4 — 0, monterende tzamen. 374 — 9 — 0

A. 2 Nog een stuck ammelakens wesende een *jachte paerde* lanck 51 1/2 ellen tot 3 — 6 — 0 facit 169 — 19 — 0, met drie stucken servietten daertoe, de twee elx lanck 54 ellen ende tderde 53 1/2 ellen, makende 161 1/2 tot 22 st. d'elle compt 177 — 13 — 0 monterende tzamen 347 — 12 — 0

3 Nog vijf ammelakens van *gesayde bloemen*, als eene lanck 8 ellen twee elck lanck zeven ellen een van zes ellen, ende een van zestalf ellen tot 3 — 15 — 0 d'elle beloopt 125 — 12 — 8, ende noch zestalf douzijn servietten daer toe lanck tzamen 99 ellen tot 25 st. d'ellen beloopt 123 — 15 — 0 monterende tzamen. 249 — 7 — 8

Zijn verdeelt als in No. A 2 ammelakens met haer servietten in No. B. van gelijken in No. C. een ammelaken met zijn servietten.

Somma van GERYT KEUS, Partyen 971 — 8 — 8.

Van de Wed. van WILLEM VAN DER MEYS.

B.	Een stuck ammelakens <i>cleyn bloem</i> lanck 50½ ellen tot 2 — 8 — 0 d'elle fct. 121 — 4 — 0, met twee	
4	stukken servietten daertoe d'een lanck 54½ ende d'ander 54 ellen tot 16 st. d'elle fct. 86 — 16 — 0 monterende.	208 — 0 — 0

Van JAQUES DENYS.

A.	Een stuck ammelakens <i>grootte bloemen mette vos</i> lanck 25 ellen tot 3 — 15 — 0 dellen fct. 93 — 15 — 0, met een stuck servietten daertoe	
5	lanck 54½ ellen tot 25 st. d'ellen maect 68 — 2 — 8, monterende.	161 — 17 — 8

A.	Noch een ammelaken wesende een <i>jacht te paerde</i> lanck 24½ ellen tot 3 — 6 — 0 d'elle fct. 80 — 17 — 0, ende een stuck servietten daertoe lanck 54 ellen tot 22 st. d'elle maect 59 — 8 — 0 monterende tzamen.	140 — 5 — 0
6		

Somma 302 — 2 — 8.

Van JAQUES LAMMERTIJN.

C.	Een stuck ammelakens van de <i>historie van Troyen</i> lanck 49½ ellen tot 3 — 9 — 0 d'elle facit 170 — 15 — 8 ende noch twee stukken servietten elck lanck 54 ellen tot 23 st. d'elle maect 124 — 4 — 0 monterende tzamen	294 — 19 — 8
7		

B.	Een ander stuck ammelakens wesende een <i>jacht te paerde</i> lanck 49½ ellen tot 3 — 9 — 0 d'ellen fct. 170 — 15 — 8 met noch drie stukken servietten als twee elck van 54 ellen, ende een van 53½ ellen, tot 23 st. d'elle facit 185 — 14 — 8, monterende	356 — 10 — 0
8		

C.	Noch een stuck ammelakens lanck 49½ ellen van de <i>historie van DANIEL</i> tot 4 — 4 — 0 d'elle fct. 207 — 18 — 0 ende twee stukken servietten d'eene lanck 54½ ellen ende d'ander 54 ellen tot 28 st. fct. 151 — 18 — 0 monterende tzamen.	359 — 16 — 0
9		

Noch een stuck ammelakens *van SUSANNA* lanck 50 ellen tot 4 — 4 — 0 d'ellen fct. 210 — 0 — 0 met
 A. 10 twee stucken servietten elck lanck 54½ ellen tot 21 st. d'ellen compt 152 — 12 — 0, monterende 362 — 12 — 0
 Somma van JAKUES vier partijen 1373 — 17 — 8.

Van PASSCHIER LAMMERTIJN.

Een ammelaken lanck 8½ ellen met historie van DAVID *ende GOLIATH aende canten* ende *int midden met gesayde bloemen*, met 21 servietten daertoe vuytbrengende tegens drie ellen voor een 13 ellen 204 — 5

Noch een ammelaken lanck 7 ellen *de canten mette historie van REBECCA ende den Samaritaen*, ende *int midden banquet*, met 18 servietten daertoe vuytbrengende als vooren gerekent 11 ellen . . . 171 — 0

Noch een ammelaken lanck 6½ ellen *op de canten van REBEKKA ende Samaritaen ende int midden gesayde bloemen* met 18 servietten vuytbrengende naer reke[n]ginge] als vooren 9 ellen hebbende de voors. drie ammelakens op de eynden de wapens van Vranckrijck ende Navarre. 147 — 5

Noch een ammelaken lanck 8½ ellen *op de canten met galeyen, jachten, schepen, duynen ende anders*, ende *int midden banquet*, mette *afhangende wapenen van Nassau*, ende *Neptunus*, ende daertoe twee douzyn servietten vant *wapen van Nassau* vuytbrengende 12 ellen, monterende tzamen 75½ ellen tot 9 — 10 — 0 d'ellen d'een deur d'ander gerekent, compt 194 — 15

Somma 717 — 5 — 0.

Van OSTE MEEUWELS,

Een stuck ammelakens *pavywerck* lanck 35½ ellen tot 3 — 12 — 0 facit 127 — 16 — 0, ende daertoe noch twee stucken servietten d'een lanck 55 ellen ende d'ander 54½ ellen tot 32 st. d'ellen compt 175 — 4 — 0, monterende tzamen 303 — 0 — 0

deze stucken zijn in drien gedeeld ende aen 3 packen gemaect.

Van QUIRYN JANSSEN.

B. 15	Een stuck ammelakens lang 50½ ellen van de <i>historie vant landt van beloften</i> tot 3 — 18 — 0 dellen fct. 196 — 19 — 0, met drie stucken servietten daertoe, als een lanck 51½ ellen, noch een lanck 54½ ellen ende eene van 54 ellen tot 26 st. d'ellen beloopende 208 — 0 — 0 monterende tzamen	404 — 19 — 0
C. 16	Noch een stuck ammelakens <i>cleyne blomkens</i> lanck 21 ellen tot 3 — 18 — 0 dellen fct. 81 — 18 — 0 ende daer toe twee stucken servietten elck lanck 54 ellen tot 26 st. d'ellen fct. 140 — 8 — 0 monterende	222 — 6 — 0
A. 17	Noch een ammelaken lanck 9 ellen vande <i>zeevaert</i> tot 3 — 6 — 0 dellen fct. 29 — 14 — 0, met noch 29 servietten ende een waterdwael lanck 47½ ellen tot 22 st. fct 51 — 19 — 8 monterende. .	81 — 13 — 8
	Somma — 708 — 18 — 8	

ANDERE COPEN VAN LYWAET.

dit salmen best
sryven

	Van LODEWIJCK VAN DALEN	
No. 1	een stuck lijwaets lanck 51½ ellen tot 2 — 15 — 0 d'ellen compt	141 — 12 — 8
	Van GRIETGEN DE WEENT	
No. 2	een stuck wit lijwaets lanck 50 ellen tot 2 — 15 — 0 dellen fct.	137 — 10 — 0
	Van HENRICK VAN BACKUM	
No. 3	een stuck fijn lijwaets lanck 49½ ellen tot 5 — 0 — 0 dellen	247 — 10 — 0
	GERYT SCHEPERS	
No. 4	een stuck fijn wit lijwaets lanck 50 ellen tot 6 — 0 — 0	300 — 0 — 0
	Van den Heyligegeestmeesters	
No. 5	een stuck fijn wit lijwaets lanck 49 ellen tot 7 — 0 — 0	343 — 0 — 0
	Van JAN GOVERTSS	
	een stuck fijn wit lijwaets lanck 51 ellen tot 7 — 5 — 0	369 — 15 — 0

Damastwercken als ammelakens van twaelf quaerten ende servietten van vier quarteren, die bij den Heeren burgermeesteren der stadt Haerlem volgens tscrijven ende laste van den Heere burgemeester MAERTEN RUYCHAYER, binnen Haerlem gecocht zijn van den personen ende ten prijze als naer volcht, den XIIIen Novembris anno XVIc elf.

Van OLIVIER DE GRAET

18 B.	Een stuk ammelakens van NABOTH <i>ende</i> ABIGAEL lanck 49½ ellen tot 3 — 6 — 0 facit 163 — 7 — 0, met twee stucken servietten daertoe elcx lanck 54½ ellen comende 109 ellen tot 22 st. d'elle facit 119 — 18 — 0 monterende tzamen.	283 — 5 — 0
19 A.	Een stuck ammelakens <i>gesayde bloemen</i> lanck 42 ellen tot 3 — 9 — 0 delle ft. 144 — 18 — 0, met twee stucken servietten daertoe d'eene lanck 54½ ellen, ende d'ander 53½ ellen makende 108 ellen tot 23 stuyvers d'ellen facit 124 — 4 — 0 monterende tzamen.	269 — 2 — 0
20 C.	Een stuck ammelakens van SUSANNA lanck 49½ ellen tot 4 — 4 — 0 d'elle facit 207 — 18 — 0, met drie stucken servietten daertoe elck lanck 54 ellen compt 162 ellen, tot 28 stuyvers facit 226 — 16 — 0, monterende.	434 — 14 — 0
21 C.	Een stuck ammelaken van NABOTH <i>ende</i> ABIGAEL lanck 19½ tot 4 — 4 — 0 dellen ft 81 — 18 — 0 met een vier quaert dwalen lanck 54½ tot 28 stuyvers delle ft 76 — 6 — 0 monterende	158 — 4 — 0
22 C.	Een stuck ammelakens <i>cleyn ront blomke</i> lanck 22½ ellen tot 4 — 4 — 0 d'ellen facit 94 — 10 — 0, met een stuck servietten daertoe lanck 54 ellen tot 28 stuyvers ft 75 — 12 — 0 monterende tzamen	170 — 2 — 0

	<p>Noch een stuck ammelakens van JOSUE <i>ende</i> CALEP <i>int landt van beloften</i> lanck 32 ellen tot</p>	
23 B.	<p>3 — 7 — 8 facit 108 — 0 — 0, met een stuck servietten lanck 54 ellen tot 22 1/2 stuver d'elle, mitsgaders twee douzijn servietten, lanck 36 ellen tot gelijcke 22 1/2 stovers d'elle, compt over 90 ellen</p>	
	<p>101 — 5 — 0 monterende tzamen ter somma van</p>	209 — 5 — 0
Somma 1524 — 12 — 0		

Van JAQUES EGELS

	<p>Een stuck ammelakens een <i>jacht te paerde</i> lanck 49 1/2 ellen tot 3 — 3 — 0 d'ellen ft. 155 — 18 — 8,</p>	
24 C.	<p>met twee stucken servietten daertoe d'een lanck 53 1/2 ende d'ander 43 1/2 compt 97 ellen tot 21 st. facit 101 — 17 — 0 monterende tzamen</p>	257 — 15 — 8
	<p>Een stuck ammelakens van NABOTH <i>ende</i> ABIGAEL lanck 50 ellen tot 3 — 9 — 0 dellen ft 172 — 10 — 0</p>	
25 A.	<p>met twee stucken servietten elck lanck 54 ellen makende 108 ellen tot 23 stovers d'elle ft 124 — 4 — 0 monterende.</p>	296 — 14 — 0
	<p>Noch een stuck ammelaken van NABOTH <i>ende</i> ABIGAEL lanck 26 1/2 ellen tot 4 — 4 — 0 ft 111 — 6 — 0 met een lap servietten lanck 19 ellen, ende noch 18 servietten, lanck tzamen 27 ellen, makende 46 ellen tot 28 st. facit 64 — 8 — 0, monterende.</p>	175 — 14 — 0
26 C.		
	<p>Noch een stuck ammelakens van DANIEL lanck 19 ellen tot 4 — 4 — 0 d'ellen ft 79 — 16 — 0, met een stuck servietten lanck 54 1/2 ellen tot 28 st. ft 76 — 6 — 0 monterende</p>	156 — 2 — 0
27 A.		
Somma 886 — 5 — 8		

Van MICHEL EGELS

	<p>Een stuck ammelakens van de <i>historie van Troyen</i> lanck 50 ellen tot 3 — 0 — 0 d'ellen facit 150 — 0 — 0</p>	
28 A.	<p>met twee stucken servietten elck 53 1/2 ellen tot 20 stovers d'elle compt over 107 ellen 107 gulden, monterende.</p>	257 — 0 — 0

Een stuck ammelakens een *jacht te paerde* lanck
 48 1/2 ellen tot 3 — 6 — 0 d'ellen facit 160 — 1 — 0,
 29 B. met twee stucken servietten d'een lanck 54 ende
 d'ander 53 1/2 ellen tot 22 st. d'elle compt over 107 1/2
 elle, 118 — 5 — 0 monterende tzamen 278 — 6 — 0
 Somma 535 — 6 — 0

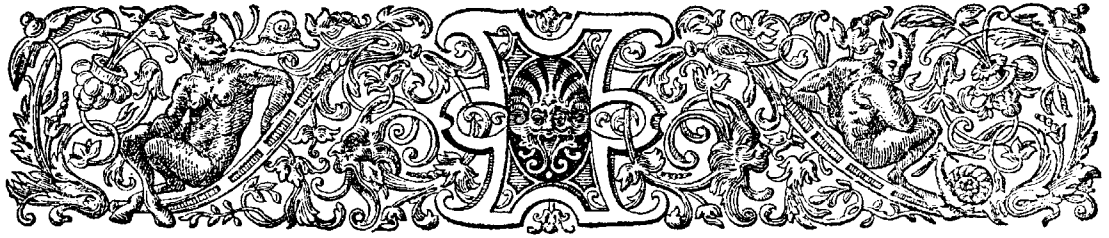
Van JAQUES LAMMERTYN

Een stuck ammelaken van SUSANNA lanck 49 1/2
 ellen tot 3 — 7 — 8 facit 167 — 1 — 4, met twee
 30 A. stucken servietten elck lanck 54 ellen, belopende
 108 tot 22 1/2 facit 121 — 10 — 0 monterende. 288 — 11 — 4
 Een stuck ammelakens *cleyne blomken* lanck 43 1/2
 ellen tot 3 — 6 — 0 ft 143 — 11 — 0 met twee
 31 C. stucken servietten elck lanck 54 ellen belopende
 108 ellen tot 22 st. d'ellen ft 118 — 16 — 0.
 monterende. 262 — 7 — 0
 Twee ammelakens *gesayde bloemen*, d'een lanck
 zeven ellen ende d'ander 6 1/4 ellen tot 4 — 4 — 0
 32 A. facit 55 — 13 — 0 met 26 servietten tzamen lanck
 39 ellen tot 28 st. d'ellen ft 54 — 12 — 0 monterende
 tzamen. 110 — 5 — 0
 Somma 661 — 3 — 4

Van QUIRYN JANSSEN

Een stuck ammelakens van DANIEL lanck 23 1/2
 ellen tot 4 — 1 — 0 d'elle facit 95 — 3 — 8, met
 33 B. een stuck servietten lanck 45 1/2 ellen tot 27 st.
 facit 61 — 8 — 8, monterende. 156 — 12 — 0
 Noch een stuck ammelakens van SUSANNA lanck
 18 1/2 ellen tot 4 — 1 — 0 d'ellen facit 74 — 18 — 8,
 34 B. met een stuck servietten lanck 53 1/2 ellen tot 27 st.
 ft 72 — 4 — 8, monterende. 147 — 3 — 0
 Noch een stuck ammelakens *vant landt van*
beloften ofte van JOSUE ende CALEP lanck 23 1/2 ellen
 35 C. tot 3 — 9 — 0 d'ellen, fct 81 — 1 — 8 met een stuck
 servietten lanck 54 1/2 tot 23 st. d'ellen facit
 62 — 13 — 8, monterende 143 — 15 — 0
 Somma 447 — 10 — 0.

Totalis Xm CLXXVIII gl. XV st. IX p.

Ein altniederländisches Altarwerk in Rom

VON

Dr. HEINRICH WEIZSÄCKER.

DER kleinen, hinreichend bekannten Zahl altniederländischer Altargemälde, die sich in italienischen Kirchen vortinden oder aus solchen stammen, möchte ich in den nachstehenden Zeilen ein Meisterwerk des sechzehnten Jahrhunderts hinzufügen, das in der kunstgeschichtlichen Fachliteratur bisher noch keine Erwähnung gefunden hat, und dessen Kenntnis ich selbst nur der Beschäftigung mit einigen römischen Geschichtsquellen aus späterer Zeit verdanke, die einen solchen Fund in keiner Weise vorher erwarten liessen.

Wenn man auf dem Wege, der an der Aussenseite der Peterskirche vorbei zu dem Archiv und zu den Sammlungen des Vatikans führt die Kolonnaden des Bernini hinter sich gelassen hat, so öffnet sich links der Blick auf den sogenannten Campo Santo dei Tedeschi, die eine der beiden ehrwürdigen Stiftungen, die unter den verschiedenen nationalen kirchlichen Niederlassungen in Rom seit ältester Zeit den deutschen Namen vertreten. Über die Mauern des kleinen Friedhofes, welcher der ganzen Anlage ihren Namen gegeben hat, ragen Zypressen und die Laubkronen hoher Eukalyptusbäume hinaus; „Teutones In Pace“ lautet die schlichte Inschrift am Gittertore des Begräbnisplatzes, der bis in die jüngste Zeit seiner Bestimmung als solcher gedient hat. Mit ihm und mit dem angrenzenden Pil-

gerhause „Zu Unser Lieben Frauen Schmerzen vom Deutschen Gottesacker“ ist von Anbeginn eine Kapelle oder Kirche verbunden gewesen, deren heutiger Bau, S. Maria di Campo Santo, oder, wie sie in den älteren Romführern in der Regel heisst, Santa Maria della Pietà in Campo Santo, im letzten Viertel des 15 und im Beginn des 16 Jahrhunderts errichtet worden ist.¹⁾ Den Hochaltar dieser Kirche, die, mit dem Hospiz verwachsen wie sie ist, nach aussen kaum sichtbar hervortritt, schmückte einst ein dreiteiliger gemalter Schrein von beträchtlichen Dimensionen, dessen Bestandteile an Ort und Stelle, wenn auch nicht mehr in ihrer ursprünglichen Zusammensetzung noch vorhanden sind. Diese sind es, welche den Gegenstand der nachfolgenden Mitteilungen bilden. In seiner anfänglichen Gestalt hat sich das Werk bis zum Jahre 1705 erhalten, in welchem es einem neuen Tabernakel barocken Stiles weichen musste. In diesem letzten fand das Mittelstück des bisherigen Altares aufs neue Verwendung, dagegen wurden die auf Vorder- und Rückseite bemalten Flügel gespalten und die auf solche Weise gewonnenen vier Tafelbilder anderweitig untergebracht.²⁾ Bei einer umfassenden Renovierung des Kircheninneren, die in den siebziger Jahren des vorigen Jahrhunderts stattfand, wurden schliesslich die sämtlichen Gemälde des ersten Hochaltars an den nach Osten und Westen gerichteten Seitenwänden des Chores aufgehängt. Was die Gegenstände anlangt (s. die Tafeln) so zeigt das einstige Mittelbild eine Darstellung, die, wie wir in Bälde sehen werden, aus den Elementen einer Beweinung und einer Grablegung Christi zusammengesetzt ist, die von uns aber, dem Namen des Gotteshauses entsprechend, doch wohl am passendsten als „Vesperbild“, als Klage um den heiligen Leichnam aufzufassen sein wird. Auf den Flügeln erschienen in der alten Aufstellung als Innenbilder links die Heiligen Petrus und Johannes d. T., rechts Paulus und Jakobus der Aeltere. Bei geschlossenen Flügeln sah man eine thronende h. Anna Selbdritt auf der einen, auf der anderen Seite die Begegnung von Joachim und Anna an der Goldenen Pforte.³⁾ Bei der Veränderung, die mit dem Werke 1705 vorgenommen wurde, wie bei einer nachfolgenden Restaurierung ist den Malereien auf schlimme Weise mitgespielt worden. Es kam darüber sogar

¹⁾ Vergl. ANTON DE WAAL, *der Campo Santo der Deutschen zu Rom*, Freiburg, i. B. 1896, S. 54. 61. ff.

²⁾ Ebenda S. 215.

³⁾ Diese Zusammenstellung ergibt sich aus der von JOHANNES ANTONIUS BRUTIUS († 1692) verfassten Beschreibung der Kirchen Roms, deren Manuskript das Vatikanische Archiv bewahrt. Hier heisst es in dem Abschnitte *De Archisodalitate Diva In Campo Sancto* (JO. ANT. BRUTII Opera T. XIV fol. 58): *Ara maxima mediam sedem [ecclesiae] obtinet, Pietatis imago ornat, Virginis nimirum cuius in sinu Christus mortuus Vtrumque latus cingunt Diuorum effigies. Ostio clauditur, quod est depictum, cum tabula armarii speciem praebeat.* Ebenso in der italienischen Version des Textes (a. a. O. T. XX, fol. 74): *Nel mezzo è l'altar maggiore con l'immagine della Pietà, cioè della Beatissima Vergine con Christo morto in seno, e da ambi i lati le stanno atorno altre figure de' Santi, e questo si può chiudere con le sue porte pur pinte, essendo il quadro in foggia d'un armario. . .*

zu einem Prozess mit den „colorari“ die sie auszubessern übernommen hatten, und die schliesslich mit einer Busse von hundert Scudi für den angerichteten Schaden einstehen mussten.¹⁾ Trotz dieser Unbilden, deren Spuren noch heute, namentlich an den Flügelbildern sichtbar sind, ist es doch ein ungewöhnlich bedeutender Eindruck, den die in lebensgrossen Figuren ausgeführten Gemälde nicht nur in kompositioneller Hinsicht sondern auch durch die Vorzüge der Ausführung in allen Einzeldingen gewähren. Was aber geradezu überraschend auf den von Norden kommenden Beschauer wirkt, das ist neben zahlreichen Entlehnungen aus dem italienischen Formenschatz, die sie enthalten, der ausgesprochen germanische Grundcharakter, oder sagen wir lieber gleich der spezifisch niederländische Typus, den diese Tafeln zur Schau tragen. Irgend eine Spur einer Bezeichnung tragen sie nicht. Und so verbergen sie, imponierend und rätselhaft zugleich, wie sie uns gegenübertreten, auf der einen Seite das Geheimnis ihres Ursprungs, während sie auf der anderen doch nur umso lebhafter in uns den Wunsch rege machen, die Zeit und die sonstigen, in der künstlerischen Arbeit selbst gegebenen Voraussetzungen ihrer Entstehung tiefer zu ergründen.

Indem wir der Lösung dieser Aufgabe nähertreten, müssen wir allerdings auf eine Hoffnung von vornherin verzichten, nämlich die, als ob aus der umfangreichen Literatur der römischen Ortsbeschreibungen aus älterer oder neuerer Zeit und aus den Mitteilungen, die sie über die Kunstwerke von S. Maria di Campo Santo enthalten, irgend eine Unterstützung unsrer Absicht zu gewinnen sei. Sehr wortkarg ist von vornherein die Mirabilienliteratur des 16. Jahrhunderts, aber auch die ausführlicheren Kunsttopographien, die mit dem 17. Jahrhundert einsetzen, darunter selbst so vielbenutzte Werke wie die von TITI, CECCONI, VASI, NIBBY, ARMELLINI bis auf die neueste Publikation von DIEGO ANGELI erweisen sich für unseren Zweck als nicht brauchbar. Was sie bieten sind nur kritiklose Vermutungen, die sich in deutlich erkennbarem Erbgang, aber ohne einen tatsächlichen Traditionswert, vom ersten bis zum letzten Autor fortpflanzen, und auf die hier einzugehen sich nicht verlohnt. Umso bedeutsamer ist uns dagegen eine Nachricht, die ANTON DE WAAL, der derzeitige Rektor des Hospizes, im Hinblick auf die grundlegende Frage der Entstehungszeit des Werkes in seiner oben schon von uns zitierten Geschichte des Camposanto mitteilt, die zugleich eine Geschichte der mit dieser Stiftung seit dem 15. Jahrhundert verbundenen Bruderschaft enthält.²⁾ Zu den wenigen Bestandteilen des Archives dieser Bruderschaft, die sich aus der Zeit vor der Plünderung Roms durch die Kaiserlichen im Jahre 1527 bis heute erhalten

¹⁾ DE WAAL a. a. O.S. 216.

²⁾ a. a. O. S. 92.

haben, gehört ein Wirtschaftsbuch, dessen Eintragungen von 1501 bis 1557 gehen. Hier findet sich zum Jahre 1502 die folgende Zahlungsnotiz, die den Choraltar betrifft: „Item soluerunt [officiales] pro tabula Beate Marie Camposancti in choro in tota summa ducatos de carlenis videlicet ducentos et quinquaginta duo et hoc scriptum pro memoria anno 1502". 1) Ich verdanke der liebenswürdigen Zuvorkommenheit von Monsignore DE WAAL nächst der Erlaubnis, die in Rede stehenden Tafeln hier in Abbildung wiederzugeben, auch die Kenntnis jener Quellennachricht, von der mir in dem Archiv des Camposanto die hier mitgeteilte Abschrift zu nehmen gestattet war. Ein Ausgangspunkt für unsere Untersuchung ist ohne Zweifel mit ihr gegeben, wenschon ein solcher, den wir uns nicht ungeprüft zu eigen machen dürfen. Der Name eines Künstlers ist wie man sieht auch hier nicht genannt, und es berührt uns nur wie einer jener neckischen Zufälle, die in der kunstgeschichtlichen Quellenforschung so oft ihre Hand im Spiele haben, wenn auf demselben Blatte der Name eines anderen Malers, Magister Jacobus, Erwähnung findet, der im Jahre vorher für dieselbe Bruderschaft über einer Pforte des Camposanto ein Gemälde der Pietà ausgeführt hat, das nicht mehr erhalten ist. 2) Ebenso wenig lässt unsere urkundliche Notiz von dem Gegenstande der für den Choraltar gemalten Tafel erkennen. Ist es bei so mangelhaften äusseren Anhaltspunkten dennoch erlaubt, die hier erwähnte Lieferung auf die nachweislich von dem ehemaligen Hochaltar stammenden und noch vorhandenen Gemälde zu beziehen?

In jedem Falle steht nichts von alledem, was uns sonst über die Geschichte des Gotteshauses und seiner Innenausstattung bekannt ist, mit einer solchen Vermutung im Widerspruch. Nach DE WAAL erfolgte die Konsekration des Hochaltars gleichzeitig mit der Einweihung der neuen Kirche im Jahre 1501 3), jedoch geschah für die Ausstattung des Kircheninneren, abgesehen von der Beschaffung des Altaraufsatzes im darauffolgenden Jahre, nichts bis zum Jahre 1517, in welchem acht Nebenaltäre auf einmal geweiht wurden. 4) Von 1536, neun Jahre nach dem „Sacco di Roma", haben wir sodann ein Altarverzeichnis, das in einem Inventar der im Besitz der Bruderschaft befindlichen beweglichen Habe enthalten ist 5) und das erkennen lässt, dass die Gesamtzahl der Altäre in der Zwischenzeit nicht verändert worden ist. Von einer Veränderung ist aber auch hinsichtlich des Hochaltars weder in dieser noch in der darauffolgenden Zeit bis zum Jahre 1705 die

1) Arch. Campi Sancti. Primus liber decretorum Campi Sancti de Urbe, fol. 2 v.

2) Ebenda fol. 2: Item nos officiales dedimus magistro Jacobo pinctori carlinos viginti quinque pro una Sancta Maria nuncupata pieta de super portam primam in Campo Sancto die XXX maij [1501].

3) a. a. O. S. 64.

4) a. a. O. S. 51 ff., 64.

5) Arch. Campi Sancti. Liber primus scripturarum Archiconfraternitatis Beatae Mariae Campi Sancti fol 218.

Rede, und es ist auch wenig wahrscheinlich, dass eine solche vorgenommen worden wäre, nachdem einmal die zwar nicht übertriebene aber doch verhältnismässig stattliche Summe von 250 Karlin für dessen Retabulum unmittelbar nach der Kirchweihe ausgegeben worden war. Es ist aber auch ferner in dem Stilcharakter der uns erhaltenen Tafeln nichts enthalten, was etwa der Annahme widerspräche, dass sie identisch mit den Bestandteilen jenes Altarwerkes seien, das laut Ausweis des erwähnten Rechnungsbuches im Jahre 1502 zur Ausführung gelangte, es spricht im Gegenteil gerade in stilistischer Hinsicht Manches dafür.

Ich rechne zu den einer solchen Voraussetzung günstigen Momenten in erster Linie den eigentümlich quattrocentistischen Charakter, welchen an den in Frage stehenden Malereien die Mehrzahl jener Teile aufweist, die auf Einflüsse aus italienischer Schule zurückgehen. Ihr Urheber hat vor allem Perugino studiert. So sind auf der Innenseite des linken Flügels die Heiligen Petrus und Johannes Baptista in der Gesamthaltung wie namentlich in der Beinstellung und dem Gewandarrangement zwei echt perugineske Figuren. Will man dafür Analogien nennen, die auch gegenständlich übereinstimmen, so kann man etwa auf die Figuren des Petrus in dem Altarbilde von S. Maria Nuova in Fano, oder dem der Madonna mit vier Heiligen in der Wiener Galerie, des Johannes in dem Predellenbilde der Taufe Christi, das die Galerie von Rouen besitzt, hinweisen. ¹⁾ Ich behaupte damit selbstverständlich nicht, dass der unbekannte Meister gerade diese Werke Peruginos unmittelbar vor Augen gehabt haben müsste, es handelt sich mir nur um die Feststellung der seinem umbrischen Vorbilde überhaupt geläufigen Typik, die ja keineswegs gerade auf diese wenigen besonders eklatanten Beispiele beschränkt ist. Auffallend ist ferner der Profilkopf des h. Paulus auf dem anderen Flügel mit dem eines Jüngers verwandt, der in Peruginos Schlüsselübergabe in der Sixtinischen Kapelle unmittelbar hinter Christus zu sehen ist, nur dass er auf dem Altarflügel etwas jugendlicher als dort erscheint. Starke Verwandtschaft mit den für Perugino charakteristischen Gesichtsformen zeigen auch die h. Anna in der Begegnung mit Joachim, und die klagende Frauengestalt die im Mittelbilde rechts hinter der Madonna steht, auch in den landschaftlichen Fernsichten aller Bilder wird man Einzelheiten gewahr werden, die an jenen erinnern, so in der eigentümlichen Bodenplastik des Hauptbildes und in den sehr bezeichnenden Formen der schwächtigen, dünnbelaubten Baumstämme, die durchweg im Mittelgrunde der einzelnen Tafeln wiederkehren. Es sind dieselben Elemente, mit denen auch Pinturicchio seinen Aufwand an landschaftlicher Dekoration zu bestreiten pflegt. Und endlich kann es uns nicht entgehen,

¹⁾ Abbildungen der genannten Gemälde Peruginos bei Knapp, Perugino (Künstlermonographien LXXXVII S. 47, 20, 41.

wie auch die Komposition des dominierenden Bildes, der Beweinung Christi, sich an eine Bildform anschliesst, die zwar nicht dem Kunstkreise des Perugino allein eigentümlich ist, die aber doch in diesem mit einer unläugbaren Vorliebe verwendet worden ist. Dies ist das Bild der Schmerzhafte Mutter, die sitzend den auf ihrem Schoosse ruhenden Leichnam ihres Sohnes beklagt, den zwei andere heilige Personen zur Rechten und zur Linken, Nikodemus und Joseph von Arimathia unterstützen und gewissermassen in der Schweben halten, ein Motiv, dessen Elemente in höchster Prägnanz in einem bekannten, für die Gesuati bei Florenz gemalten, heute in der Akademie an gleichem Orte befindlichen Bilde entwickelt sind. Besonders nahe kommt die von dem Autor des römischen Altarwerks gewählte Anordnung der Mittelgruppe — wenn wir unseren Blick auch auf den weiteren Umkreis der von Perugino abhängigen italienischen Meister richten wollen — einem grossen Altarbild des Raffaello Botticini von 1508, das aus der Kollegiatkirche von Empoli in die Sammlung der Uffizien gelangt ist (No. 1283). Das Motiv ist allerdings nicht rein von unserem Meister übernommen worden. Er hat damit, und zwar in etwas naiver Weise, ein zweites, für die italienische Malerei der Renaissance ebenso wichtiges Kompositionsschema verschmolzen, das die Grablegung Christi zum Gegenstande hat und das einerseits in einem herrlichen Kupferstich des Andrea Mantegna (B. I.) und andererseits in etwas späterer Zeit in dem berühmten Jugendwerk des Raphael aus dem Jahre 1507 seine vollkommene Ausgestaltung erfahren hat. Der in dem Gemälde des Camposanto sich aus diesem Verfahren ergebende Antagonismus zweier völlig konträren Bewegungsmotive, des Davontragens bei den beiden Jüngern, die die Enden des Bahrtuchs ergriffen haben und des Zurückhaltens bei der ganz in die leidvolle Stimmung des Augenblicks versunkenen Madonna ist begreiflicherweise der gedanklichen Klarheit der Komposition nicht günstig gewesen. Das aber scheint dem Autor im Eifer seines Bildungsdranges nicht zum Bewusstsein gekommen zu sein.

Im ganzen also sind es, um zu dem Ausgangspunkt dieser Betrachtungen zurückzukehren, die archaischen Formen der umbrischen Schule, welche dem nach unsrer Annahme aus der deutsch-niederländischen Spätgotik herausgewachsenen Meister als ein ihm kongeniales Element am meisten zugesagt haben, und dass er gerade mit diesen in besonders nahe Berührung kam, erklärt sich wohl auf die natürlichste Weise aus dem allgemeinen Beifall, dessen sich die Umbrer in der Periode Alexanders VI, damals als auch er nach Rom kam, zu erfreuen hatten. Allein er hat dabei nicht Halt gemacht. Er trat ja mitten in die werdende Geschmacksbewegung ein, die um die Wende des 15 zum 16 Jahrhundert von der sinnlich-naiven Naturnachbildung der vorangegangenen Zeit zu der Vollkommenheit eines höheren Formgesetzes und damit zugleich zu einer erneuten und vertieften

Aneignung der einheitlich grossen und schwungvollen Anschauungsformen der Antike einzulenken begann. Und auch die Meister, die sich auf dieser Linie der fortschreitenden Entwicklung bewegten, haben sein Formempfinden nicht unberührt gelassen. So scheint im besonderen LEONARDOS Genius, wenn auch vielleicht nur durch Vermittelung der mit ihm durch verwandtes Streben oder durch direkte Nachfolge verbundenen Florentiner oder Mailänder Künstler den Maler des römischen Altarbildes gestreift zu haben. Die Züge der sitzenden Madonna in dem Bilde der Anna Selbdritt zeigen unverkennbar das Gepräge eines von LEONARDO geschaffenen Typus weiblicher Gesichtsbildung und an dieselbe Schule erinnern Einzelheiten wie das Haarband mit seinen auf beiden Seiten des Kopfes geschlungenen Schleifen, die man mit der analogen Anordnung auf dem irrthümlich einst dem LEONARDO selbst zugeschriebenen Freskobilde der Madonna mit dem Stifter im Kloster von S. Onofrio zu Rom zusammenhalten mag, oder wie die Lage und Körperbildung des Bambino, für den sich in zwei Madonnabildern der Nationalgalerie in London, der oft besprochenen, von einem Verrocchioschüler herrührenden Maria mit den zwei Engeln und einer dem Boltraffio zugeschriebenen Darstellung ¹⁾ zwei nahe verwandte Kinderakte zum Vergleich anbieten. Ich erwähne diese beiden letzten Bilder wieder mit dem Vorbehalte, dass es mir dabei nicht sowohl um den Nachweis einer tatsächlichen Entlehnung, als vielmehr um die Kennzeichnung der allgemeinen Einflussphäre zu tun ist, unter deren Zwang der Schöpfer unsrer Altargemälde steht. Auch der heroische Figurenstil des Signorelli spielt in unsren Bildern eine Rolle, vielleicht ebenfalls nicht unmittelbar, aber in einer Mischung mit lombardischen Besonderheiten, wie sie ähnlich etwa der Meister des Triptychons mit der Madonna und den Heiligen Lorenz und Sebastian in der Villa Albani ²⁾ zeigt. Ich verdanke diesen letzten Hinweis AUGUST SCHMARROW, dem auf Grund der Photographien namentlich die Begegnung von Joachim und Anna auf dem einen Flügelbilde dazu Veranlassung gab. Auch zu dem breitschultrigen Christuskörper, der so wenig mehr dem asketischen Ideal des mittelalterlichen religiösen Empfindens entspricht, dürften sich bei keinem italienischen Maler dieser Zeit näher verwandte Züge als bei dem Meister von Cortona finden.

Die offenbar sehr stark entwickelte suggestive Beanlagung, die den Urheber des Flügelaltars im Camposanto zu einem Eklektiker von so ungewöhnlicher Vielseitigkeit stempelte, hat es späteren Betrachtern in der Tat nicht leicht gemacht, die Züge seiner ursprünglichen Eigenart und damit seine wahre Herkunft

¹⁾ Abbildungen von beiden Gemälden bei v. Seidlitz, LEONARDO DA VINCI I. S. 57, II. S. 147.

²⁾ Anderson 4500.

zu erkennen. Die Romführer vom 16 Jahrhundert an bis auf die neueste Zeit nehmen ihn denn auch unbesehen für einen Italiener. Sie geben ihm verschiedene Namen, am häufigsten den des POLIDORO DA CARAVAGGIO, den man in Rom von altersher da anzuwenden liebte, wo man einen anderen Rat nicht wusste. Nur einer von den einheimischen Kennern, dieser jedoch einer von den kündigungsten, GIULIO CESARE MANCINI, der seine Nachrichten über römische Künstler und Kunstwerke in der Zeit der Pontifikate Pauls V und Urbans VIII also in den ersten Jahrzehnten des 17 Jahrhunderts niederschrieb, nennt ihn einen Deutschen, so in einem Führer durch die römischen Gemäldeschätze, der in einer Sammlung seiner hinterlassenen Schriften in der Vatikanischen Bibliothek enthalten ist, und wo der Kirche des Camposanto mit den Worten gedacht wird: „doue l'altar maggiore è d'un tedesco, coetano di Raffaello.“¹⁾ Woher MANCINI in diesem Falle seine Informationen hatte darüber vermögen wir allerdings nur Vermutungen aufzustellen. Er kann selbständig den Versuch gemacht haben, die Persönlichkeit des fremden Meisters zu bestimmen, ebensowohl kann ihm aber auch eine mündliche Überlieferung an Ort und Stelle mitgeteilt worden sein. Wenn er den Künstler einen Zeitgenossen Raphaels nennt so wird man das im übrigen nicht so zu verstehen haben, als ob er ihn damit auch als dessen Nachahmer habe bezeichnen wollen, man kann diese Äusserung ebensowohl auf die verwandte umbrisch-florentinische Schulbildung beziehen, die beide Meister etwa gleichzeitig, wenn auch mit sehr verschieden geartetem Erfolg durchlaufen haben.

Aber was auch die Unterlagen dieser Nachricht des MANCINI gewesen sein mögen, in jedem Falle sind es der inneren und äusseren Merkmale genug, die auch uns nicht im Zweifel darüber lassen, dass wir es bei unserem Unbekannten trotz seiner offenbaren Annäherungsversuche an die italienische Kunstweise dennoch mit einem Meister nordischer und höchst wahrscheinlich niederländischer Abkunft zu tun haben. Ist schon an sich die dem italienischen Kunstgebrauch nach 1500 gänzlich ungewohnte Gestalt des deutsch-niederländischen Flügelaltars ein Kennzeichen, das deutlich genug für sich selbst spricht, so weisen nach derselben Richtung auch gewisse Besonderheiten der Formgebung, die innerhalb der italienischen Schulgewohnheiten an verschiedenen Stellen zutage treten, mit besonderem Nachdruck aber muss dafür das Farbenmaterial des Künstlers und seine Behandlung geltend gemacht werden. Es ist nicht mehr als natürlich, dass gerade dieses Element der malerischen Darstellung in dem gegebenen Falle die stärkste Beweiskraft in sich trägt. Der Farbensinn ist zu eng mit der ursprünglichen Orga-

¹⁾ Manuskript der Vatikanischen Bibliothek (Cod. Barb. Lat. 4315). Viaggio per Roma, per uedere le pitture, che in essa si ritrouano, fol. r v.

nisation des künstlerischen Talents verwachsen, und die Unterschiede des koloristischen Aufnahmevermögens sind ein so durchaus integrierender Bestandteil auch in den Abweichungen, welche die nationalen Charaktere der verschiedenen historischen Schulen gegeneinander zeigen, dass selbst so weitgehende Assimilierungsvorgänge, wie sie oft genug in der Malerei der Renaissance-epoche zwischen Norden und Süden stattgefunden haben, doch so gut wie nie diese grundlegenden Züge sei es auf der einen, sei es auf der anderen Seite auszulöschen vermocht haben.

Ein Gleiches ist auch hier der Fall. Alles Bunte, was der Farbgebung der ober- und mitte-italienischen Schulen im 15 und im Beginn des 16 Jahrhunderts als eine nur selten fehlende Eigentümlichkeit anhaftet, ist gänzlich gemieden, ja es ist im Gegensatz dazu eine Harmonisierung der Lokalfarben angestrebt wie man sie zur selben Zeit höchstens im Gebiet der venezianischen Schule in gleicher Bestimmtheit finden wird, wie sie aber vor allem der niederländischen eigentümlich ist. Es liegt im Sinne dieser nämlichen koloristischen Tendenz, wenn sich bei dem Meister der römischen Gemälde eine ganz bestimmte Vorliebe für den Gebrauch von komplementären Farben bemerkbar macht; so stehen ein helles Grün und Krapprot zusammen in der Gewandung der Magdalena die im Mittelbilde rechts vorne kniet, und auf einem der Aussenflügel in dem Mantel der thronenden Mutter Anna, der aus einem dunkelroten Stoff mit grünem Futter angefertigt ist. Blau und Gelb vereinigen sich in der Bekleidung des Joachim auf dem Bilde der Begegnung, ferner ist dem gedämpften Kadmiumgelb, das der Mantel des Jakobus zeigt, der dunkelblaue Leibrock seines Partners, des Apostels Paulus gegenübergestellt, und dieselbe Farbenverbindung wiederholt sich ein drittes Mal in der händeringenden Frauengestalt ganz rechts im Hauptbilde. Überhaupt ist Gelb als Gewandfarbe besonders oft verwendet, ebenso ein starkes, ziemlich dunkles Zinnoberrot, das beispielsweise auf den Flügeln der Mantel des Paulus, und in noch tieferer Tönung der von Anna in der Begegnung und der von Johannes zeigt, endlich ebenso der Kleidrock Marias in der Anna Selbdritt und wieder wie schon erwähnt, auf dem gleichen Bilde der Mantel Annas. Im Hauptbilde tritt das Rot etwas zurück zugunsten des Ultramarinblau, das die Muttergottes auszeichnet, und einiger bunteren Farben, zu welcher letzteren ein kräftiges Stahlblau und ein tiefes Olivgrün gehören, das Rock und Mantel des Trägers auf der linken Seite zeigen, sowie ein feines Aschgrau, das der Kleidrock der in der Mitte stehenden klagenden Frau und der Mantel des Trägers rechts aufweisen.

Ich glaube, diese Aufzählung allein wird genügen, um fühlbar zu machen, wie weit sich das Kolorit unsrer Tafel von der gemeinen italienischen Kunstweise entfernt, während es sich ebenso entschieden den Gewohnheiten der altnieder-

ländischen und namentlich der altholländischen Schule anschliesst: ENGELBRECHTSEN, JAKOB CORNELISZ., SCOREL in seinem frühesten Obervellacher Werk, das sind die zunächst verwandten Typen farbiger Komposition, welche die römischen Bilder in unserer Erinnerung wachrufen. Und diese Eindrücke machen sich uns noch stärker fühlbar vermöge des ungemein edlen, tiefen und doch leuchtenden Gesamttönen, in dem es dem Maler geglückt ist, sein Bild zusammenzuhalten: der schönste Perugino erscheint grau und stumpf gegenüber der warmen und starken Brillanz, mit der er seine Farben in Wirkung gesetzt hat.

Sind somit in der Bedingtheit der koloristischen Haltung die sichersten Merkmale gegeben, um nordische und südliche Eigenart scharf auseinanderzuhalten, und berechtigen sie uns auch in der schwebenden Frage, mit Bestimmtheit für die niederländische Abkunft unseres Meisters einzutreten, so sind dies doch nicht die einzigen Kriterien, die uns zur Verfügung stehen. Vielmehr lassen sich ebenso wie schon bemerkt, hinsichtlich der reinen formalen Anschauung gewisse Erscheinungen namhaft machen, nach denen sich die nationalen Unterschiede mit Deutlichkeit gegeneinander abgränzen. Es überwiegt selbst bei den überzeugtesten Romanisten in der niederländischen Renaissanceperiode des 16. Jahrhunderts ein naturalistisches Grundgefühl, das sie scheidet von der italienischen Art der Formbezeichnung. Ein MABUSE, ein SCOREL, ein HEEMSKERK, um nur diese klassischen Zeugen zu nennen, hängen viel zu eng mit der von der „Andacht zu den kleinen Dingen“ ausgegangenen altniederländischen Überlieferung zusammen, als dass ihnen eine mehr als oberflächliche Annäherung an die Musterbeispiele italienischer Formgebung gelungen wäre. Ihr Formgefühl, das wie ein feines Messinstrument auf jedes leiseste Zittern der naturgegebenen individuellen Bildung reagiert, ist gänzlich verschieden von der spezifisch italienischen Auffassungsweise, die schon bei den Meistern des zu Ende gehenden Quattrocento und in noch weit höherem Masse bei denen der späteren Blütezeit das Auge auf die grosse Form allein gerichtet hält, die nur die Richtungslinien des im ganzen entscheidenden Bewegungsausdrucks gelten lässt. In den Rahmen einer auf solcher Grundlage erwachsenen Allgemeingestaltung fügen jene Niederländer das Kunstwerk ihrer miniaturhaften Einzelausführung hinein, aber ohne dass ein innerer Kontakt zu Stande käme zwischen dem Feingehalt der Füllung und dem umsoviel grösser gedachten Zuschnitt der umrahmenden Teile.

Diesen Gegensatz zwischen Kernform und äusserer Umhüllung, wenn wir ihn so bezeichnen dürfen, lässt auch der Meister vom Campo Santo deutlich erkennen, am meisten natürlich da, wo er sein Können mit ganzer Kraft einsetzt, wie beispielsweise in den Figuren der Haupthandlung des Mittelbilds.

Die Art von erschöpfender Détailbehandlung, wie man sie an dem augen-

scheinlich nach dem Modell gearbeiteten Christuskörper oder an den muskulösen Armen der Träger gewahr wird, geht weit über das hinaus, was dem italienischen Durchschnittsempfinden dieser Zeit an Akribie der Einzelausführung Bedürfnis war. Aber auch die physiognomische Charakterzeichnung weist in eben derselben Gruppe von Figuren, zu welcher diese beiden gehören Züge einer rückhaltlosen Wirklichkeitsdarstellung auf, die dem romanischen Kunstgeist in dieser Epoche durchaus fremd sind. Der Träger zu Häupten des Christus mag immerhin mit seinem interessanten Profil in der Reihe der Apostelköpfe von LEONARDOS Abendmahl den einen oder anderen Doppelgänger finden, der Gesichtstypus der Magdalena, die den herabhängenden Fuss des Todten mit ihren Händen umfasst mag mit ihrer breiten Stirn und den regelmässigen Formen der gesamten Kopfbildung an bekannte Heiligenbilder Signorellis erinnern: der heftige Ausdruck seelischer Schmerzempfindung, den die in tiefe Falten gelegten Mienen beider Gestalten zeigen, steht in einem unverkennbaren Gegensatz zu der Masshaltung, die wir in diesen selben Zügen da, wo sie uns nicht in abgeleiteter Anwendung, sondern in der Urform gegenüber treten, zu finden gewohnt sind. Vollends die vom Weinen verzerrten Physiognomien der Madonna und des robusten Trägers, der am Fuszende des Bahrtuches zugreift, verraten, obwohl sie tief und wahr empfunden sind, doch eine bis auf die Spitze getriebene Betonung des Affektes, die in einem deutschen oder niederländischen Kunstwerk dieser Zeit nicht befremdlich wirkt, die aber nichts von jenem gehaltenen von ächt antikem Geist erfüllten Pathosstil erkennen lässt, den wir in analogen Darstellungen der gleichzeitigen italienischen Schule, bleiben wir etwa gerade bei dem Beispiel Peruginos oder Signorellis, nie vermissen werden. So wird das Formgerüst, das unser Meister von seinen italienischen Kunstgenossen entlehnt hat doch an wesentlichen und sogar entscheidenden Punkten, ihm selbst vielleicht völlig unbewusst, doch wieder verleugnet durch die ursprünglichen Kennzeichen seiner heimatlichen Art.

Wir haben endlich noch eines äusseren Umstandes zu gedenken, der zu Gunsten des von uns versuchten Nachweises spricht und der in der Tatsache gegeben ist, dass allgemein die beiden deutschen Nationalkirchen der Anima wie des Campo Santo den stammverwandten Künstlern, die nach Rom kamen, oft und gerne lohnende Arbeitsgelegenheit gegeben haben. Den Spuren dieser bevorzugten Stellung, die den Landsleuten ober- und niederländischer Zunge in beiden Gemeinden eingeräumt war, begegnen wir in ihren Kirchen noch heute. Noch schmücken das Innere von S. Maria dell' Anima die Wandgemälde von der Hand des Michiel van Coxie und eine Reihe stattlicher Grabdenkmäler, die Werke des Nikolaus von Arras, des Egidio Fiammingo und des Duquesnoy.

Und noch zahlreicher sind die Überreste wie die Überlieferungen von deutsch-niederländischer Kunsttätigkeit in der Kirche des Campo Santo. Hier

finden wir schon aus Hadrians VI Zeit in einer neben dem Chor an dessen Evangelienseite gelegenen Kapelle, in der seit 1517 die Schweizergarde einen Altar und ein Begräbnis hatte, die Reste eines Freskenzyklus mit Szenen der Passion, der höchst wahrscheinlich einem zugewanderten oberdeutschen, wenn auch vielleicht in Rom gebildeten Künstler zuzuschreiben ist. Sicher deutschen Ursprungs ist an gleichem Orte eine grosse Altartafel mit der Kreuzigung Christi, deren Autor dem Hans Baldung Grün nicht fernsteht, und die jedenfalls von einem der Altäre der Kirche stammt, ¹⁾ und nicht minder hat man sich im 17 Jahrhundert der kunstgeübten Hand eines Niederländers, des JAKOB DE HASE von Antwerpen bedient, um die Wände des Chores mit decorativen Panneaux ausstatten zu lassen. ²⁾ Diese letzten Gemälde wurden zwar bei der Errichtung des neuen Hochaltars im 18 Jahrhundert wieder entfernt, noch ist aber am nordwestlichen Vierungspfeiler der mit einem reizenden Putto geschmückte marmorne Grabstein jenes de Hase selbst erhalten, wiederum die Arbeit eines niederländischen Künstlers und vielleicht in Wirklichkeit des FRANS DUQUESNOY, dem sie herkömmlicherweise zugeschrieben wird. Von bedeutenden Malereien, die der im Jahre 1600 in Rom verstorbene ARRIGO FIAMMINGO in Oel und in Fresco in der Kirche des Campo Santo ausgeführt hat, erfahren wir durch die Künstlerbiographien des Baglione ³⁾ und des Niccolò Pio ⁴⁾. Kurz, man erkennt aus alledem, wie häufig Bestellungen bei deutschen und niederländischen Künstlern für die deutschen Kirchen Roms stattfanden, und vermutlich sind diejenigen, von denen wir wissen, nur ein kleiner Teil derer, die in Wirklichkeit zur Ausführung gelangt sind. Umsoweniger Ursache haben wir, überrascht zu sein, wenn uns die Gewissheit eines analogen Vorgangs auch in den hier besprochenen Gemälden des Hochaltars vor Augen tritt.

Ist nun aber der Meister vom Campo Santo, wie wir ihn vorläufig nennen wollen, ein Niederländer von Geburt, so gewinnt sein Auftreten in Rom im Jahre 1502 eine geschichtliche Bedeutung, die über den zunächst liegenden örtlichen

1) Das Werk gehörte vermutlich zu einem der acht im Jahre 1517 errichteten Nebenaltdäre. Ein altare S. Crucis wird in einem Altarverzeichnis von 1536 genannt (Arch. Campi Sancti. Liber primus scripturarum Archiconfraternitatis Beatae Mariae Campi Sancti, fol. 227 v.). Das merkwürdige psychologische Problem, das die in manchen Dingen so ganz skrupellose Unterwerfung der niederländischen Romanisten unter die italienische Schablone dem modernen Empfinden immer wieder zu raten aufgibt — man vergleiche die treffenden Bemerkungen von CARL JUSTI gelegentlich SCORELS im Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen II, 1881, S. 200 — findet hier eine Parallele in der Schöpfung eines oberdeutschen Meisters derselben Zeit. Seine bodenwüchsige Eigenart hat er zwar in seiner Arbeit stärker als der Meister des Hochaltars bewahrt, er hat aber doch kein Bedenken getragen, das altbekannte Motiv der unter und neben dem Kruzifixus schwebenden Engelsgestalten in Formen zu kleiden, die dem landläufigen typus florentinischer und umbrischer Kreuzigungsdarstellungen des 15 Jahrhunderts fast buchstäblich entlehnt sind.

2) DE WAAL a. a. O. S. 153, 15.

3) GIOVANNI BAGLIONE, le vite de' pittori etc. (1642) S. 78.

4) J. A. F. Orbaan, Bescheiden in Italië, eerste deel, Rome (1911) S. 258.

Interessenkreis nicht unerheblich hinausreicht. Unter den Niederländern, die es sich angelegen sein liessen, dem italienischen Vorbild nachzueifern, und zwar nicht nur in dieser oder jener praktischen Nutzanwendung, sondern in der völligen Hingabe ihres Selbst an den Gedanken eines neuen und ihnen, wenigstens nach ihrem Dafürhalten, überlegenen Bildungsideals, unter diesen Vollblut-Romanisten ist der Meister vom Campo Santo der erste und älteste, den die Geschichte kennt. Er ist zugleich in seinem Verständnis für den monumentalen Formcharakter der italienischen Kunst neben SCOREL wohl das empfänglichste unter allen jenen dem Norden entstammten Talenten, die sich der zaubergleichen Anziehungskraft der südlichen Kunst gefangen gaben. Und wenn jener sich in den seiner Obhut unterstellten Räumen des Vatikans zum bekenntniseifrigen Anhänger Raphaels und Michelangelos umgewandelt hat, so ist unser Meister, der gerade zwanzig Jahre vor ihm in Rom erscheint, der ebenso gelehrige Schüler der diesen beiden vorangehenden älteren Künstlergeneration geworden.

Als JULIUS II in den Jahren 1507-08 zuerst die Ausmalung des vatikanischen Palastes in Angriff nahm, war, wie uns Müntz berichtet, neben den dazu berufenen italienischen Meistern, einem Sodoma, Perugino, Pinturicchio, Signorelli, Bramantino, Lorenzo Lotto, Spagna, auch ein Niederländer, JOHANN RUYSCHE mit Namen beschäftigt.¹⁾ Wollten wir uns ein Bild von dem Können eines niederländischen Malers entwerfen, der wie dieser RUYSCHE würdig erscheinen konnte, Seite an Seite mit den anerkannten Grössen der einheimischen Schule dem päpstlichen Kunsthaushalte eingereiht zu werden, wir könnten dafür kein passenderes Beispiel finden, als das des unbekanntes Meisters, der im Jahre 1502 den Altarschrein für den Campo Santo der Deutschen geschaffen hat. Allein wir wollen uns nicht in eine Ideenassoziation verlieren, deren weitere Verfolgung in diesem Augenblick zum mindesten verfrüht sein dürfte, und so mag es bei dem Gesagten sein Bewenden haben. Mein Zweck ist erreicht, wenn sich diejenigen Forscher, die sich das Studium der altniederländischen Kunst zur besonderen Aufgabe gemacht haben, durch diese Zeilen zu weiteren Nachforschungen angeregt fühlen sollten. Zu welchem Ende aber diese auch führen mögen, soviel ist gewiss, dass der Altar von S. Maria di Campo Santo in Zukunft einen nicht zu übersehenden Markstein in der Geschichte jener denkwürdigen Epoche der niederländischen Kunst bedeuten wird, die der Renaissance im Norden zum Siege verhalf.

1) Müntz, Raphael S. 319.

HET TESTAMENT EN DE INBOEDEL VAN DANIEL GABRIEL FAHRENHEIT

MEDEGEDEELD DOOR

D. S. VAN ZUIDEN.

D EZE natuurkundige, wiens naam in Nederland wel van algemeene bekendheid is, werd den 14 Mei 1686 te Dantzig geboren. Als zoon van een koopman, werd hij voor den handel opgeleid. Hij gevoelde zich echter meer aangetrokken tot de studie der natuur en scheikunde en wijdde zich daaraan met al zijne ambitie. Om met verschillende geleerden in nauwere aanraking te komen, doorreisde hij Duitschland en Engeland en kwam vandaar in Holland, waar hij spoedig leerling en vriend werd van den beroemden Leidschen professor WILLEM JACOB VAN 'S-GRAVESANDE, dien hij zelfs in zijn testament, eenige dagen voor zijn dood gemaakt, legateert de helft van zijn nieuw uitgevonden watermachine met de helft van de opbrengst van het octrooi, dat FAHRENHEIT daarop gekregen had (zie bijlage). „Toen hij zijne werkzaamheid begon, stond de kunst van thermometers maken op een zeer lagen trap. Voornamelijk werden ze in Italië gemaakt. De verschillende exemplaren stemden slecht met elkaar overeen. Te Leiden zijn nog 2 thermometers, door FAHRENHEIT vervaardigd, aanwezig. De overeenstemming zijner instrumenten was voortreffelijk. Hij deed de belangrijke ontdekking, dat het kookpunt van water van den barometerstand afhankelijk is. Dat dit hem volkomen duidelijk was, wordt bewezen door het feit, dat hij deze eigenschap wilde gebruiken om den luchtdruk te bepalen; hij vervaardigde den eersten

„hypsobarometer”, een toestel, die in den laatsten tijd op aanstichting van den Noorweegschen prof. MOHN wordt gebruikt om op schepen de grootte der zwaartekracht te meten.” ¹⁾ Uit den inventaris van zijn boedel, dien hij te Amsterdam achterliet, toen hij tijdens zijn verblijf in den Haag, den 16 September 1736 in het logement van FRISLEVE ²⁾ op het Plein, stierf, blijkt dat hij nog verschillende benooidigheden tot de vervaardiging van thermometers bezat.

Op zijn thans nog hier te lande veel gebruikte thermometerschaal plaatste hij het nulpunt bij de minimum temperatuur, die door hem tijdens den strengen winter van 1709, te Dantzig werd waargenomen. In ons land hield hij zich vooral bezig met de constructie van een watermachine, dienende om overstroomde landerijen op eenvoudige wijze droog te leggen. Bij zijn overlijden was deze machine nog niet klaar. Tijdens een verblijf in den Haag werd FAHRENHEIT ziek en wel zóó ernstig, dat hij den 7 September 1736 den notaris WILLEM RUIJBROECK deed ontbieden en voor hem het volgende testament passeerde (eenigszins verkort):

Den testateur heeft verclaert beneden de vierduysent gulden gegoed te wesen.

Op huyden den 7den September 1736 compareerde voor mij WILLEM RUIJBROECK openbaer en bij den Hove van Holland geadmitteert notaris in 's-Gravenhage resideerende en voor de getuygen naergenoemt: De Heer GABRIEL DANIEL FAHRENHEIT, gelogeert ten huize van Monsieur FRISLEVE op 't Plein alhier in den Haege, mij notaris voor 't passeeren deser door de ondergenoemde getuygen bekent gemaakt, sijnde den comparant siek en bedleegerig dog sijne reeden memorie en verstand wel hebbende en gebruykende, zoo ons notaris en getuygen openbaerlijk bleek, dewelke verclaerde niet gaerne uit dese werelt te willen scheyden, sonder alvorens over sijne tijddelijke goederen hem van God Almagtig verleent te hebben gedisponeert, betuigende hij comparant het selve te doen uyt sijne eyge vrije en onbedwonge wille sonder daertoe door iemand gepersuadeert te wesen, doet te niet alle voorgaande testamenten en op nieuws disponeerende maekt en bespreekt aen de Heer WILLEM JACOB VAN 'S GRAVESANDE, proffessor in de Mathesis tot Leijden, de helft in sijn testateurs waatermachine staende jegenwoordigh in sijn testateurs slaapkamer met de helft in de gratificatie ofte octroy daer op te obtineeren.

Aen sijn testateurs dienstmaagt AALTIE COCK alle sijn testateurs kleederen soo van linne, wolle, zijde en generaalijk alles wat tot zijn lijf behoort heeft,

¹⁾ Dr. E. Gerland. Geschichte der Physik (München u. Berlin 1913), p. 617.

²⁾ FRISLEVEN woonde aan de Zuidzijde van het Plein dicht bij de Korte Houtstraat.

mitsgaders al zijn testateurs huysraed en imboel. Ende in alle zijne overige goederen, zoo roerende als onroerende, institueert hij zijn zuster Mejuffr. ANNA CONCORDIA FAHRENHEIT weduwe van den Heer HENDRIK WEIJLAND tot Danzik en bij haer vooroverlyden haer na te laten wettige kinderen.

Verder stelt hij tot executeurs over zijn minderjarige erfgenamen de Heeren HENDRIK DE RAAD, coopman tot Amsterdam ende N. HAGELIS broeder van den gewesen predicant de Heer N. HAGELIS tot Amsterdam; gevende hun alle machten als voogden competeert en uitsluitende de Heeren Weesmeesteren.

Aldus gepasseert in 's Hage ten huylze van de Heer FRISLEVE ter presentie van Monsieur JOHANNES FRISLEVE en ISAAC MAURIN als getuigen.

D. G.
Fahrenheit

D. G. Fahrenheit

Zooals uit de handteekeningen blijkt was FAHRENHEIT niet meer in staat behoorlijk te schrijven. Bij de tweede werd zijn hand blijkbaar door den notaris of een ander vastgehouden.

Een paar dagen later evenwel, den 11den September 1736, maakt FAHRENHEIT een nieuw testament waarin hij op hun verzoek de Heeren HENDRIK DE RAAD en N. HAGELIS ontheft van het hun toegedachte executeurschap en dit opdraagt aan de Heeren HERMANUS GARELLE Luthersch predikant en CHRISTOFFEL BEUDEKER te Amsterdam. De handteekening, welke hij onder dit testament plaatst, is nog slechter, dan die van eenige dagen vroeger.

D. G. Fa
renheit

Den 16den September overleed hij te 's Gravenhage. Zijn begrafenis had in de 4de klasse den 19den September plaats, waarvoor 3 gld 4 st. betaald werd.

De executeurs namen dadelijk de noodige maatregelen tot redding van den boedel, waarvan door den notaris J. BEUKELAAR te Amsterdam den 17 October 1736 acte van inventaris werd gemaakt. Terwijl HERMANUS VAN GAREL en CHRISTOFFEL BEUDEKER borgen blijven voor de erfgenamen onder benefice van inventaris. De volgende goederen, welke door de gezworen schatster CATHARINA VAN DEN BERGH getaxeerd waren, komen in den inventaris voor: ¹⁾

Eenige blikke en ijsere instrumenten en modellen tot de Mathesis behorende en verdere houten dito en houten rommeling f 10
2 gebroke lantaarns „ 5

Op de Voorkamer.

Een geschildert ledekantje met 2 blauwe gordijne en een valletje sonder hemel f 8
een bed en peluw en 4 kussens „ 20
2 oude catoene deekens en een groene „ 4
een geschilderde kist met een latafel „ 3
8 slegte stoelen „ 5
een cas met 2 geschilderde doekedeure en eenige flesjes en glaasjes mortiertje, glase pijpen tot weerglasen en eenige sagrijne barometerkokertjes „ 3
een glase klok en eenige pijpen en buysen, tot weerglasen en 4 oude prismaas en eenige doosjes met copere en ysere ringen en verdere rommeling „ 2
50 pond ijser gewigt.
2 capstokken
1 swart lakense rok, camisool en 2 broeken „ 10
1 blauwe rok, 1 groen camisool en een broek „ 8
1 grijze rok, camisool en broek „ 9
1 coleurde jas met 1 surtout rok en broek en een oude japon, een gesontheyd en 2 paar kousen „ 6
een mansmoff. „ 1

Op comptoir.

Een vuure houten boekekas

daarin :

De Zee en Landrijsen sijnde 28 deelen in octavo franse band f 20
een Luterse bijbel in quarto „ 3

¹⁾ Deze acte is door brand erg beschadigd.

WILLEM SEEWELS Woordeboek	f 3
VAN HALMA Woordeboek, 2 deelen	„ 3
8 gebonde folianten, 11 d ^o in quarto en verder eenige gebonde en onge- bonden boeken in octavo en duodecimo en eenige ongebonden in quarto	„ 30
't Groot Molenboek, 2 deelen	„ 4
pijpen toebaks en wat rommeling.	

Op de agterkamer.

voor de schoorsteen

5 delfse schotels.

een velttafel en 3 stoelen	f 2
een geschilderde kas.	„ 3

daarin:

een deegen met een valsgevest.	„ 1:10
16 gladde termometersborde, en eenige instrumente behorende tot de mechani en dan nog eenige instrumenten op de cas	„ 30
een glase geschilderde kas	„ 4

daarin:

Een lugtpomp en daartoe verscheide instrumenten, mitsgaders instru- menten tot de gesigtkunde en waterweegkunde en nog eenige kleinigheeden	„ 30
2 kleine globes	„ 10
200 ℔ ijser gewigt	„ 8
2 waterbakken met haar copere kranen en verdere rommeling daar toe behorende	„ 4
Een lade met eenige wijnige instrumenten van hamer nijptang, boortjes etc. „	1
Een lade met eenige glase barometerpijpen en een schoorsteenvalletje . „	2
een termometer behorende aan de H ^r HESHUIJSEN tot Haarlem, 1 dito behorende d'H ^r BUCK, muntmeester tot Dort en een d ^o behorende aan de H ^r HENDRIK DE RAAD en dus deze drie ... pro memorie.	
1 dito bortje behorende aan d'apotheker VOS in de Heerestraat als- mede ... pro memorie.	

In 't Voorhuys.

Een vuurenhoute tafel en twee blaasbalke toebehoorende de H^r COSTERUS ...
pro memorie.

In de Sijkamer.

Een staand wijsent orlogie sonder slag met zijn noteboome gladde kas	f 40
een spiegel met een vergulde lijst	„ 26
zes gladde stoelen	„ 6
eenige vloermatten	„ 4

In de binnekamer.

Een spiegeltje met swarte lijst	f 3
't ysere	
horende tot de Chimie.	
Een staand hout rekje.	
2 witte gordijne, 1 valletje en 1 saaij dito	„ 1
een kist, daarin vuyllinnen	„ 1
4 slaaplakens	„ 4
3 hemden	„ 2
1 borstrok en 1 rompje	„ 1
4 sloopen	„ 1: 10
3 halve hemden	„ 1: 10
4 paar mouwen en 4 dassen	„ 3
2 sarvetten	„ 1

In een vaste kast.

5 bedlakens	f 8
8 sloopen	„ 3
4 manshemden	„ 5
3 tafellakens en 18 moscovische doekjes	„ 2: 10
twee catoene gordijnen	„ 1
3 halve hemden, 5 dassen en 9 paar mansmouwen, 2 slaapmutsen, 2 sijde neusdoeken en 1 paar sijde kousen	„ 8
8 schoteltjes en 9 copjes so delffs als porcelijn	„ 2
een delfse schotel en 7 bordjes	„ 1
een trekpot	
een tinne waterpot, 3 lepels en een intkoker	„ 2
een copere teeketel en comvoor	„ 3
2 copere armlakertjes, 3 d ^o kandelaars, een blik tregtertje en 2 bossen	„ 4
4 pruyken, 2 hoede, kouse en schoene	„ 4

In een vast kasje

eenige glase flesjes f 1

In 't wijkstekje.

een blikke fontijntje, 1 sla-emmertje en een rek met Delffs aardewerk en
drie quispedooren. f 1:10
een tafeltje stoel en teeblatje 6 „ 1

In de keuken.

Een ijsere aspot, een ketting teeketel blaasbalk en wat ijserwerk . . . „ 2

In de kelder

drie stoelen en 1 tafeltje „ 1
2 kopere keteltjes „ 3
eenige potten en pannen „ 0:10
2 tobben, 1 waterremmer en wat stoffergoed. „ 1
een restant turf „ 8
eenige copere ringen

f 459

Uit dezen inventaris zien wij ook dat FAHRENHEIT enkele thermometers in huis had, die anderen toebehoorden. Waarschijnlijk zijn deze hem ter reparatie gegeven. Zijn bibliotheek bestond slechts uit eenige werken. Bij zijn overlijden werden in zijn zakken bevonden zes dukaten ter waarde van f 31.10. Door de executeurs werd als behoorende tot den boedel nog speciaal opgegeven „een octrooy op seekere inventie van een machine off waterbuysmole (welke soewel door de wint als door paarde ja selfs met de hand geregeert kan worden) op demonstratie aan haar Ed Groot Mog. Heeren Gecommitteerdens van de Staten van Holland en West Vriesland door wijlen den overledene gedaan en van haar Ed. Gr. Mo. geobtaineert in dato 24 Augustus 1736 en alsnog berustende onder Monsieur advocaat VAN TEXEL, procureur voor de voorz. gecommitteerde raden waarop Zijn Edele pretendeert f 91:18.”

Den 2^{en} November 1736 wordt door de executeurs nog een acte van ampliatio opgemaakt voor denzelfden notaris. Van veel beteekenis waren de daarin opgenoemde baten echter niet. Zij bestonden n.l. uit 4 lombardbriefjes.

Hier volgt de opgave:

„Een lombaardbriefje in dato 30 September 1735 No. 1:7^B GRIETJE KLAAS
7 lakens tot 8 gld.

een dito in dato 21 May 1736 No. 1:7^C AALTJE 6 lakens, daarop vier guldens.

een dito in dato 25 May 1736 No. 1:7^C AALTJE 3 gordijnen, daarop vijf
gulden.

een dito 21 Februari 1736 No. 1:7^C AALTJE ses dassen, daarop f 2:10.”

Den 2den April van het volgende jaar eerst is de boedel geheel geredderd
en geven de, in groote getale opgekomen, schuldeischers quitantie van het hun
uitgekeerde bedrag uit den boedel.

Voor de kinderen van FARENHEITS zuster zal er niet veel overgeschoten zijn!

BIJLAGE.

Octroy voor D. G. FAHRENHEIT tot het maken van sekere nieuwe geinventeerde watermachines.

De Staten van Holland ende West Vriesland doen te weeten. Alsoo ons te kennen is gegeven bij DANIEL GABRIEL FAHRENHEIT, wonende te Amsterdam, dat hij suppliant met veel moeyten en kosten hadde uytgevonden seker water-machine of waterbuysmolen (verre verschillende van andere tot nog toe uytgevonden) bestaande uyt een regtopstaande spil, waaraan (nadat de omstandigheeden saaken en plaatsen 't souden komen te vereijsschen) een seker getal kromme of regte of ook regt-schuyns leggende buysen, bij weege van armen, vast is, in welcke, terwijl se met de spil omgevoert wierden, het water van selfs opklimt, en uyt het bovenijnde in een kringwijse goote uytgeworpen en ontlasd wierd; kennende deselve soowel door paarden en wind, als door menschenhanden bewogen worden, om daarmede polders en meeren, met veel meer gemak, als door andere tot nog toe uytgevonden machines of molens, droog te maken, en wel particulierlijk om redenen, dat daardoor het water tot een veel grooter hoogte opgebracht, en niets van het water gespild wierd, gelijk sulks nochtans in andere watermachines of molens doorgaans geschiedt, behalven, dat deselve ook nog met veel vrugt soude konnen! gebruykt worden, om het stinckende waater uyt de gragten te brengen, en eene circulatie van waater, daarin te verwecken, alsmeede tot cascade, en veele andere waterwercken, met minder kosten aan te leggen, en alsoo den suppliant bedugt was, dat andere baatsoekende menschen den suppliant in deese sijne zoo moeilijke en kostbare uytvindingen mettertijd zouden tragten te prejudicieren, en die sijne zoo nuttige inventie met alle sodanige verdere verbeteringen als den suppliant in vervolg daarbij nog soude mogen uytvinden, soudentragten na te maken, soo verzocht hij voor sich en sijne erfgenamen octroy voor den tijd van dertig jaren en hebben de Staten hem geoctroyeert om voor den tijd van 15 eerstkomende en achtereenvolgende jaren alleen in de provincie Holland en West-Vriesland de gemelde bij hem uytgevonden watermachine of waterbuysmolen te mogen maken of doen maken, interdiceerende en verbiedende een ijjelijk de voorsz. machine of waterbuysmolen in 't geheel of ten deele te maken, na t^e maken of te verkopen of elders nagemaakt zijnde binnen den voorsz onser lande te brengen of te verkopen op een boete van drie duysend guldens, te appliceeren de helft van dien ten behoeve van den suppliant. Lastende een ijder dien he^t aangaan mag sig hier na te reguleeren. Gedaan in den Hage onder onsen grooten segel hier aan doen hangen op den 24 Aug. 1736.

EEN GELIJKTIJDIGE WAARDEERING VAN REMBRANDT'S ETSEN IN HET BUITENLAND (1659).

DOOR

J. W. ENSCHEDÉ.

VOOR andere dingen literatuur behoevende, had Prof. J. H. SCHOLTE te Amsterdam de vriendelijkheid mij een boek te leenen. Bij toeval vond ik daarin eene appreciatie over REMBRANDT'S etsen, die mij belangrijk toeschijnt vastgelegd te worden. Zij luidt:

Allhie müssen wir auch mit wenigem der vortrefflichen, löblichen, höchstnützlich- vnd lustigen Kunst dess Kupferstechens, Gradirens oder Etzens, vnd desselben Abtruckens gedencken: Vnd wird Anfangs darvor gehalten, dass solche nunmehr vor etwas mehr als hundert Jahren von MARTIN SCHÖN, ISRAEL VON MECHELEN, vnd mehr anderen begabten Männern erfunden worden sey. Hierin haben sonderlich vor andern excelliret ALBRECHT DURER, LUCAS VON LEYDEN, ALBRECHT ALTENGREFF, HANSS SEBALT BÖHM, GEORG PENTZ, HENRICH GOLTZIUS, die Sadelier vnder den Teutschen: in Italia die CARATIJ, FRANCISCUS VILLAMENA, ANTONIUS TEMPESTA, vnd aller Orten viel andere mehr. Zu vnsern Zeiten ist diese Kunst sehr hoch gestiegen, wie solches die tägliche Erfahrung, vnd die grosse Menge allerhand schoner vnd nutzlicher Kunststücken, in Teuschlandt, Niederland, Italia, Franckreich vnd anderen Orten bezeugen: Insonderheit das gradiren oder Etzen, welche Kunst von vielen Liebhabern vnd verständigen dem Stich gleich gehalten, auch öfters wol gar vorgezogen, wie

zuersehen an des JACOBI CALLOT, ABRAHAMI BOSSE, REMBRANDS vnd anderer Stucken, so jetzo mit Verwundering herfür kommen. Was für schöne vnd nutzliche LandtCarten, der Stätt, Vestungen, vnnnd dergleichen eygendliche Bildnussen vnd Contrafaicturen ans Tageliecht gebracht werden, giebet der Atlas major, vnd andere dergleichen Bücher zuvernehmen.

Deze passage komt voor in: „Piazza universale: das ist: Allgemeiner Schawplatz, Marckt vnd Zusammenkunfft aller Professionen, Künsten, Geschäften, Händeln vnd Handtwercken, &c. Erstmaln durch THOMAM GARZONUM, Italianisch zusamen getragen: anjetzo aber auff's trewlichste verteutsch, mit zugehörigen Figuren, vnd vnderschiedlichen Registern gezieret, vnd in Truck gegeben. *Frankfurt am Mayn, In Verlag Matthæi Merians Sel. Erben, Druckts Hieronymus Polich und Nicolaus Kuchenbecker. Im Jahr MDCLIX*”, en is te vinden eigenaardig in het 37e hoofdstuk, dat handelt „Von den Cosmographis, Geographis, vnd Topographis, Das ist, Welt- vnd Land-beneben deroselbigen Lagen vnnnd Gelegenheit Beschreibern (p. 365/6)”.

In de opdracht aan JOHANN JACOB DIMPFEL te Frankfort door MATTHAEUS MERIAN gedateert 8 April 1641 vertelt deze, dat deze vertaling toen reeds door een ongenoemden een aantal jaren geleden geschied was, stel in 1635. In de oorspronkelijke italiaansche editie kan het bericht niet gestaan hebben, daar de *Piazza universale di tutte le professioni del mondo* te Venetie in 1585, dat is meer dan twintig jaar voor REMBRANDT'S geboorte het licht had gezien. Kennelijk is het dus eene interpolatie. In de latijnsche vertaling van NICOLAUS BELLUS, die in 1623 ook te Frankfort verscheen ¹⁾, kan de mededeeling evenmin gedaan zijn, aangezien REMBRANDT'S leeftijd zich daartegen verzet, zoodat het voor de hand ligt te gelooven dat de appreciatie afkomstig is hetzij van MERIAN uit 1641, hetzij van zijn erfgenamen, de uitgevers van het boek, uit 1659. 't Wil mij toeschijnen, dat er aanleiding is tot het laatste te besluiten. Immers, 8 April 1648 werd voor notaris NIEUWLAND te Amsterdam, een verklaring afgelegd, dat CASPER MERIAN, zoon van MATTHEUS MERIAN, koopman en boekhandelaar te Frankfurt, te Amsterdam gewoond heeft gedurende eenigen tijd zonder ooit te water of te land te hebben gediend ²⁾ en diezelfde CASPAR MERIAN gaf, in gemeenschap met BROER en JAN JANSZ. APPELAER van 1660 tot 1664 te Amsterdam de *Topographia Galliae* in vier deelen, een onderdeel van het welvermaarde *Theatrum Europaeum*, dat MATTHAEUS MERIAN in 1643

1) De jaartallen van deze edities ontleen ik aan de *Biographie universelle par une Société de gens de lettres et de savants*. Nouvelle édition VIII (1843—47) 156.

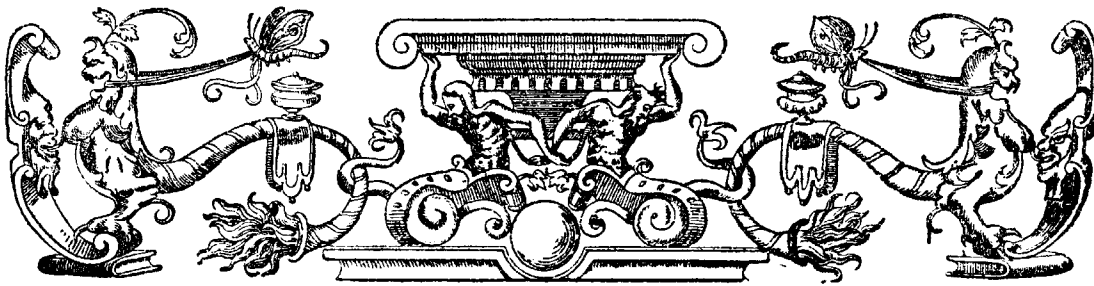
2) Aant. van DE ROEVER.

aangevangen had. Zonder bezwaar kan daarom, dunkt me, het noemen van REMBRANDT'S naam als bekend etser hier gevindiceerd worden voor CASPAR MERIAN te Amsterdam.

Met den *Atlas major*, die aan het einde van den passus vermeld wordt als een goed specimen van gegraveerde landkaarten zal wel bedoeld zijn de Atlas van BLAEU. Althans, terwijl de oudere uitgaven van zijn kaartboeken, waarmede in 1635 begonnen werd, tot titel hebben *Theatrum orbis terrarum*, *Toonneel des aerdrycx* en *Le theatre du monde*, heet de latere editie van de *Cosmographia blaviana* de *Atlas major*. Wanneer die naam als zoodanig het eerst voorkomt moet voorshands onbeslist blijven, daar een goede bijgewerkte bibliografie van deze atlassen niet gegeven is. In hetzelfde jaar 1659 waarin de duitsche editie van de *Piazza* het licht zag, is de naam als zoodanig van BLAEU'S werk reeds bekend.¹⁾

1) Atlas mayor, sino Cosmographia blaviana, en la qual exacte se describe la tierra, el mar y el cielo Amsterdam, dl. I 1659 (*Cat. v. d. hist. tentoonst. v. Amsterdam 1876*, No. 2842).

Porcellis sluit een curieus contract

DOOR

A. BREDIUS.

HOE meer bijzonderheden de archieven over onze oude schilders ontsluiten, des te moeilijker wordt de kunst-critiek, des te meer worden wij vermaand tot voorzichtigheid in ons oordeel.

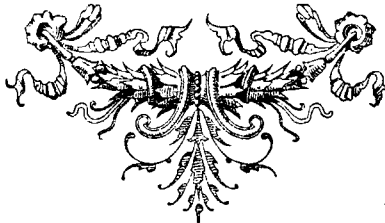
JAN PORCELLIS, de grootste zeeschilder van zijn tijd, heeft een veel zwakkeren kunstbroeder, CORNELIS STOOTER, van wien men een proeve in het Museum „de Lakenhal” te Leiden kan zien, precies zoo geholpen als BOSBOOM dit den schilder BEHR deed.

Maar PORCELLIS deed dit niet als BOSBOOM uit edelmoedigheid en goedhartigheid, neen, onze Leidsche zeeschilder liet zich op die wijze door PORCELLIS betalen. 27 Januari 1629 verkocht CORNELIS STOOTER, schilder, wonende te Leiden, aan JOHANNES PORCHELLUS (sic) ook schilder, een stuk land groot 137 roeden, met het huis daarop staande. Het lag op de Hoogemorsch in Oegstgeest, en was belast met een losrente van 25 gulden 's-jaars, losbaar met f400.— De verkooper verklaart zich voldaan, omdat de koper de losrente voor zijn rekening

neemt, „mits dat hij PORCHELLUS zulcx hij bij desen belooft, van date deser off „ende voor May naestcomende ten behoeve ende proffyte van den voorn. COR- „NELIS STOOTER zal schilderen den tijt van veerthien dagen”. 1)

Misschien moest PORCELLIS alleen een of meer fraaie stukjes voor STOOTER schilderen, die zóó gezocht waren, dat de verkoop voor dezen op die wijze nog wèl zoo voordeelig werd. In elk geval is dit document weer een eigenaardige bijdrage voor het intiemere leven onzer oude kunstenaars.

1) Rechterlijk archief van Oegstgeest.

DE BLOEMSCHILDERS BOSSCHAERT

DOOR

A. BREDIUS.

LAF GRANBERG vestigde in den vierden jaargang van dit tijdschrift voor het eerst de aandacht op de fraaie bloemstukken, met een uit een *A* en een *B* samengesteld monogram, die hij met groote waarschijnlijkheid aan AMBROSIUS BOSSCHAERT toeschreef.

Inderdaad had hij gelijk. Maar hij dwaalde, toen hij den Amsterdamschen Notaris, die in 1637 van den schilder ABRAHAM BOSSCHAERT sprak, die toen te Amsterdam woonde, van onnauwkeurigheid beschuldigde. AMBROSIUS had een zoon, die ABRAHAM heette en ook bloemschilder was. (Zie mijne gegevens in het Thieme'sche Allgemeine Künstlerlexicon IV).

Een gelukkig toeval deed mij door de welwillendheid van den Heer P. J. KAPTEYN een afschrift verkrijgen van een familiaanteekening van een der kinderen van AMBROSIUS BOSSCHAERT, die zich in een boekje met meer genealogische gegevens (in particulier bezit) bevindt.

Daaruit blijkt dat de *beste* schilder A. BOSSCHAERT, de meester van Weenen, van het Mauritshuis, van de fijne tulpjes in mijn bezit, die ook alleen het oudste karakter dragen, de oude AMBROSIUS BOSSCHAERT is, die te Antwerpen, Middel-

burg, Utrecht en Breda woonde en toevallig, op reis zijnde, 1621 in den Haag overleed. Als het waar is wat zijn dochter vertelt, werd zijn werk duur betaald.

Maar nu komt de moeielijkheid. De vader overleed 1621 in den Haag (toen de Treves geëindigd waren) nalatende drie zoons, allen bloemschilders! En één heette óók AMBROSIUS, en een andere ABRAHAM! Van wien zijn nu alle nà 1621 gedateerde stukken die A. BOSSCHAERT gemerkt zijn, zooals het fraaie bloemstuk vroeger in de Verzameling Weber te Hamburg? en het 1640gedateerde stuk bij den Heer Wahlberg te Stockholm? Daar wij nergens meer van den jongen AMBROSIUS gewag gemaakt vinden, ABRAHAM BOSSCHAERT echter als schilder te Amsterdam in verscheidene notarieele acten genoemd wordt, hel ik er toe over, deze stukken voorloopig aan den laatste toe te schrijven.

Uit deze aantekeningen blijkt ook op welke wijze de bloem- en vruchtenschilder BALTHASAR VAN DER AST aan AMBROSIUS BOSSCHAERT vermaagschapt was.

Thans laat ik het woord aan MARIA BOSSCHAERT.

HET GESLACHT VAN MIJN VADERSWEGEN AMBROSIUS BOSSCHAERT.

Den ouden AMBROSIUS BOSSCHAERT, die gewoonst heeft over het Stadthuys in de Noortstraet ten tijden dat Schaffer gebrant is, was mijn vaders vader, die heeft maer een eenigen zoon gehadt en geen kinderen meer, mede geheeten AMBROSIUS BOSSCHAERT, treffelijck schilder van blommen en van fruytasie ende heeft gewoonst achter de Ouwe kerke tot Middelburch in 't huys van mevrou REYGERBERGEN. Die was mijn vader ende was van Antwerpen van geboorten ende is met zijn ouders alhier om de relisie wille comen woonen, heeft ook 3 sonen gehat, dat fraeye schilders sijn geweest van blommen en fruyten die genaemt sijn geweest den eenen AMBROSIUS, den 2° JOHANNUS den 3° ABRAM BOSSCHAERT, die al doot sijn.

Mijn vader AMBROSIUS BOSSCHAERT is gesturven in Schravenhage in 't jaer als den 12 jarigen Trebes uut was, doch was woonachtig binnen Breda maer naer den Hage getrocken om een blompot te leveren die hij hadde gemaect voor de bottelier van Sijn Hoochheyt daervoor hij dusent gulden hadde bedongen ende is aldaer sieck geworden ten huysse van joncker SCHUERMANS, vader van ANNA MARIA SCHUERMANS ende aldaer gesturven ende in Schravenhage begraven, tot droefheyt van veel liefhebbers.

Mijn Suster JOHANNA BOSSCHAERT woont tot Heydelberch, haren man is genaemt WALTERUS KREUGER, camerlinck van CAROLUS LODEWIKUS, keurvorst Son Al(t)esse Palentina . . ., wanneer den keurvorst na den Pals trock sijn sijn mede getrocken en hebben mijn moeder met haer genomen die tot Heydelberch gesturven is.

Mijn grootvader van mijn moederswegen was geheeten HANS VAN DER AST ende heeft gewoon in den korten Delft in den Meersman daer heeft hij winkel gehouden van gebreyde kousen en ander gebreyde waren; heeft maer een dochter gehat die genaemt was MARIA VAN DER AST dwelck was mijn moeder.

Hij heeft ook 4 sonen gehadt JOOSEP VAN DER AST en HANS en BALTESAR en JAKES VAN DER AST. BALTESAR VAN DER AST heeft oock een blom- en fruytschilder geweest en heeft gewoon tot Delft.

Mijn grootvader HANS VAN DER AST heeft ook een suster gehadt genaemt die op de wal in den vijfhoek gebrouwen heeft waervan al de kinderen sijn MAEYKEN nicht die met ABRAM DE KUIJSER getrouwt is, JANNEKEN die de heer burgemeester DE KUIJSER gehat heeft, BAYKEN die met den predikant YSENBACH getrouwt is geweest, waervan YSACK DE VRYIER, noch een dochter heeft JOOSEP CORTGEMET waervan dat noch een soon op de Mert woont die is apoteker.

Dit is geschreven door mijn moeder sal(iger) MARIA BOSSCHAERT,
ten dienste van haar zoon HIERONYMUS SWEERTS, wiens vader
was HIERONYMUS SWEERTS de zoon van EMANUEL SWEERTS.

De oude AMBROSIUS BOSSCHAERT, wel onze oudste eigenlijke bloemschilder, is een hoogst interessante figuur in onze XVIIe eeuwse schilderschool. Hij schildert de bloemen nog zoo als zijne voorgangers, de miniatuurteekenaars, die aquarelleerden in de oude gebedeboeken, bijv. in het Breviarium Grimani. Maar hij maakte er schilderijen van, schikte ze in een vaas, die hij meest in een nis plaatste. Maakt het arrangement nog een wat stijven indruk — de teekening en schildering der bloemen is uitnemend.

AANTEKENINGEN:

In 1658 vond ik AMBROSIUS BOSSCHAERT (de Jonge) te Amsterdam als wijnverlater genoemd.

30 Junij 1637 doet een Delftsch lakenverkooper *f*181.— vorderen van ABRAHAM BOSSCHAERT, Schilder, gewoond hebbende te Utrecht, nu woonachtig te Amsterdam. ¹⁾

22 Sept. 1638. D'eersame ABRAM BOSSCHAERT, Schilder, wonende binnen Amsterdam, als man en voogd van MARGRIETA VAN DER HORST, mede-erfgenaar van wijlen CORNELIS ADRIAENSZ. VAN DER HORST en BARBARA JANS^d., grootouders van zijne huisvrouw, machtigt DIRCK VAN DER HORST, zijn zwager, lakenkooper te Utrecht, om de nalatenschap te redderen. ²⁾

¹⁾ Prot. Not. J. VAN STEELANDT, Delft.

²⁾ Prot. Not. J. WESTFRISIUS, Amsterdam.

Reeds was mijn stukje over de familie BOSSCHAERT gezet toen ik mededeeling ontving van onderstaand document, dat de familierelaties nader opheldert. ROELAND SAVERY'S verschijnen is hier aardig; hij heeft ook een paar bloemstukken geschilderd, en zonder twijfel raakte hij daartoe door het zien en bewonderen van het werk van den ouden AMBROSIUS.

Ziehier de acte: huwelijksche voorwaarden van den jongen AMBROSIUS BOSSCHAERT met MARIA STRUYS:

6 Januari 1634.

MARIA VAN DER ASCH (AST), weduwe wijlen AMBROSIUS BOSSCHAERT binnen Utrecht, als moeder, ABRAHAM BOSSCHAERT als broeder, joffr. CATHARYNA VAN STRATEN, weduwe wijlen Oversten PITHAN als nichte en ROELANDT SAVERIJ, constich schilder, als versochte huwelyx-vrunt van wegen AMBROSIUS BOSSCHAERT (de Jonge) soone van zaliger Sr. BOSSCHAERT ende de voornoemde MARIA VAN DER AST in echte geprocreeert, toecomende bruydegom ter eenre en

HARMAN VAN SNELLENBERGH borger t'Utrecht en HEYLTGEN GOOSSENSDR., echteluyden als moeder en schoonvader, mitsgaders CARELL CLARISCHON, Trompetter van zijne Fürstel. Doorl. den Hertoge van BOUILLON, als schoonbroeder van wegen ende met d'eerbare MARIA STRUIJS, dochter van zaliger WILHELM STRUIJS in echte geprocreeert bij mij HEYLTGEN GOOSSENS, toecomende bruydt ter andere zijde. ¹⁾

¹⁾ Prot. Not. N. VERDUYN, Utrecht.

AANTEEKENINGEN OVER OUD-ROTTERDAMSCH E KUNSTENAARS

DOOR

NELLY ALTING MEES.

Bij het doorlezen van archivalia kwamen mij, voornamelijk in de notarieele protocollen en in het archief der weeskamer, allerlei gegevens onder oogen, die betrekking hebben op Rotterdamsche kunstenaars uit de 17de eeuw en een aanvulling vormen op datgene, reeds over dit onderwerp gepubliceerd door KRAMM en IMMERZEEL en in Rotterdamsche Historiebladen, Rotterdamsch Jaarboekje, Catalogi van het Museum Boymans, Archief v. Nederlandsche Kunstgeschiedenis en Oud-Holland.

Bij de vermelding van détails is 't mij voornamelijk te doen geweest datgene, dat op der kunstenaars werk en beroep betrekking had, op te nemen; toch heb ik niet nagelaten nu en dan eigenaardige bijzonderheden, die met hun kunstenaarschap in verwijderd verband stonden, in te lasschen.

Daar deze aantekeningen onderling niet samenhangend zijn, heb ik er de voorkeur aan gegeven, ze alphabetisch volgens de namen der behandelde kunstenaars te rangschikken.

WILLEM BARENTSZ.

WILLEM BARENTSZ., schilder, weduwnaar, en MEYNSGEN PIETERSDR., maken 16 Februari 1629 hun huwelijksche voorwaarden voor notaris WAGENSVELDT. Reeds het volgend jaar zijn beiden overleden: 8 Maart 1630 wordt de inventaris hunner nagelaten goederen ter weeskamer overgeleverd. Onder de schilderijen en andere voorwerpen uit den winkel van WILLEM BARENTSZ. worden genoemd:

„Groot e schilderijen,

een stuck v. d. Coninck David.
 een lantschap ende avontmael.
 een stuck v. d. verlooren zoone.
 een stuck v. Rebeecka.
 een stuck v. Adam en Eva.
 twee conterfeytsels.
 een doos met patroonen.
 14 stucken cleyne schilderie.
 5 viercante planeele. (sic).
 4 waterveruwe stucken.
 2 wrijff steenen”.

Onder de uitgaven staat geboekt:

„De knecht van de gilde van de buyeren te bidden en de knecht van de buyert f 6”.

ISAACK DE COLONIA.

Wanneer Mr. ISAACK DE COLONIA, schilder, en JACOBUS DE COLONIA, apothecaris, op 26 Maart 1659 voor notaris DELPHIUS een attestatie over familie-omstandigheden afleggen, waarin zij o. a. verklaren, dat hun ouders Mr. ADAM DE COLONIA en BEATRIS DIRCX VAN BEYEREN in de 54 jaren getrouwd zijn geweest, wordt als leeftijd van ISAACK opgegeven: oud 47 jaar.

23 April 1633 wordt ter weeskamer overgeleverd de inventaris van alle goederen, die MACHTELTGEN BECX (zie bij HUBERT KAYMAX) met ISAACK DE COLONIA, fijnschilder, gestorven 27 Maart 1663, in 't gemeen bezeten heeft.

Als voogden over hun minderjarige kinderen zijn JACOBUS DE COLONIA, de apotheker en latere tegelbakker en ADAM DE COLONIA, de schilder, aangesteld.

Onder de „winkelwaeren, bestaende in schilderijen”, komen op dezen inventaris voor:

„2 lange salvators.
 5 stootertjes met lijsten.

2 26 maet doecken met lijsten.
 een principael met de calumme.
 een stuckje van VAN DER VENNE.
 een tempeltje met de lijst.
 de verbetering van een groenmarckt.
 een groote Laban met de lijst.
 een guldensmaet keucken.
 2 ledige stucken sonder lijsten.
 een keucken sonder lijst.
 een groote keucken met de lijst.
 3 guldensmaeten met lijsten.
 een stuck sijnde een kouwende koe.
 een jagertje met de lijst.
 2 lange breen, het eene op doeck en het andere op penneel.
 3 26 mate.
 noch 5 guldens maten met de lijsten.
 8 groote soorten.
 een doeckje met naeckte met de lijst.
 8 seven stuyvers maeten met lijsten.
 noch twe utsupra.
 2 vrijffsteenen.
 een vierkanten looden back met noch eenig schildersgereetschap". —

Onder de inschulden vinden wij:

„Mr. JAN DE JONG, chirurgijn, is schuldig over coop van schilderijen *f* 25.
 JERONIMUS de cleermaecker is schuldig over coop van schilderijen *f* 22.
 JACOBUS DE COLONIA is schuldig over coop van schilderijen *f* 25, 2 st.
 De volgende posten, geboekt onder de schulden, neem ik nog uit den

inventaris over:

„MAGDALENA BECK comt over geleverde schilderijen *f* 79.
 JACOB BELLEVOYS, schilder, comt over leverantie van schilderijen *f* 22.
 ADAM DE COLONIA comt over geleverde winkelwaren van schilderij *f* 36.
 CORNELIS SCHAECK comt over geleverde schilderijen *f* 25.
 JACOB VERBOOM comt ter saecke utsupra *f* 6.
 JACOB PEYE comt ter saecke utsupra *f* 5.
 GLABBEECK comt over geleverde lijsten *f* 60.

De weeskinderen van TANNEKEN ADAMSDR. comt per obligatie onder de handt *f* 100 à 20%.

OCKER CORNELISSE comt over leverantie van pinneelen f 6.

JACOB DE COLONIA comt over verschote penningen en geleverde medicamenten f 167, 10 st.

N. N. DE HONDT, schilder, comt over coop van schilderij f 36".

Bij de doodschulden voor ISAACK DE COLONIA staat de gildeknecht van 't schildersgilde voor f 6 geboekt.

JAN DAMEN COOL.

JAN DAMEN COOL, schilder van de Regenten van het Heilige Geest — of Oude Mannenhuis te Rotterdam (in Museum Boymans), vond ik als portretschilder genoemd in de preferentie van den boedel van HARMAN VAN WIELYCK, baljuw en dijkgraaf van Schieland, waar hij als schuldeischer geboekt is met f 24 voor het maken van een portret, en in het testament van HENDRICK NOBEL, oud-burgemeester, raad en vroedschap van Rotterdam, dat deze 3 Maart 1649 voor notaris ADRIAEN KIEBOOM passeert, waarin hij aan zijn nicht WILLEMINA NOBELS ¹⁾, huisvrouw van NICOLAES CUPUS, prelegateert: „Sijn comparants en sijn comparants overleden huysvrouwen MARIA MAERTENS, sal. contrefeytsels, beyde bij Mr. JAN DAMEN geschildert”.

In het testament, dat JAN DAMEN COOL, kloek en gezond van lichaam, als provenier in het oude mannenhuis op 8 April, 1656 voor notaris VAN WEEL passeert, komen verscheiden bizonderheden over zijn familieleven voor; o.a. blijkt eruit, hoe hij finantieel is achteruitgegaan door de insolventie van zijn zoons boedel.

Als voogden en executeurs stelt hij in dat testament zijn broeder ABRAHAM en den schilder LUDOLPH DE JONG, majoor der stad Rotterdam.

(Wordt vervolgd).

¹⁾ Haar prelegateert HENDRICK NOBEL ook: „het princelyck juweel, sijnde een overdede vergulde schael, den heere comparant geschoncken bij Prins MAURITIUS hoochloffelycker memorie, in welke schael verthoont wert tship van sijn gemelte Excellentie en int dexcel sijn princelyck wapen ende quartier, welke schael ende costoir niet vervreemt ofte veralieneert sal mogen werden”. Aan sijn tegenwoordige huisvrouw ANTONETTE DOEDIJNS, prelegateert hij o. a. „het princelyck juweel van hem comparant, sijnde een wit silver lampet, hem vereert bij sijn hoocheyt FREDERICK HENRICK, daerin comt sijn princelyck wapen ende quartier, welck princelyck geschenk bij de voorn. sijne huysvrouwe niet sal mogen vercocht ofte veralieneert werden.”

DER ANNENKIRCHPLATZ IN HAARLEM

(Die Geschichte eines holländischen Marktbildes)

VON

MAX EISLER.

EIN anderes Gebiet bildender Kunst erscheint so sehr als ein inbegriffener Teil der allgemeinen Kultur wie das Stadtbild. Aus keinem lassen sich die kulturellen Wesenszüge der Beharrung und Entwicklung so unmittelbar entnehmen. Keines ist derart unvermittelt und vielseitig Erscheinung des Lebens und seiner geschichtlichen Folge.

Umfangreicher und schwieriger als irgendsonst verläuft hier aller Kampf der Kunst mit den übrigen Kulturkräften. Das unverhältnismässig grosse materielle Hindernis, das schon der Ausführung der architektonischen Einzelobjekte entgegensteht, summiert und steigert sich bei Markt-, Strassen- und Stadtganzen aufs äusserste. Geographische, ökonomische und soziale Fragen greifen bestimmend in die Gestaltung, Verkehr und Hygiene, alle nüchternen Forderungen der Zweckmässigkeit begrenzen und beengen hier das Ausleben der künstlerischen Freiheit. Aber indem die Stadtkunst in dieser harten Auseinandersetzung mit den Lebensbedingungen ihrer Zeit dem Lebensganzen bis an den Leib rückt, gewinnt dieses mitschaffenden Anteil an ihrem Werke und wird sie

selber der getreueste Spiegel der Gesamtkultur. Die Frage „Kulturmasse und Kunst“ wird von diesem Boden aus am erspriesslichsten gelöst werden können.

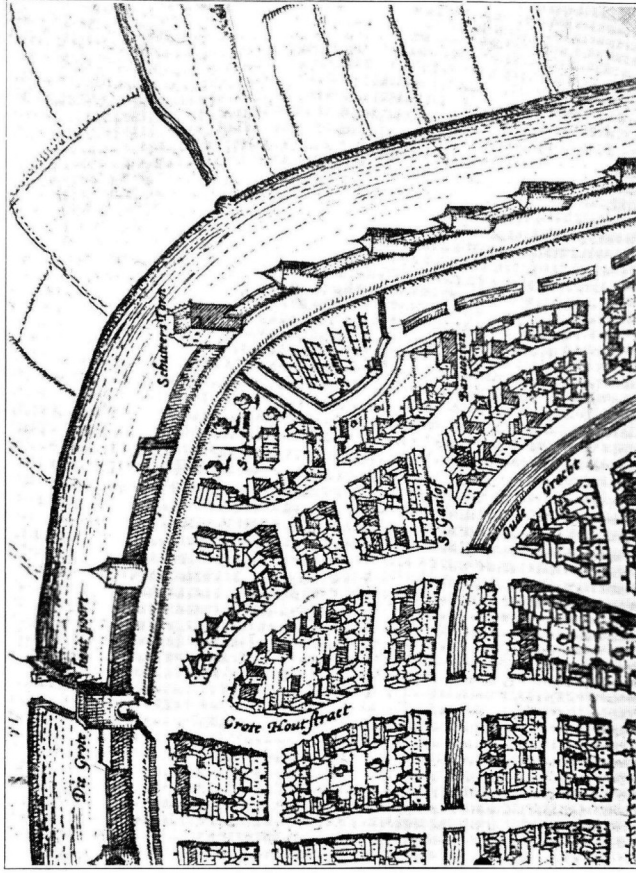
Auf keinem anderen Gebiete ist daher auch der Künstler so sehr Sozialerscheinung. In Holland besonders. Das *Zünftige* gibt hier der Stadtbauarbeit bis in die Mitte des 17. Jahrhunderts sein bestimmendes, wesentliches Merkmal. Mehr als die ältere Form der Bauhütte wird hier das Institut der Stadtfabrik zum Sozialorgan freibürgerlicher Selbstbestimmung, die Kunst ein magistratisches Ressort von deutlichster, zuletzt peinlicher Organisierung. Die Künstler selber bleiben durchaus Handwerker. Solange der Austausch dieser beiden sozialen Kräfte das Ziel von Lebenserscheinungen *eines* Körpers darbot, war — wie die Früchte zeigen, — die Existenz beider notwendig und künstlerisch berechtigt. Niemals erschien die Baukunst so tiefgründig als eine Aeusserung sozialer Kultur, wie zu Zeiten LIEVEN DE KEY's, des Stadsteinmetzen von Haarlem. Erst als mit ihm der Handwerkerstand verfiel, hatte auch das Fabrikswesen sein bestes Lebensrecht verloren. Die Einheit beider Teile, aus gleicher bürgerlicher und bodensicherer Gesinnung erwachsen, hat aufgehört, der selbstwilligen, künstlerischen *Persönlichkeit* gegenüber, die jetzt ihre Baupläne vorlegt und verteidigt, erscheint mit einem Male das magistratische Kolleg inferior, veraltet, entfremdet, handwerklich befangen und kleinbürgerlich. Der Wettbewerb um den Bau der Annenkirche gewinnt so symptomatische Bedeutung. Er steht an der Wende zweier sozialer Zeitalter der Stadtbaukunst.

Der rapide Verfall beider Organe äussert sich gleichzeitig, weil er sich gegenseitig kausal bestimmt. Der Auftraggeber führt eine neue Sprache. Noch vor einem Menschenalter hatte man bei der Debatte über einen Nutzbau, — die Fleischhalle, — für das teurere, prächtigere von den zwei Projekten *eines* Meisters entschieden, — jetzt rückt der viel und pehnlich erörterte Standpunkt der Billigkeit völlig in den Vordergrund. Aber auch die Kultur des Handwerkes ist im deutlichen Verfall. Nach LIEVEN DE KEY und um ein Bauwerk, dessen herrlichen Turm er selber noch aufgeführt, bewerben sich Meister JAN DE VOS, der Bild- und Steinhauer, und JACQUES COELENBIER, der Kupferschmied, — Namen, die für das Stadtbild von Haarlem auch sonst gar nichts bedeuten sollen! Der dritte der Reihe ist jener PIETER POST, der — als soziale Uebergangerscheinung betrachtet, — die Sicherheit und Selbständigkeit des Handwerkers gegen ein dienendes Verhältnis zu einer künstlerischen Persönlichkeit (und deren Vorgängern) eingetauscht hatte. Es war keine Frage, — nicht weil er billiger und berühmter war, sondern weil jetzt die soziale Entwicklung der Baukunst in Haarlem für den *Künstler* reif geworden war, siegte JACOB VAN CAMPEN.

Mit JACOB VAN CAMPEN siegte der Künstler, das neue Produkt der Gessell-

A. AUSSCHNITT AUS DER KARTE VON THOMAS THOMASZON, (1578).

B. AUSSCHNITT AUS DER KARTE VON GEORG BRAUM, (um 1600).

C. AUSSCHNITT AUS DER KARTE VON P. SAENREDAM, (1628).

Onl.-Holland, 1913.

D. AUSSCHNITT AUS DER KARTE DES PIETER WILLS (1648).

Boek-, Kunst- en Handelsrukkerij voorn. Gebr. Binget, Amsterdam.

schaft auf dem Gebiete der Baukunst. Die herrschende literarische und gelehrte Vorliebe für das Klassische hat diese Erscheinung weniger vorher gefordert, als nachträglich fundiert. So bestätigt sich auch hier nur die Rolle, welche die Persönlichkeit ganz allgemein im Kulturleben spielt. Auf dem kleineren Gesellschaftsausschnitte der Intelligenz und auf ein ausschliesslich geistiges Bedürfnis der Kultur beschränkt, fehlte jetzt dem Stadtbau das Merkmal organischen Wachstums und breiter sozialer Mitwirkung nicht völlig; aber Kunst und Kultur konnten nicht mehr schlechthin gleichgesetzt werden, jene war einen deutlichen Schritt aus dem früher geschlossenen Zirkel getreten, aus *einem*, waren jetzt zwei sich schneidende Kreise geworden, deren gemeinsames Flächenstück sich stets verringerte.

Das wundervoll bewegte Bild dieses Entscheidungskampfes künstlerischer Sozialkräfte enthüllt sich 1645—1650 aus dem dünnen Aktenbefund der Entstehungsgeschichte des Annenkirchplatzes in Haarlem. Nicht um das künstlerische Erbe Lieven de Keys, der wieder nur der Vollender des *gewordenen* Stadtbildes ist, geht es hier, sondern das Marktbild an der Annenkirche wird für Haarlem das erste, nach einem Gesamtplane *angelegte* überhaupt. Aus der Zeit organischen Wachstums treten wir jetzt in die der Entwürfe. Schon im Jahre 1644¹⁾ hatte SALOMON DE BRAY einen Entwurf für die Stadterweiterung im Norden und Nordosten eingereicht, 1646 legte JACOB VAN CAMPEN den Strassen- und Platzplan zu seinem Kirchenprojekte vor. Man hat die Bedeutung dieses Zeitpunktes bisher ausschliesslich in der Verdrängung der wurzelechten Haustein- und Ziegelarchitektur des holländischen Wohnhauses durch die klassischen Formen JACOB VAN CAMPENS und seiner Schule gesehen, die hier der aus Italien rückgekehrte Meister seit etwa 1630 durchsetzte; aus den obigen Vorgängen erklärt, erscheint jetzt der Stilübergang nicht mehr als blosser Formenwechsel, sondern, wie uns scheint, als ein wesentlicher Einschnitt der allgemeinen Kulturwandlung in der Baukunst. Gerade Haarlem wird der Boden der Entscheidung: Alle führenden Kräfte der Baukunst setzen sich hier auseinander. Nicht allein LIEVEN DE KEY und JACOB VAN CAMPEN, auch HENDRIK DE KEYSER spricht namentlich in jenem Salomon de Bray mit, der — Herausgeber der „Architectura moderna“ 1630 — das künstlerische Erbe des Meisters sorgsam verwaltete.

1) Am 2. Juni 1644 verrechnet DE BRAY seine beim Stadtrate eingereichte erste Karte, am 22. August zwei Detailpläne, an die Fabrik geliefert, mit 150 resp. 100 Gld. (Eigenhändig im Gemeindegeldarchiv Haarlem), am 22. und 31. Oktober von der Regierung verhandelt (seine „Bedenckingen etc.“ p. 3.); am 13 April 1645 berechnet er (eigenhändig, ebenda) für eine neuerliche letzte Fassung 120 Gld. — Moes führt bei Thieme — Becker den 15. März 1645 als Datum der Rechnungsvorlage an, das aber (siehe später) nur auf den Modellentwurf für die Annenkirche zutrifft.

Die Entstehung des Marktbildes um die Annenkirche zu verfolgen, bietet das Gemeindearchiv der Stadt Haarlem reichliches Aktenmaterial. Für den Vorgang der ersten allmählichen Konsolidierung des Platzgrundrisses, der bald nach 1600 vollendet ist, geben Analogien ähnlicher Raumbildungen im Weichbilde von Haarlem, über die wir genauer informiert sind, wertvolle Unterstützung. Eine Sichtung der vorhandenen Pläne lässt die folgenden als verlässlichste Grundlage der Untersuchung erscheinen:

A). Die Karte von THOMAS THOMASZON, von 1578, die das Bild der zweifachen Verheerung durch die spanische Belagerung von 1572-73 und den folgenden Stadtbrand festhält und den mittelalterlichen Grundriss des Markt- und Strassenbildes auch auf dem Zerstörungsfelde wiedergibt. (Kat. Nr. 374).

B). Die Karte aus dem Atlas von GEORG BRAUN (Coloniae 1572-1618) herkömmlich 1572 datiert, faktisch geraume Zeit nach der vorigen verfasst, etwa um 1600 nach dem Wiederaufbau; wiewohl nur mehr allgemein als im Detail zutreffend, als erste komplette und eingehendere Zeichnung ein wichtiger Ausgangspunkt. (Kat. Nr. 371).

C). Die Karte P. SAENREDAMS vom Jahre 1628, vortrefflich. (Kat. Nr. 375).

D). Die Karte von PIETER WILS, hergebracht 1646 datiert, aber wie unten erwiesen, ehestens 1648, gestochen von F. DE WIT und später mit dem Bilde der Stadterweiterung im Norden und Nordosten vermehrt, ohne dass die alte Grundlage der Karte zeitgemäss verändert worden wäre, gibt den halbfertigen Zustand des Markt — und Strassenbildes um die Annenkirche, *nach* deren Vollendung aber *vor* der Durchführung des neuen Raumplanes; im Ganzen verlässlich. (Kat. Nr. 376 und 382).

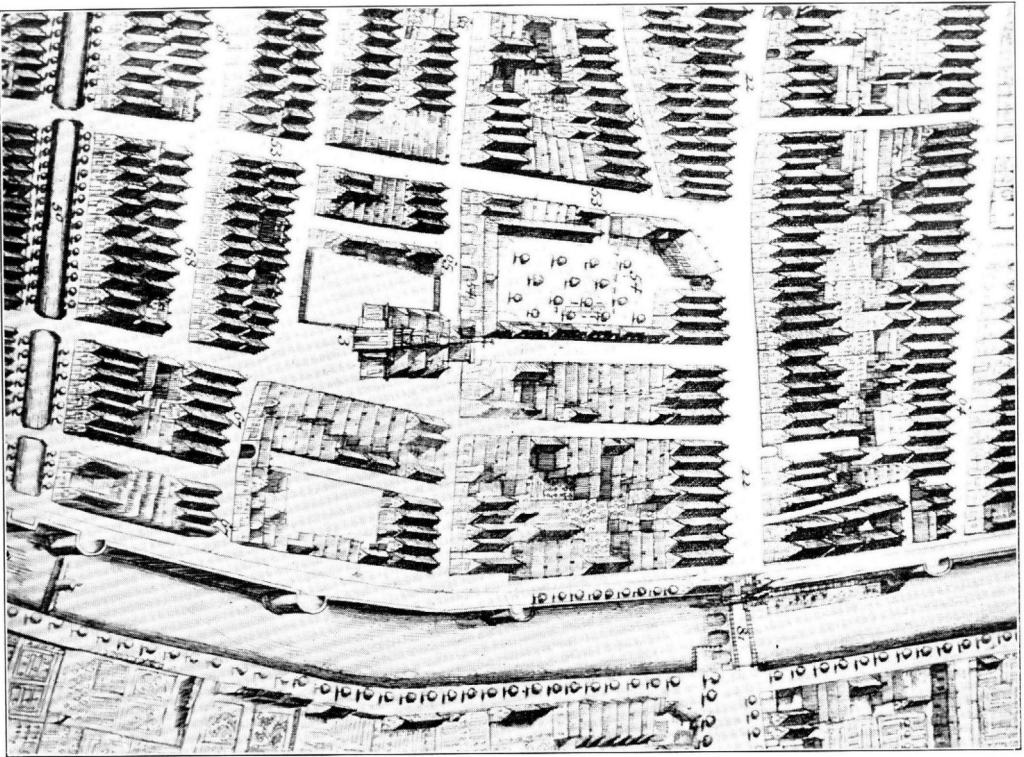
E). Die Grundrisszeichnung des Viertels südlich der Annenkirche aus dem Jahre 1649 und

F). Die Kopie der Handzeichnung JACOB VAN CAMPENS, darstellend seinen Kirchplatzplan vom 24. Mai 1650, resp, 22. März 1651, die beide später eingehend besprochen werden.

G). Die grosse Karte von ROMEIN DE HOOGHE von 1689, wiewohl auf Grundlage der Karte von Wils, bis ins Einzelhaus verlässlich, ein Prachtwerk der Kartographie, (in einem Gange des Haarlemer Rathauses aufgehängt).

H). Die Katasterkarte des Landmessers F. DE NAUTZ von 1822 (Kat. Nr. 391)¹⁾.

¹⁾ Wir bemerken, dass unsere Darstellung in ihrem holländischen Teile auf den handschriftlichen Dokumenten (den Registern der Vroedschap = R V, der Bürgermeister = R B, den Rechnungsbüchern des Thesauriers = Th R und den Transportregistern = T R, Handzeichnungen und Karten im Haarlemer Gemeindearchiv,) im italienischen Teile auf solchen des Kupferstichkabinetts der Uffizien und der Bibliotheca centrale in Florenz beruht; zu der geringfügigen einschlägigen Literatur haben wir nur — wenn nötig — in den Noten Stellung genommen.

G. AUSSCHNITT AUS DER KARTE ROMEIN DE HOOGHES. (1689).

H. AUSSCHNITT AUS DER KATASTERKARTE DES T. DE NAUTZ. (1822).

Das unregelmässige Raumviereck im Südwesten der Stadt, etwa begrenzt von der Groote Houtstraat und der (späteren) Doelstraat gegen das Stadttinnere, nach aussen von dem Stadtgraben jenseits des Mauerringes, war am Ausgange des Mittelalters ein Bezirk bloss lockerer Bebauung. Erst bei der Stadterweiterung am Anfange des 15. Jahrhunderts zum Weichbilde geschlagen, blieb es peripherisch gelegen, die von Süden her gegen den Hauptmarkt gerichteten, dichtesten Verkehrsstränge zogen an ihm vorüber und erschlossen sich ihm nur allmählich in engen Seitenästen. Darum waren im Jahre 1497 gerade hierher die „Rahmen“ der Tuchmacher verlegt worden, die im ausgebauten, dichtbesiedelten Viertel jenseits des Spaarne kein offenes Terrain mehr fanden. Immerhin — Rahmen, Oude Doelen und Annenkirche hatten hier bereits vor der Stadtbelagerung zu einer Dreifelderteilung geführt, die schon durch äussere Strassenlinien kenntlich wurde. Ihre Flächengrösse ergab sich für die Rahmen im Westen aus einem praktischen Bedürfnis, war um das alte Schützenhaus in der Südwestecke auf das notwendigste beschränkt, während das Feld der Annenkirche im Osten bloss im Anfangsstadium der Viertelbildung verblieben war; das verriet sein unverhältnismässig grosses Längenmass, das — nach allen Analogien — der Einengung durch südliche Quergassen noch harrte, weiters seine nordsüdliche Hauptrichtung, die der Kirchen- und damit der künftigen Platzachse entgegenstand, und endlich die vorläufige Situation der Kirche im Felde, in dem sie als ein durchaus untergeordnetes, nach Nordosten geschobenes, randständiges Glied erschien. (Karte von THOMAS THOMASZOON).

Kartaunen und Brand gehen vorüber. Die befreite Stadt nimmt einen rapiden Aufschwung, ihre treffliche Verkehrslage zwischen Leiden und Amsterdam, ihr blühendes Zunftgewerbe, namentlich das der Tuchmacher, ihre Toleranz der Konfessionen, die hier eine Freistatt finden, schaffen bedeutenden Zuzug von geistigem und materiellem Kapital und übermässige Verdichtung, eine tüchtige Bürgerschaft findet eine kluge und selbstsichere Ratsregierung: in den nächsten 50 Jahren bietet sich hier ein Bild fast beispielloser Konsolidierung des Markt- und Strassennetzes. Die ungemaine Belastung des Stadthaushaltes durch Neuaufführung, Instandsetzung und Erhaltung der Festungswerke waren kein Hindernis, kostspielige Monumentalaufgaben im Stadttinnern zu lösen. Niemals ist in Haarlem für solche Zwecke, profane und kirchliche, so viel geschehen wie im kurzen Zeitalter Lieven de Keys, niemals gingen Zweckbau und künstlerisches Postulat so glatt und selbstverständlich Hand in Hand, niemals sind Stadtregierung, Zunft und Privatmensch so eins in dieser Gesinnung.

Erst jetzt tritt auch im Südwesten des Stadtbildes an Stelle der Feld- die Platzbildung. Ueber das Terrain der zerstörten Oude Doelen schalten jetzt

das Rahmen — und Annenkirchenviertel. Von einem Zaune umgeben, füllt nun das Tuchmacherfeld die westliche, die locker umbaute Fläche um den Annenkonvent die südliche Hälfte am Mauerring. Mitten in dieser stand auf dem freien baumbepflanzten und als Totenacker benützten Plane die unansehnliche Annenkirche, ein dürftiges Langhaus mit einem kleinen Dachreiter. Seine ostwestliche Richtung gibt schon jetzt der beginnenden Platzbildung seine Hauptachse. Gegen Süden grenzt der Mauerkranz mit Tor und Turm (der „Oude Schutterstoren“), gegen Nordwesten ein hölzerner Zaun, nur im Norden und Osten lief schon ein geschlossener Häusering, dessen Hinterfronten sich dem Marktfelde zukehrten und hier, je nachdem seine Häuser an ihrer äusseren Strassenseite Giebel — oder Längsstellung hatten, mit reich wechselnder Tiefe in den inneren Platzsaum eingriffen. Die erste Stufe der Platzbildung zeigt so — wie auch sonst häufig in Haarlem — das Bild der Einhofung eines ursprünglich freien Kirchfeldes (Karte von BRAUN).

Kaum ein Menschenalter später (Karte von SAENREDAM). Alles bisher offene Terrain der Südwestecke ist völlig verbaut, das Feld der Tuchmacher verschwunden, seine Erinnerung nur im Namen der Raamgracht erhalten, die jetzt, von parallelen Strassenzügen begleitet, von Süden nach Norden zieht, den vielen Baublöcken zu beiden Seiten ihre einheitliche Längsstreckung vorzeichnend. Der Hofraum der Annenkirche ist ins Enge getrieben, durch die Neubaublöcke seiner Umgebung aus der Festungsperipherie ins Innere gerückt und um das ganze Freifeld im Süden gebracht. Die Mittenstellung der Kirche ist aufgehoben. Jetzt erscheint sie im geschlossenen Viereck ihres Hofraumes als ein Teil der südlichen Flanke, an der *vor* dem Kirchturme noch vier angebaute Häuschen in Giebelstellung teilnehmen. Sie hat jetzt eine Strassenseite an der St. Michielstraat, die in ihrem Süden vorbeizieht, und eine Hofseite. An den drei übrigen Seiten des Hofvier-eckes nehmen die vor- und rückspringenden Hinterfronten meist von Giebelhäusern teil, selbst innerhalb des Hofraumes steht eines isoliert quer gegen die Kirchenachse, das übrige baumbeschattete Feld an der Kirche dient dem Friedhofe.

In diesen Hofrahmen, als seinen Teil, nicht als seine Füllung hatte Lieven de Key 1630 seinen Kirchturm gesetzt! Andere haben sich schon genug rühmend über das wundervoll wuchtige Spiel der architektonischen Formen ausgesprochen. Hier interessiert nur die Situation seiner Aufstellung und das Verhältnis seiner Masse zum Raumbilde der Umgebung. An der Südseite des beschriebenen Viereckes, d.h. längs der St. Michielsstraat, standen linkerhand, kam man von Westen her (aus der Nieuwe Raamstraat), zuerst 4 — 6 Giebelhäuschen, dann folgte die südliche Längswand des Kirchleins. Dazwischen war kaum mehr als ein schmaler Durchgang zur Kirchentüre und in den Hofplatz. In diese Zäsur stellte Lieven

de Key seinen Turm! Ein, zwei Häuschen werden gefallen sein, um den Baugrund zu schaffen, — das deutet der, aus dem Jahre 1610 aktenmässig belegte Häuserkauf an der Annenkirche seitens der Stadtregierung an, — aber sonst blieb es beim Alten, die vier stehengebliebenen Vorderhäuser reichten bis hart an den Turm, der nur etwa zur Hälfte aus ihrer Baulinie gerückt erschien. An eine Freilegung des Kirchenplatzes auch nur in der näheren Umgebung des Turmes, an die Ermöglichung des vollen Distanzbildes aus irgendeiner Fernrichtung ist gar nicht gedacht. Aus der bedrängten Enge der nächsten und umliegenden Häuschen, aus der kümmerlichen Weitung des Kichhofes sollte sich das wundervolle Raumspiel von gedrungener Wucht und leicht gefesseltem Anstiege in den Turmformen ergeben, das, — nach den übrigen Zeugnissen seiner Kunst — auch dem Turmbauer de Key vor allem naheliegen musste. Die künstlerische Absicht und Wirkung dieser gloriosen Idee perspektivischer Beengung erkennt man noch schlagend in jener prächtigen Zeichnung PIETER SAENREDAMS vom 7. Juli 1650 im Haarlemer Archiv, die — wiewohl schon aus etwas freierer Distanz gesehen, — den stolzen Eindruck der noch in freier Höhe triumphierenden Raumasse berückend festhält. Selbst im äussersten Anstieg keine Verflüchtigung, keine Auflösung, sondern breitsichere Selbstbehauptung bis zur Spitze. Und das alles erreicht, nicht allein durch die Form, die sich — wie heute — aus grösserer Ferne jenseits des alten Mauerringes in anderer, vom Meister nicht beabsichtiger Art darbot, sondern durch die Situierung. Lieven de Key, der Handwerker, der der Kunst aus Instinkten diene, fand diese Situation vor, schuf keine neue, sondern nützte die vorhandene für seine Absicht und belebte und sättigte so das bisher gleichgültige und dürftige Raumbild an der Annenkirche bis zur Grenze des in ihm Möglichen. Wie sonst trat er auch hier in den Dienst des *gewordenen* Stadtbildes und, wiewohl er eigenwillig wie nur einer der ihm folgenden *Künstler* war, durchbrach er nicht das Organische des Stadtprozesses. Wir erkennen in dieser herrlichen Einordnung einer Individualität in die Kette des allgemeinen Kulturgeschehens vor allem die Merkmale ihrer sozialen Herkunft und Rolle: der Zunftmensch, entkleidet aller überlieferten Andichtung von angeblicher Gebundenheit, Untertänigkeit, Gleichförmigkeit etc., ausgestattet mit den wesentlicheren Merkmalen freibürgerlicher Gemeinsamkeit, inniger Verwachsung mit seinem Mlieu und des daraus folgenden Austauschens individueller Begabung und sozialer Vorbedingung, (sowohl historisch gewordener als augenblicklich wirksamer), — dieser Zunftmensch, dessen letzte und höchste Blüte wir in Meister Lieven de Key sehen, ist hier noch am Werke. Mit ihm, der am Ende dieser Epoche der sozialen Kunst steht, scheidet nicht bloss seine Persönlichkeit, sondern der soziale Faktor, den er am reifsten repräsentiert, aus der Reihe baukünstlerisch wirkender Kulturkräfte.

Das berückende Raumbild im näheren Umkreise des Kirchturmes, auf der Enge von Hof und umliegenden Häuschen, auf dem Verhältnis der eingekleiteten, stolzen Baumasse zu den dichtgedrängten, unansehnlichen Häuserblöcken rundum beruhend, bestand, ehe noch irgendein Gedanke an einen Kirchplatz aufgekommen war. Dem Bildner, der ausschliesslich mit Raummassen operierte, musste hier jede Absicht, sein Bauwerk mit irgendeinem Einzelhause seiner Umgebung, sei es auch nur mit dem dürftigen Anbau des alten, armseligen Kirchleins, ins Verhältnis zu setzen, fernliegen und kleinmütig erscheinen. Nur das Blockganze des Hofkarrees und weiterhin die Blockwürfel der angrenzenden Strassen bestimmten in ihrer massigen horizontalen Schichtung den gedrängten breitförmigen Aufstieg des Turmes. Und darum bedeutet nach 32 Jahren solch ungestörten Bestandes die zweifache Erwägung: dem Turme ein „entsprechendes“ Kirchengebäude anzuheften und dieser neuen Doppelbildung ein Platz- und Gassennetz zu schaffen, einen Eingriff in den alten Raumgedanken, der dem völligen Umsturze von Situation und Verhältnissen gleichkommt und eine Verkenning und Zerstörung der alten Einheit herbeiführt, die durch eine neue, fremdartige und künstliche ersetzt wird.

Das Merkmal des Unorganischen charakterisiert fortan den Vorschlag der Baukünstler und die Debatte der Auftraggeber. Der Geist des neuen Prinzips, das gewordene und geschlossene Stadtganze durch neue, auf sich allein ruhende Detailbilder zu durchbrechen, ist durchgängig erkennbar. Alles geht jetzt aufs Einzelne. Zunächst sollen Turm und Haus eins, weiters diesem zusammengeschweissten Stücke ein freier, neuer Raum ringsum geschaffen werden: Zwei mehr logisch als künstlerisch verknüpfte Stufen der Isolierung, diktiert von dem seither eingebürgerten Prinzip der Freilegung, Produkte des auf *ein* Detail beschränkten, zeichnerisch ermittelten Grundrissentwurfes. Damit werden bisherige Lebensstücke aus dem Organismus des Stadtkörpers ausgeschnitten und die beabsichtigten und erreichten Einheiten sind nur künstliche des Details, Fremdkörper, in denen der Lebensstrom des Ganzen unterbunden erscheint, im besten Falle eine Summe von Einheiten, aber keine einzige, umfassende! An die Stelle des Kulturbildes treten Kunstbilder, die Epoche sozialer Entwertung des Kunstschaffens beginnt, das Stadtbild wird — am genetischen Vollbegriffe des historischen Prozesses gemessen, — beinahe geschichtslos.

Schon am 5. Januar 1640 hatte der Kirchenrat ausgesprochen, dass die Annenkirche vergrössert werden müsse (R. B.). Anfangs 1645 war ihre Erneuerung akut geworden. Am 11. Jänner beschloss die Vroedschap ihre Niederreissung, weil ihr Raum nicht mehr hinreichte, und beauftragte die Bürgermeister, das

Zweckdienliche mit den geringsten Kosten zu veranlassen.¹⁾ Am 24. d. M. wurde der Totengräber FRANS ANDRIAENSZON VAN ANDRICHEM angewiesen, auf dem Annenfriedhofe künftighin keine Toten mehr zu bestatten. An der Konkurrenz um den Neubau beteiligten sich ausschliesslich Haarlemer, schon am 6. September d. J. lagen der Vroedschap fünf Modelle vor. Der Rat beschloss aus dem eingereichten Material zunächst einen Entwurf prinzipiell auszuwählen.

Ueber vier Bewerber sind wir unterrichtet. Zwei von ihnen, SALOMON DE BRAY und PIETER POST, unterhielten laufende Beziehungen mit dem Stadtbauamte, das sie mit Entwürfen zur gleichzeitig diskutierten Stadterweiterung beschäftigte.²⁾ Schon 1644 verzeichnet der Thesaurier (Th. R. 1644, fol. 40) 357 Gld., 2 st., die er dem PIETER POST für einige Zeichnungen und Karten zur Vergrösserung der Stadt ausbezahlt hatte und am 4. November 1645 ist in das Honorar SALOMON DE BRAYS für Zeichnung und Modell der Annenkirche auch die Entlohnung seines Stadterweiterungsplanes mit einberechnet. Bei dem vorliegenden Wettbewerbe wurden die beiden von vornherein ausgeschieden. SALOMON DE BRAY wurden statt der geforderten 454 Gld. nur 340 Gld. zugebilligt und ausbezahlt, PIETER POST³⁾ wurden unter dem gleichen Datum (4./II. 1645.) für Kirchenmodell und andere Kleinigkeiten von den verlangten 95 Gld. zuerst 45 Gld. gestrichen, zuletzt aber auf seine Gegenvorstellungen nach der Berechnung des Thesauriers noch im gleichen Jahre doch ausgezahlt. In diesen Summen entfiel der grösste Teil auf mit enthaltene anderweitige Entwürfe; denn in der von DE BRAY präsentierten Rechnung macht die (früher erwähnte) Post für den Stadterweiterungsplan allein 370 Gld. aus, nur der verbleibende Rest von 84 Gld. entfiel auf den Modellentwurf der Kirche und findet sich auch tatsächlich in seiner, am 15. März 1645 eingereichten, eigenhändigen Rechnung separiert angeführt, wo er ihn als sein zweites Projekt des geplanten Neubaus bezeichnet⁴⁾.

Jetzt standen nur noch das Modell, das der Bild — und Steinhauer JAN DE VOS gemeinsam mit dem Kupferschmiede JACQUES COELENBIER eingereicht hatte, und jenes JACOB VAN CAMPENS zur Verhandlung. Die Entscheidung fällt dahin, dass „dieselbe Kirche nach dem Modelle, verfertigt von Mr. JACOB VAN

1) WEISSMAN („JACOB VAN CAMPEN“, Oud-Holland, 1902, p. 124) sagt, dass man 1644 an den Abbruch der Kirche schritt und dies, weil sie baufällig geworden war.

2) Die Originalzeichnungen beider liegen im Haarlemer Gemeinde-Archiv und werden von mir in meinem Buche „Die Geschichte eines niederländischen Stadtbildes (Haarlem)“ publiziert.

3) PIETER POST war durchaus selbständiger Konkurrent; für die Behauptung WEISSMANS' (Oud-Holland, 1902, Seite 124), der Künstler habe hier wie sonst nur VAN CAMPENS Entwürfe ausgeführt, ist kein Beleg zu erbringen.

4) WEISSMAN hat (a. a. O. S. 124) wohl irrtümlich 15.5 1645; aber seine Darstellung, als ob *nacheinander* DE BRAY, dann DE VOS—COELENBIER und endlich VAN CAMPEN von der Regierung angegangen und verhandelt worden wären, ist durchaus willkürlich.

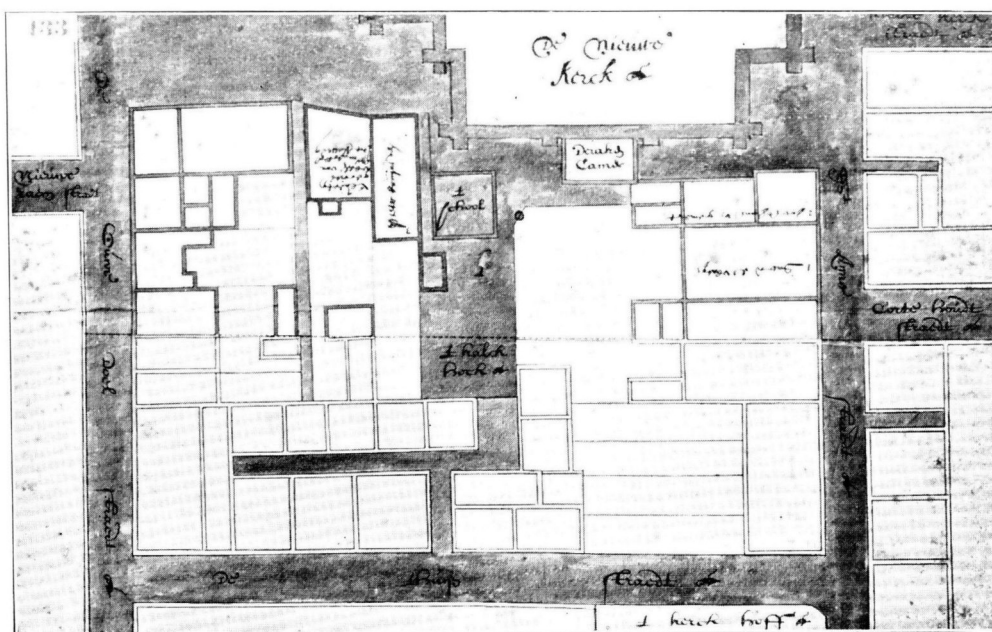
CAMPEN gemacht werden soll, doch nicht mit mehr als vier Pfeilern und ohne oder mit sowenig Hartstein als einigermaßen tunlich ist". Für die Entlohnung der beiden abgewiesenen Mitbewerber verrechnet der Thesaurier 1645 (fol. 64 b) 90 Gld. Am 25 Jänner 1646 wird unter Hinweis auf diesen Beschluss und auf Grund seitheriger neuerlicher Ueberlegung VAN CAMPENS Antrag zur Beratung gestellt, die Kirche, für die vier Pfeiler nicht hinreichen, mit acht oder zwölf zu verstärken. Man verblieb endlich bei acht.

Die Auseinandersetzung VAN CAMPEN-DE VOS war hart gewesen, ihr Verlauf gibt genug Einblicke in den veränderten Geist der Zeit. Mit keinem Worte ist jetzt angedeutet, dass der künstlerische Wert der Entwürfe irgendwie in Frage kam oder gar entschieden hätte, die Debatte war von rein technischen und materiellen Erwägungen bestimmt und nicht einmal hierin bestand ein vernünftiger Ausgleich. Solidität bei möglichster Billigkeit — nichts weiter. Um die vieldiskutierte Konstruktions — und Kostenfrage sachverständig behandeln zu können, wurde das Hauptpersonal der Stadtfabrik, die aufsichtsführende Leitung und die einzelnen Werkvorstände, überdies auch die Autorität des Geometers — der Landmesser — den Beratungen zugezogen. Sie begutachteten zunächst die Konstruktion der beiden Modelle. Die Meinungsverschiedenheit entbrannte auf das heftigste um die Pfeilerfrage. Vom leitenden Standpunkte geringster Kostspieligkeit aus erschien die mindeste Pfeilerzahl am erwünschtesten. Die Kompagnons hatten ein Modell für eine gänzlich pfeilerlose Kirche eingereicht, JACOB VAN CAMPEN eines, das mindestens 8, höchstens 12 vorsah und vorderhand die Entscheidung über die Zahl dem Magistrate und seinem fachmännischen Beistande überliess. Die Konstruktion DE VOS-COELENBIER wurde undurchführbar befunden, VAN CAMPEN mit der Ausführung eines Vierpfeiler-objektes beauftragt, und erst als er nach neuerlicher Prüfung seines Modelles 8—12 Pfeiler für unerlässlich bezeichnete, die Minderzahl beschlossen. ¹⁾

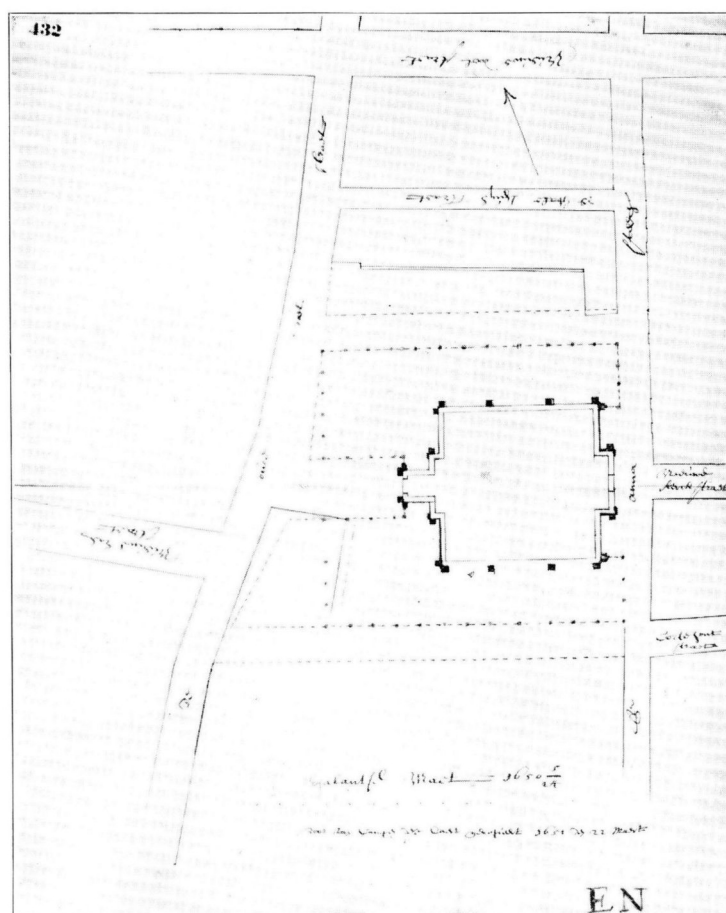
Dem entsprachen die beiderseitigen Kostenvoranschläge von 1645. Sie finden sich im Gemeinde-Archiv von Haarlem auf *einem* Blatte einander gegenüber gestellt:

VAN CAMPEN I.	Holzwerk	14578 Gld.	DE VOS	15300 Gld.
	II. Steinwerk	14880 „		15520 „
	III. Blei und Schiefer	4360 „		3476 „
	zusammen	33318 Gld.	gegen	34296 „

¹⁾ Unerklärlich erscheint, wie WEISSMAN (a. a. O. p. 124) von einem am 7. August 1646 eingereichten Modell DE VOS—COELENBIER sprechen kann, da der Entwurf VAN CAMPENS schon im September 1645 angenommen und die beiden Mitbewerber bereits 1645 entlohnt worden waren. Nach WEISSMANS Anordnung wendet sich die Regierung erst Ende 1646 an VAN CAMPEN. (Die Quelle für das a. a. O. gegebene Zitat, welches das Anbot DE VOS—COELENBIER, eine Kirche „sonder balcke ofter pylaeren" zu bauen, enthält, ist bei W. nicht genannt und im Haarlemer Gemeindearchiv nicht zu finden).

E. GRUNDRISS DES KIRCHENSÜDENS IM JAHRE 1649.

F. JACOB VAN CAMPENS PLATZ- UND STRASSENPLAN, (1650).

Der billigere Vorschlag wird genehmigt, VAN CAMPEN verrechnet ihn in seinem gleichfalls hier liegenden „Overslaeg van de Sint Annenkerck by Campen 1645“ detailliert, wobei er auf einen früheren und billigeren Bezug nimmt. Aus dieser Spezialberechnung erscheint erwähnenswert: ad I): Bei dem *Holzwerk* werden die Hölzer je nach ihrem Bestimmungszwecke getrennt angeführt (Dachsparren, Balken, etc.), dazu ihr Arbeitslohn, zusammen 8128 Gld., auf einer Nebenrechnung für Zimmermannslohn und Bier 5950 Gld., zusammen die obigen 14078 Gld. (Zum Vergleiche sind hier die um 1401 Gld. geringeren Kosten seines früheren Voranschlages von 12677 Gld. hingesetzt) ad II.) Die Spezifizierung des *Backsteinwerkes* ergibt zusammen 894000 Stück, von denen die für Fenster, Türen und die eingreifende Turmmauer ausfallenden Flächen mit 150000 Stück abgerechnet werden, ihre Kosten samt Bearbeitung die obigen 14880 Gld., (dazu gehört eine nachträgliche Berechnung, die den Kalk, Sand, Transport und Arbeitslohn für je 1000 Stück mit 20 Gld. angibt). ad III.) Das *Bleiwerk* ist mit 1560 Gld., das Schieferwerk mit 2800 Gld. vorberechnet, zusammen die obigen 4360 Gld. Als Unterlagen dienen diesem Voranschlage reichliche, beigelegte Berechnungen der einzelnen Facharbeiter. Die materielle Durchführung erfolgte dann direkt zwischen Bürgermeister und Vroedschap einerseits und den einzelnen Werkmeistern andererseits, wobei die Auftraggeber dem unterlegten und genehmigten Einzelanbote ihre Konditionen in der gegenseitig verbindlichen Form des Kontraktes voranstellten; am 22. Jänner 1646, werden so alle Eisenwaren, die Nägel ausgenommen, vergeben, wobei der Magistrat sich des richtigen Gewichtes (das Pfund zu 2 st. 10 d.) ausdrücklich versichert.

Drei Tage später befasste sich die Vroedschap mit der endgültigen Lösung der Pfeilerfrage. Nachdem derart des Projekt genehmigt, die Materialverschaffung und Ausführung an die einzelnen Handwerksmeister vergeben worden, begann der Bau unter der fortlaufenden, wenn auch nur gelegentlich geübten Aufsicht des Architekten, dem nach dem Statute der Stadtfabrik das kontrollführende Personal dieses Institutes zur Seite stand. Im Herbst 1647 ist das Dach bereits aufgeführt, am 19. Oktober d. J. wird es von dem beeideten Landmesser CORNELIS HENDRICKSZOON DUINDAM vermessen, um darnach die Entlohnung der Bleiarbeiter (681 Gld. 12 st.) bestimmen zu können. Und schon am 29 Jänner 1648 entnehmen wir einer Entschliessung der Vroedschap, dass der neue Kirchenbau beinahe fertig steht. Die weitere 1649¹⁾ geschehene Vollendung gilt vor allem dem Kircheninneren.

¹⁾ Das Datum auf der Ostfront der Kirche und die Legende auf SAENREDAMS Zeichnung vom 8.7. 1650.

Ueber die architektonische Erscheinung und den Wert des so entstandenen Bauwerkes haben sich andere hinreichend geäußert. Dass die Zusammenkopplung zweier stillfremder, in ihrem Raumverhältnisse grundverschiedener Teile schon für sich keine Baueinheit ergab, war aus bereits angedeuteten, wesentlichen Gründen zu erwarten. Inwieweit ferner dieses Neugebilde in eine neue Situation rückte, und, — da auch hiefür VAN CAMPENS Entwurf vorsorgte und durchdrang, — rücken musste, wird hier zu erörtern sein. Damit bietet sich für Haarlem das *erste* Beispiel eines auf Grund des architektonischen Entwurfes durchgeführten Neubildes von Markt — und Strassennetz um einen neuen Monumentalbau, der von Anfang an in diese Situation hinein komponiert ist und die Raumanlage ringsum diktiert. Grundriss und Raumbildung der VAN CAMPEN'SCHEN Kirche mussten daher im freigelegten Platz — und Strassennetze sinngemäss wiederkehren, und jene neue Einheit im Stadtbilde herbeiführen, in der sich *ein* schaffender Neugeist konform betätigte.

Der Gedanke zur Freilegung des notwendigen Terrains für den Neubau und der weitere neue Marktplan sind gleichzeitig 1645 entstanden, ihre Durchführung erfolgte in zwei Etappen. Die erste geht 1645 dem Kirchenbau voraus, die zweite folgte ihm 1648. Dass JACOB VAN CAMPEN schon bei der Einreichung des Modelles die feste Absicht hatte, Markt — und Strassenbild mit dem vorerst geplanten Bauwerke in eins zu setzen, hat er schon vor der endgültigen Genehmigung des Bauprojektes so unzweideutig und dringlich geäußert, dass sich die Vroedschap bereits am 25. Jänner 1646 (V R) auch mit diesem Vorschlage befassen musste:

„Sijnde mede voorgesteld dat tot circaet vaande voorsz, kerck ende mede tot de huysen daaron trent, nodich soude dienen aen de Zuitsijde van de nieuwe doelen een of twee stucken affgenomen te zijn ende dat aldaer van de groote houtstraet tot opte voorsz. kerck een straet soude worden gemaect”.

Zuerst galt es, der neuen Kirche freien Baugrund zu schaffen, da der alte des niedergerissenen Kirchleins weder der Länge noch der Breite nach genügte. Weit verstreute Aktenberichte des Gemeindearchivs in Haarlem gestatten eine bis in Einzelheiten getreue Rekonstruktion des Zustandes *vor* dem Kirchenneubau. Das auf der Karte Saenredams noch 1628 verzeichnete Häuserviereck um den Annenfriedhof war zuerst in seiner Südwestecke von den seit 1610 angekauften Häuschen vor dem Turme¹⁾ und dem Beginn der anschließenden, senkrecht verlaufenden Häuserzeile an der Oude Doelstraat befreit worden, — nicht im Sinne des Turmbauers, der mindestens 1613—28 die alte Situation

1) Diese logische Annahme der Abräumungsfolge bestätigt die erhaltene, später erörterte Klage eines ABRAHAM VAN NESTE über eine Zwangsenteignung seines Hausbesitzes „am Westende der Annenkirche”.

ungeändert gelassen hatte. Dagegen hatte sich seither die Front an der Nordseite, der Nieuwe Doelstraat, zu einem selbständigen Block ausgebildet, dessen Südgrenze die Nieuwe Thuysstraat bildete. Ihr entlang zog im Süden ein neuer Block, der mit den fast rechtwinklig anschliessenden Häuserzeilen einerseits an der Oude Doelstraat, wo noch ein der Abräumung harrender Rest stehengeblieben war, andererseits an der Annastraat eine Einheit bildete, an deren Hinterfront sich der jetzt im Südwesten offene Hofplatz nördlich des alten Kirchleins mit dem Turme befand, — die eingeeengte und darum weiterem Gebrauche versagte Fläche des Friedhofes. Die Situation des alten Bauwerkes war also zuletzt die, dass es an der Südwestwand eines dürrtigen Platzes exzentrisch stand, freigelegt bis auf den Osten, wo die Häuserreihe der Annastraat bis an das Kirchenhaus reichte und nur gerade noch einen schmalen Zugang zur Osttüre aus der Korte Houtstraat zuliess. An der Südfront der Kirche wand sich das alte Michielsgässchen in hartzackigem Verlaufe und sendete eine breitere Freieung, in der die Klosterschule freistand, und einen schmalen Sackgang nach Süden. (Vergl. die Karte *Saenredams* mit den handgezeichneten Plänen E und F).

Als erstes ergab sich die Notwendigkeit, dem neuen Baugrund im Kirchenosten an der Annastraat und dem künftigen Kirchen Süden an der Michielsstraat freien Raum zu schaffen. Im September 1645 hatte VAN CAMPENS Modell gesiegt, schon im Dezember erfolgte der Ankauf jener sieben Häuser, die an den beiden Strassen niedergerissen werden müssen und deren Situation noch genau zu ermitteln ist.

Die Transportregister im Haarlemer Gemeindearchiv verzeichnen am 5. Dezember 1645 (G 7, fol. 163 b, 164 und 164b) die entsprechenden Ankäufe.¹⁾

1) An der *Annastraat*; wo die Stadt überdies seit 1610 auch anderen Hausbesitz innehatte:

1e. Die Stadt Haarlem von ISAACK VAN STEENBERGEN, eine „Kammer“ in der St. Annastraat für 450 Gld., im Süden angrenzend an die Kammer des „Werkhauses“, im Norden an FRANS CLAASZON, im Westen hinten an den Kirchhof, seinerzeit der GARTEN VON JAN BASAERT.

2e. Die Stadt Haarlem von den Diakonen der niederländischen reformierten Kirche zwei „Kämmerchen“ nebeneinander in der St. Annastraat für 875 Gld.; im Süden die Strasse, im Norden die Kammer des „Werkhauses“, reichend von vorne an der St. Annastraat bis hinten im Westen an die St. Anna-Kirche (es ist das Eckhaus hinter der Ostwand der Kirche, seine nähere Situation zeigt die Karte SAENREDAMS ganz deutlich).

3e. Die Stads Haarlem von den Regenten des „Werkhauses“ eine Kammer in der St. Annastraat für 450 Gld. Im Süden die Kammer der Diakonie, im Norden die Kammer ISAACK VAN STEENBERGENS, im Westen hinten der Kirchhof von St. Anna, seinerzeit der GARTEN JAN BASAERTS. Diese vier Häuschen standen also in der Reihenfolge 2, 3, 1, schlossen hinten an die alte Annenkirche und begrenzten weiterhin den Annenfriedhof.

An der *Michielstraat*: 4e. Die Stadt Haarlem von PIETER KETELINGH in der St. Michielstraat im St. Annenkonvent ein Haus für 1400 Gld. an der Ecke der Strasse, in der die St. Annenkirche steht, im Süden JOOST JANSZON VAN GEEMERT, hinten im Westen PIETER WOUTERSZON.

5e. Die Stadt Haarlem von PIETER WOUTERSZ., Schneider, ein Haus in der St. Michielstraat d.h. in der Strasse wo die St. Annenkirche darin steht, für 800 Gld. Im Osten PIETER KETELINGH und JOOST JANSZ. VAN GEEMERT, im Westen THOMAS DIRKZON, hinten im Süden DAVID DE WATIJN.

6e. Die Stadt Haarlem von THOMAS DIRKSZ. und JAN JANSZ. VAN BUIJL ein Haus in der St. Michielstraat im St. Annenkonvent, d. i. die Strasse, wo die St. Annenkirche darin steht, begrenzt im Osten von PIETER WOUTERSZ., DAVID DE WATIJN und WILLEM HUIJSKENS, im Westen von PIETER BRUIJNSTEEN, hinten im Süden von TEUNIS WILLEMSZON, für 1200 Gld.

Die drei letztgenannten Häuser standen der Südlänge der Kirche gegenüber an dem alten Michielsgässchen, von seiner Kreuzung mit der Annastraat in der angeführten Reihenfolge nach Westen angereiht, ihre Situation ist aus dem Plane E. bis ins Detail erkennbar, da er die von den obigen Akten verzeichneten Häuser des JOOST JANSZ. VAN GEEMERT, DAVID DE WATIJN und PIETER BRUIJNSTEEN im Grundrisse und mit Namensvermerk wiedergibt. ¹⁾

Als nun anfangs 1648 der Neubau nahezu vollendet war, wurde die schon im Jänner 1646 von VAN CAMPEN aufgeworfene Frage der Neumarkt- und — strassengestaltung akut und sogleich, anschliessend an die Fertigstellung der Kirche, auch tatsächlich in Angriff genommen. Damit beginnt die zweite, wichtigere Etappe der Platzgeschichte, die das auf Situation und Raumverhältnis des Neubaus berechnete Neubild des umgebenden Markt — und Strassennetzes zur Ausführung bringt. JACOB VAN CAMPEN ist auch hier der Urheber.

Zunächst sollte in geradliniger Fortsetzung der Längsrichtung der Kirche eine neue Strasse quer durch den Häuserblock, dem die Nieuwe Doelen angehörte, von der Annastraat zur Groote Houtstraat gebrochen und damit der Zugang zur Osttüre der Kirche geradewegs freigelegt werden. Das ist die heutige Kerkstraat, die „Nieuwe kerkstraat“, wie sie VAN CAMPEN benannte. Während des Kirchenbaues war das bereits vor zwei Jahren der Regierung mitgeteilte Projekt nicht weiter diskutiert worden; jetzt, schon am 20. Jänner 1648, hatte der Architekt der Vroedschap einen neuerlichen Vorschlag dieses Inhalts („zum Zierrat der Kirche und der umliegenden Häuser“) unterbreitet und es wird beschlossen, dass sich die Vroedschap durch einen sofortigen Lokalausweis darüber informieren solle, ob diese neue Strasse als Zugang zu der beinahe fertigen Kirche erwünscht und durchführbar sei und ob sie mit oder ohne Häuser d. h. ohne neue Häuserfront angelegt werden soll (V R). Bereits am 8. Februar d. J. wird auf Grund der erfolgten Inspizierung beschlossen: „dass eine neue Strasse, respondierend aus der Groote Houtstraat durch die Nieuwe Doelen gerade auf den Eingang der Osttüre der vorbeschriebenen Kirche gemacht werden solle“. Da nun in der neuen Strassenlinie, aus der hiefür massgebenden Karte PIETER WILS' deutlich ersichtlich, — die wir deshalb anfangs 1647 d. h. *nach* der Vollendung der Kirche und *vor* Durchführung der neuen Kerkstraat datiert haben, — Haus — und Grundbesitz der Schützengilde lag, der den Schiessplatz im Süden begrenzte,

¹⁾ WEISSMANN (a. a. O. p. 124) sagt z. J. 1644, dass 9 Häuser, die an die Kirche grenzten, angekauft und abgebrochen wurden. Datum und Anzahl sind irrig. Aber es ist ihm auch entgangen, dass diese der Freilegung des Kirchbaugrundes geopfert Häuser nur den mehr nebensächlichen Beginn eines weitgreifenden und wesentlicheren Abräumungsplanes bedeuten. Ueberdies erscheint dieser Abbruch durch WEISSMANS Anordnung dem Entwurfe VAN CAMPENS entfremdet, dem er unentbehrlich angehört.

sollen die Bürgermeister mit dem Kriegsrate der Nieuwe Doelen verhandeln, wie der Plan am besten durchzuführen sei (V R). Ausserdem mussten an der Mündung der Neustrasse in die Grootte Houtstraat von den drei vorstehenden Häusern das an die Doelen anschliessende, ohnedies altersschwache, teilweise, das Nachbarhaus gänzlich und das dritte zum Teil weggeräumt werden. Mit diesem Projekte deckte sich völlig die genau belegte Durchführung. Noch im Jänner 1648 verrechnet der Thesaurier einen Posten von 1200 Gld., den er den Herren vom Kriegsrate als Vergütung des durch die neue Strassenanlage an ihrem eigenen Besitz zugefügten Schadens und für die Abräumung von einigen Fuss des alten Hauses in der Grootte Houtstraat, das der Schützenvorstand „tot approprieringe van de voorsz. nieuwe straet“ von dem Hufschmiede COENRAET JANSZON erworben hat (Th R 1648, fol. 79). Im nächsten Jahre zahlt er den Waisenmeistern der Stadt als „Obervögten“ des STEVEN JACOBSEN, des unmündigen Sohnes des Hufschmiedes JACOB HENDRICKSZON, ebenfalls 1200 Gld. für ein gewisses Haus mit Hof gelegen in der Grootte Houtstraat, „gecoft tot approprieringe van zeeckere nieuwe straet, responderende op te nieuwe kerck deser stadt“ (Th R 1649 fol. 75). Und endlich erhält LAENDERT GRAEFF als Schadenvergütung für jenen Teil seines Hauses in der Grooten Houtstraat, der für die neue Strasse abgenommen werden musste, 200 Gld. (Th R 1649 fol. 75 b).

Noch 1649 durchgeführt, umgab sich die Strasse allmählich auf der Doelenseite mit einer durchwegs längsfrontigen Häuserzeile, — das erste und einzige Beispiel solcher Strassenwand im alten Haarlem, von der möglichst geringen Verschmälerung des alten Schiessplatzes gefordert und den künstlichen Ursprung der Gasse deutlich belegend, — während sich auf der anderen Seite zwischen den Eckbauten Häuschen in Giebelstellung drängten, deren Hinterfronten bis hart an ihr gegenüber herantraten und in diesem auffälligen Mangel der Hofbildung gleichfalls die künstliche Schliessung auch des diesseitigen Blockes verrieten (Karte von ROMEIN DE HOOGHE).

Die Nieuwe Kerkstraat wurde die erste völlig geradlinige, nach einer Planzeichnung rasierte Strasse, deren Führung und Breite einer rein architektonischen Ueberlegung entsprach und sich innerhalb des übrigen, aus Lebensbedürfnissen gewordenen Gassenbildes fremdartig abhob. Denn einmal blieb sie unter allen linken Seitensträngen des Hauptweges der Grooten Houtstraat bis zum Hauptmarkte die einzige Nebengasse, die keinen durchgängigen Strassenzug nach dem äussersten Stadtwesten eröffnete, sondern an der östlichen Kirchenfront abbrach, zum zweiten hatte sie trotz dieser nebensächlichen Verkehrsbedeutung gegenüber den durchlaufenden Parallelzügen jene unverhältnismässige Breite, die das Leben auch nachträglich niemals füllte und rechtfertigte und die das bezeich-

nende neuartige Postulat der Kunststrasse überhaupt werden sollte, — nur dass das, was hier die Eröffnung des Ausblickes auf ein monumentales Bauwerk rechtfertigte, später zum grundlos verallgemeinerten Prinzip wurde. Gradlinigkeit und übertriebene Breite kennzeichnen als gemeinsame neue Forderung alle sonst verschiedenartigen Entwürfe, die hier seit 1643 etwa 30 Jahre lang zwischen Architekten und Stadtregierung laufen. JACOB VAN CAMPEN hat hier dieses Prinzip bloss tatsächlich inauguriert, der theoretische Urheber ist er nicht gewesen, da ja Posts und de Brays Entwürfe zur Stadterweiterung schon *vor* dem Plane der Nieuwen Kerkstraat vorlagen. Damit ist die Frage nach einem anderen, allen gemeinsamen Ursprung gegeben.

Zugleich mit der Durchführung der Neustrasse beschäftigte VAN CAMPEN die Ausräumung des Kirchenplatzes, die jetzt nicht mehr als eine Frage beiläufiger Freilegung, sondern als radikale Neugestaltung einer räumlichen Einheit behandelt wurde, für welche die gleich notwendige Rücksichtslosigkeit des künstlerischen Entwurfs gegen das historisch Gewordene bezeichnend blieb.

Dem neuen Grundrisse der Kirche entsprechend, sollten zwei regelmässig umfriedete Platzvierecke im Norden und Süden des Baues entstehen, deren Form und Lage der von VAN CAMPEN am 24. Mai 1650 gezeichnete Plan erkennen lässt. Er ist erhalten in einer handgezeichneten Kopie des Haarlemer Gemeinde Archivs, die den Vermerk trägt: „Voor VAN CAMPEN dese Caert gecopieert 1651 den 22. Maert.“ Die Situation *vor* der Abräumung im Kirchensüden, *nach* Vollendung des Baues und der Nieuwen Kerkstraat, mit den Grundrissen und Namensvermerken jener Häuser, die auch von den Akten bezeichnet werden, ist erhalten in einer unsignierten, zuverlässigen Handzeichnung ebenda, die wir 1649 datieren müssen. Die faktische Durchführung des Projektes zeigt endlich der Ausschnitt aus dem Stadtplane ROMEIN DE HOOGHES (1689).

Zunächst der *Südplatz* der Kirche. Die Strassenwand des ohnedies schon durch den Kirchenbau zerstörten St. Michielsgässchens, das darum in der Lokalisation der Akten jetzt nicht mehr genannt, sondern durch die ungefähre Bezeichnung „im Annenkonvente“ ersetzt wird, soll in eine streng geradlinige, zur Kirchenlänge parallele Fortsetzung der korte Houtstraat verlegt werden, die in die Oude Doelstraat mündet und mit scharfem Eck in die Nieuwe Raemstraat ausläuft. Diesem Projekte müssen alle Häuser bis zur beschriebenen, auch in der Zeichnung schon angemerkten Linie fallen.

Der Abräumungskomplex teilt sich — aus beiden Handzeichnungen ersichtlich, — in den äussersten westlichen Blockauslauf diesseits eines schmalen Sackgässchens, der „gemene ganck“ genannt, und in die zwei Blockteile zu beiden Seiten der Klosterschule im Osten. Die Abräumung dieser östlichen Hälfte wird

zuerst in Angriff genommen. Das beweisen die Akten vom 20. Mai 1649, übereinstimmend mit der Zeichnung von 1649.¹⁾

Die Abräumung dieser Terrainhälfte war schon 1650 geschehen, die Zeichnung VAN CAMPENS vom Mai d. J. zeigt die Fläche bis zum „gemeinen Gang“ bereits freigelegt, der Blockstumpf in Westen derselben folgte z. T. bald nach (1664, siehe später).

Die geringfügigen Lücken der Stadregister in den Einzelnotizen über die zwischenliegenden Häuser im Abräumungsfelde erklären sich aus der Tatsache, dass im Umkreise der Annenkirche reichlicher Haarlemer Stadtbesitz gelegen war, zu dessen Aufzeichnung die Buchhaltung des Magistrates bei solcher Gelegenheit keinen Anlass hatte und auf dessen füllende Rolle in der sonst geschlossenen Kette der Aktenbelege immer wieder hingewiesen werden muss.

Das schliessliche Schicksal des van Campenschen Projektes auf der Südhälfte Platzes zeigt der Stadtplan Romein de Hooghes: Die Häuserzeile im Süden ist nur bis etwa in die Mitte der Korten Houtstraat zurückgewichen, verläuft von ihr aus nicht in gerader, sondern in schräger Richtung direkt in die Nieuwe Raamstraat. Die völlige Parallelität und Symmetrie des van Campenschen Platzbildes ist an dieser Seite einer vermittelnden Lösung des Strassenzuges zuliebe aufgegeben worden, d. h. die Hälfte einer Kunsteinheit ist zerstört und daraus das fragliche Surrogat einer Verkehrserleichterung gemacht worden.

Für den *Nordteil* des Kirchenplatzes hatte die Zeichnung VAN CAMPENS eine der Kirchenlänge parallele Neustrasse vorgesehen, die durch den Ausbau ihres Häuserkranzes zum geschlossenen gradlinigen Blockganzen erreicht werden sollte. Es mussten daher am West- und Ostrande des alten Nordhofes, auf dem der Totenacker lag, noch jene Häuser fallen, welche die hier begonnene, aber unvollständige Abräumung von 1644 noch stehen gelassen hatte. Sie betraf daher jetzt (6. Februar 1650) zwei Häuser in der Anna- und drei in der Oude Doelstraat.²⁾

1) 1e. Die Stadt Haarlem von DAVID DE WATIJN sein Haus in der Annastraat, im Süden grenzend an das Altmännerhaus der Stadt, im Norden an JOOST JANSZON VAN GEEMERT, im Westen sich erstreckend an das Besitztum der Stadt (Haarlem), ohne Hypothek, kontant bezahlt, für 1200 Gld.

2e. Die Stadt Haarlem kauft von MR. JOOST JANSZ. VAN GEEMERT sein Haus an der Annastraat, im Norden DAVID DE WATIJNS, im Westen grenzend an Haarlemer Stadtbesitz, für 1350 Gld.

3e. Die Stadt Haarlem kauft von PIETER BRUIJNSTEEN sein Haus im Annenkonvente, im Osten an Haarlemer Stadteigentum grenzend, im Westen an KLAERTGEN GERRITS, die WITWE DES PIETER MAERTENSZON in Rotterdam, hinten im Süden an THEUNIS WILLEMSZON für 1050 Gld. (Alle drei Stücke Th. R. 1649, fol. 223 a und b).

4e. KLAERTGEN GERRITS verkauft durch ihren Bevollmächtigten LUCAS CLERCQ der Stadt Haarlem ihr Haus, im Osten grenzend an PIETER BRUIJNSTEEN, im Westen „aende gemeene ganck“, im Süden reichend bis an PIETER DE GULICHER, für 750 Gld. (Th R 1649, fol. 224).

2) 1e. Die Stadt Haarlem kauft von FIJTGEM GERRITS, der Witwe des THEUNIS THEUNISZON VAN TILBORCH, ihr Haus, das im Süden von Stadtliegenschaft umgrenzt wird, im Norden vom Schuhflicker PIETER DIRXSZON und hinten an den Friedhof reicht, für 525 Gld.

2e. Die Stadt Haarlem kauft von PIETER DIRXSZON, dem Schuhflicker, sein Haus in der Annastraat, begrenzt *Oud-Holland*, 1913.

Die Enteignung dieser Blockteile erfolgte auf Grund der Preisforderungen ihrer Besitzer und der Taxierung seitens der Stadtfabrik, aus denen schliesslich der Magistrat das billigste Mittel erhandelte. Im Zusammenhange mit diesen Transaktionen und zwar gewiss jener vier Häuser im Kirchensüden entschuldigt sich der Stadtfabrikmeister ANDRIES VAN DER HOORN, den wir etwa 1640—1660 in diesem Amte finden (Th R), in einem an den Stadtsekretär Benning gerichteten Schreiben, auf ärztliche Anordnung wegen einer Lippenkrankheit nicht ausgehen zu dürfen und taxiert deshalb auf diesem Wege vier Häuser an der Annakirche auf zusammen 3950 Gld. (Faktisch wurden vom Thesaurier — siehe oben — 4350 Gld. gezahlt. Handschrift im Haarlemer Gemeinde Archiv).

Ein Beispiel von Zwangsenteignung gibt der Fall ABRAHAM DE NESTE, der bei den Bürgermeistern Beschwerde führt, weil sie sein Haus am Westende der Annakirche in seiner Abwesenheit enteignet haben, das er noch für ein Jahr vermietet hatte (R B). Das Material der erworbenen und zum Abbruch bestimmten Häuser wurde auf dem Wege öffentlicher Feilbietung veräussert; den Herren THESAURIERN, denen diesen Geschäft oblag, wurden 1649 als „veijlgelt“ für jene vier Häuser 10 Gld. zugestanden (Th R 1649, fol. 75).

Auch auf dem Nordteile des Kirchenplatzes standen sich Projekt und Faktum einstweilen noch unausgeglichen gegenüber. Zwar die vorgesehene Freieung war in ihrem ganzen Umfange durchgeführt, aber die streng architektonische Regelmässigkeit ihrer Form im Plane tatsächlich noch nicht erreicht worden. Vor allem der Nordblock und damit die von ihm und dem Kirchhofzaune begrenzte Neustrasse sind vorderhand noch nicht entstanden.

Dennoch war die tatsächliche Umgestaltung der Anlage eine durchgreifende und nicht auf den engeren Rahmen des Platzes beschränkt. Ausser der neuen Zugangsstrasse vom Osten her, waren jetzt Korte Hout- und Nieuwe Raemstraat in das Raumbild, in das sie jetzt mündeten, miteinbezogen worden. Die Mündung der ersteren verstellte der vorstehende Häuserblock noch gerade genügend, um sie vom Platze her für dessen Geschlossenheit unschädlich zu machen; andererseits

im Süden von FIJTGEN GERRITS, im Norden von der Witfrau GUILLAME DONCKER, hinten im Westen bis an den Kirchhof reichend, für 575 Gld.

Diesen Häusern gegenüber an der Oude Doelstraat:

3e. Die Stadt Haarlem kauft von dem Feintuchmacher WOUTER POWELSZON („Camerixdockwerker“) sein Haus in der Oude Doelstraat, im Süden begrenzt von Haarlemer Stadtbesitz, im Norden von DIRCK PIETERSZON „cum sozijs“, hinten im Osten bis an den Kirchhof reichend, für 550 Gld.

4e. Die Stadt Haarlem kauft von DIRCK PIETERSZON cum sociis ihr Haus in der Oude Doelstraat oder (Oude) Raemstraat, im Süden angrenzend an WOUTERS POWELSZ., im Norden an LIJSBETH THIJS, Witwe nach ANTHONIJ LODUICXZON, hinten im Oosten bis an den Kirchhof reichend, für 550 Gld.

5e. Die Stadt Haarlem kauft von LIJSBETH THIJS, der Witwe LODUICXZONs, ihr Haus in der Oude Doelstraat, das im Norden an HENDRICK AMBROSIUS, im Süden an PIETER DIRCXZON (sic! wohl ein Schreibfehler für DIRCK PIETERSZON), grenzt und hinten im Osten bis an den Kirchhof reicht für 550 Gld. (Die fünf Stücke Th. R. 1650, fol. 25 b und 26).

I. DIE NIEWE KERKSTRAAT JACOB VAN CAMPENS.

erschloss sich von diesem Gassenende aus der südliche Teil des Kirchbaues, der mit der Front des Ostblockes hinten und der schrägen Häuserzeile gegenüber ein Raumdreieck bildete, das durch seine strassenartig verengerte Mündung in den Hauptplatz zu einem räumlichen Sonderglied geworden war.

Am wichtigsten war der Auslauf der Nieuwe Raemstraat, der den einzigen Ausblick auf Platz, Kirchenfront und Turmbau eröffnete; aber seine perspektivische Wirkung blieb auf ein Minimum beschränkt, da infolge seiner Ausmündung an der Platzecke der Blick bis hart vor dem Eintritt in den Platzrahmen ins Leere verlief und auch dann infolge der unverhältnismässigen Kirchenbreite kein räumliches Vollbild gewährte, — trotzdem bei anderer Situierung seine Schrägführung wenigstens eine kubische Wirkung des Kirchenaspektes erreicht hätte; überdies war durch seine neue Situation im Südwestwinkel des Platzes eine doppelte Strassenöffnung (Nieuwe Raem — und Oude Doelstraat) an der Platzwand entstanden, die hier ihrer Geschlossenheit Abbruch tat. Der neue Zugang der Nieuwe Kerkstraat endlich, gerade jener, der VAN CAMPENS ureigenste und rein durchgeführte Schöpfung war, blieb nur im untergeordnetsten Sinne ein raumerweiterndes Glied des Platzbildes, denn seine stumpfe Endung hart vor der Ostfront der Kirche liess bloss eine flächige Wirkung der hochgeführten Wand aufkommen, die von dem unverhältnismässig verkürzt herüberragenden Turmbild räumlich nicht ausgebaut wurde.

Der Platz selber war annähernd rhombisch geworden, zwischen seinen parallelen schrägen Längswänden erschien darum, in der Hauptachse gesehen, die von der Mitte der hinteren Platzwand aus senkrecht vorgebaute, allseitig freistehende Kirche exzentrisch, nach rechts gerückt. Die einseitige hölzerne Umzäunung ¹⁾, der dürftige, wohnliche, altholländische Giebelhäuserkranz um die frostige und steife Form der Kirche, die unruhige, unausgebaute Hinterfront des Nordblockes waren nur begleitende Dissonanzen. Hauptsache war, dass die, im Plane vorgesehene und von dem Regelmass der Kirchenform geforderte Situation nicht zu stande gekommen und dass zwischen Kirchen — und Platzraum kein gleichgewichtiges, strenge Verhältnis geschaffen worden war.

Der letztere Mangel scheint VAN CAMPEN selbst zur Last zu fallen; denn die Nordhälfte des Platzes, auf der das im Plane vorgesehene Raumquantum sogar um einiges überwog, liess und lässt genügend erkennen, dass ein Bauwerk von solchem Ausmasse und in solcher Situation ein weit geräumigeres Platzbild in beiden Dimensionen gefordert hätte. Das ist der endgültige Eindruck des faktisch Geschaffenen, also jener unausgeglichenen Mischung von Entwurf und Durchführung und muss darum auch verzeichnet werden.

1). Auch auf P. SAENREDAMS Zeichnung vom 8.7. 1650 im Haarlemer Gemeindearchiv noch z. T. sichtbar.

Aber es gilt jetzt, streng im van Campenschen Vorstellungskreise zu bleiben, d. h. den Absichten seines Entwurfes auch hierin gerecht zu werden. Das störende Moment im Raumbilde bleibt zuletzt vornehmlich die unverhältnismässig ins Gewicht fallende Breite des Kirchenhauses gegenüber seiner geringen Tiefe und der gedrängten Turmhöhe. An beide Elemente, Kirchentiefe und Turmmasse, war der Architekt von vornherein fest gebunden; die Breitendimension ergab sich ebenso zwangsmässig aus dem vom Rate diktierten Fassungsraume. Aus der Enge dieses Dilemmas gab es zwei künstlerische Auswege: Die vordere Platzwand gegen Westen zurückzuschieben und durch die entferntere Distanz das Verhältnis von Turm- und Kirchenmasse einträchtiger zu gestalten oder die störende Breitenwirkung innerhalb der Platzenge möglichst auszuschalten. Dass *dies* bei der bestehenden Sachlage die beiden ausschliesslichen Erwägungen der van Campenschen Raumkunst waren, beweist sein Plan, der zunächst die zweite Möglichkeit ins Auge fasst, die wieder die logische Folge der ersten gewesen sein muss. Nachdem sich der Abbruch des Westblockes nach den Erfahrungen der übrigen, vom Rate geschmälernten Abräumung als undiskutierbar erwies, beschloss VAN CAMPEN mit echt künstlerischer Oekonomie, die übermässige Breitenwirkung auf ihr Mindestmass abzuschwächen, indem er durch zwei umzäunte Hofplätze den Nord- und Südteil des Raumbildes zu seinen untergeordneten Gliedern machte, die jeweils nur eine Hälfte des Hauses zur Anschauung bringen sollten, während der schmale Freiplatz vor dem Turme diesem vor allem galt und dem so in die Haupttasche gezwungenen Blick die Wucht der Breitenwirkung des Kirchenhauses durch die Zaunhöhe zu gutem Teil entzog. Aus einer ungemein schwierigen Sachlage sucht er den besten künstlerischen Ausweg: Alle Hauptwirkung ist in die Längsachse verlegt, vorne kommt die Turmmasse zu ihrer beinahe isolierten Raumwirkung, rückwärts der östliche Torbau, — die nur zweckmässige, aber auch vom Künstler disproportional empfundene Hausbreite wird geteilt und auf getrennte Hofplätze verwiesen. Damit hat VAN CAMPEN auch auf *seine* Art dem Meisterwerke Lieven de Keys gedient.

Dass sein Entwurf auch künftiger Ausgestaltung des Platzbildes nur in der Längsachse gegen Westen hin den Weg wies, beweist: Der von ihm vorgesehene Zubau des Nordblockes und der zwischen Zaun und Oude Doelstraat freibleibende, unregelmässige Platzteil, dessen Fortbestand im Sinne van Campenscher Raumsymmetrie ein Unding war, aber von ihm aus Vernunftsgründen vorderhand nicht weiter diskutiert wurde. Der ihm nach dem Gesamtbefund seines Entwurfes und der Vorbilder, nach denen er schuf, wohl am nächsten liegende Gedanke, diese Raumerweiterung des Vorplatzes durch eine gleichgerichtete, den Westblock durchbrechende Strasse, die der Anlage seiner Nieuwen Kerkstraat entsprach,

auszuführen, blieb schon wegen der bereits bestehenden Nieuwen Raemstraat vorderhand ungeäussert. Aber die sonst durchwegs symmetrische Gestaltung: zwei geradlinige, breite Parallelstrassen längs des Nord- und Südzaunes, rechtwinklig geschnitten von dem Zuge der Annastraat hinter der Kirche, — lassen darüber keinen Zweifel, dass auch im *Plane* der vordere Raum ein Torso geblieben war, um dessen Ausgestaltung sich der von kleinmütigen Bedenken und Schikanen der Regierung bedrängte Meister nicht weiter bemühte.

Dass also zuletzt auch im Detailbilde der Stadt hier keine neue Einheit entstand, lag an dem kleinbürgerlich gewordenen Geiste der Stadtregierung, an der neuartigen tiefreichenden Entfremdung von Auftraggeber und Künstler, an dem neuen Gegensatz von fast ausschliesslicher Zweckmässigkeitsforderung auf der einen und radikaler Kunstforderung auf der anderen Seite und — grösser gesehen — an der sich plötzlich bildenden Klüftung von Historisch-Traditionellem, dem sozialkräftig gebliebenen Beharrungsmomente, und der unhistorischen, sozial nur mehr locker verbundenen Individualität. Der Zerfall dieser früheren gesellschaftlichen Einheit, die Entwertung der positiv mitschaffenden Kulturpotenz auf seiten der Bürgerschaft, die jetzt weder Instinkt noch Verständnis mit dem aus ihrer Gemeinschaft getretenen Baukünstler verband, die vermeintliche Steigerung des Persönlichkeitswertes auf seiten des Künstlers, die faktisch nur auf der neuartigen Distanz zwischen den Gesichtskreisen der entfremdeten Bürgerschicht und des Architekten beruhte und ihre negative Ursache auch in dem verminderten Kulturwert der rein persönlichen Kunsttat zum Ausdruck brachte, — all dieser Umschwung, der hier eine neue Epoche des Stadtbaues einleitete, künfft an den Platzplan JACOB VAN CAMPENS.

Wenn auch selbst die völlige Ausführung des vorliegenden Entwurfes und seiner notwendigen Erweiterung im Westen einen fremden Raumkörper innerhalb des gotischen und einheitlichen Stadtbildes ergeben hätte, — die Einmischung des zielfremden Kollegiums zerstörte durch ihren aufgedrungenen Kompromiss auch die Detailsinheit. Nachdem man für Kirche und Neustrasse genug Geld und Gefügigkeit geoptert hatte, entschied die Kostenfrage für jenen „mittleren Weg“, dem sich der Künstler wohl oder übel fügte, — weil er so wenigstens die Freilegung seiner Kirche erlangte, — der aber gerade die Klarheit seiner Konzeption vernichtete und ein Surrogat schuf, dessen Verteidigung VAN CAMPEN am allerwenigsten übernommen hätte. Der gleiche Kleingeist des Widerstandes, der schon Brunelleschis ursprünglichen und grösseren Platzplan vor San Spirito in Florenz an der Hartköpfigkeit einiger Hausbesitzer scheitern liess, vernichtete auch im Norden die neue Stattlichkeit künstlerischer Raumgedanken. Hier wie dort aber ergibt sich der Gegensatz nur notwendig aus den sozialen Wegen der Kunst.

Zuletzt erklärt sich die Niederlage VAN CAMPENS aus dem Import einer Idee, die in Italien mannigfach verwurzelt, in Holland fremdartig erschien und nicht ohne weiteres bodenfest werden konnte. Reiht man an seinen Platzplan einige wesentliche, auf ihn bezügliche Ausführungen der Theoretiker der italienischen Renaissance, dann wird die Herkunft der leitenden Motive unmittelbar klar. In Italien war VAN CAMPEN Architekt geworden, in Italien wurde er Platz- und Strassenbauer. Dass er sich ANDREA PALLADIO und VINCENZO SCAMOZZI in seinen Bauwerken erweislich zu Vorbildern genommen, erleichtert auch wesentlich die Herkunftsbestimmung seiner Raumentwürfe. Denn gerade diese beiden sind mit die Wortführer der Renaissancetheorie im Städtebau.

Um 1620 in Italien, hat er bereits die abgeschlossene Summe dieser Theorien erfahren, die von LEON BAPTISTA ALBERTI eingeleitet, von PALLADIO, BARTOLOMMEO AMMANATI¹⁾ und GIORGIO VASARI IL GIOVANE¹⁾ fortgeführt, von SCAMOZZI gerade erst (1615) zusammengefasst und beendet worden war. So empfing er eine bereits absterbende Spätfrucht; in ihrem Ursprungslande war die schaffende Kunst des römischen Barock schon lange diesen literarischen Erörterungen entwachsen, — VAN CAMPEN brachte einen Anachronismus heim, dem es auch darum an Lebenskraft gebrechen musste.

Als gemeinsames Ziel lag diesen Ausführungen die Gestaltung einer künstlerischen Einheit im Stadtganzen zu Grunde, die vom Regelmass der Hausgrundrisse diktiert wird. In dem regelmässigen Polygon des Stadtbildes erscheinen bei VASARI (3. Blatt) und SCAMOZZI („Idea della Architettura universale“ Diuisa in X Libri, Venetiis An. MDCXV libr. II cap. 20.) gleichartige Viertel um das zentrale Platzviereck.²⁾

ALBERTI („de re aedificatoria“, Frühdruck in der Bibliotheca centrale Florenz) fordert den rechteckigen Kirchenplatz doppelt so lang als breit, — das bekräftigt nur die oben ausgeführten Verengungs — und Verlängerungsgedanken VAN CAMPENS, — die kleineren Plätze ergeben sich aus Strassenkreuzungen und sollen durch direkte Strassenzüge erschlossen werden. PALLADIO („Quattro libri dell architettura“ In Venetia 1570) fügt hinzu, dass die Plätze freie Strassendurchblicke auf hervorragende Monumentalbauten ergeben sollen. Neben den Polygonplätzen, die VASARI aufnimmt und Francesco di Milizia („Memorie degli Architetti antichi e moderni“ Terza edizione, Parma MDCCLXXXI) besonders verteidigt tritt bei ALBERTI, AMMANATI („Disegni originali. della Citta

¹⁾ deren Ansichten und Pläne handschriftlich in der „Citta ideale“ des Ammannati (Kupferstichkabinetta Florenz Uffizien Nr. 3382—3400) und jene des Vasari (ebenda Nr. 4529—4594) vorhanden, er bloss aus der Verarbeitung bei ihren Nachfolgern erfahren hat.

²⁾ In diesen Kreis der Betrachtungen gehören auch de Braysund Posts Stadterweiterungspläne, die bei späterer Gelegenheit diskutiert werden sollen.

ideale", Blatt Nr. 3399), VASARI und SCAMOZZI der Rechtecksplatz durchaus in den Vordergrund; neue Stadtviertel werden womöglich in Rechteckform angelegt.

Die Anlage von geradlinigen, rechtwinklig gekreuzten Strassenzügen war in oberitalienischen Städten auf römischer Grundlage üblich geblieben, ehe sie die Renaissance zur theoretischen Forderung für neue Stadtbilder erhob und auch innerhalb der bestehenden die Erweiterung und Gradlegung in Uebung brachte¹⁾. Alberti verlangt noch nicht ausschliesslich geradelaufende Strassen, ja für die Gassen zweiter Ordnung sogar Beibehaltung der Hausvorsprünge, sonst aber die Einflechtung. Für die VAN CAMPENSCHEN Anlage ist namentlich seine Forderung jener verbreiterten Wege wichtig, die zu Kirchen und anderen Monumentalbauten auf Plätzen führen; noch mehr die dem Holländer nahestehende Lehre Palladios für die Situation von Villen, auf deren Front eine senkrechte, wirkungssteigernde Strasse geführt werden soll, um sich vor dem Gebäude majestätisch zum Platze zu weiten; nicht so sehr die ausgeführte Nieuwe Kerkstraat deckt sich mit diesen Anregungen, aus denen sie hervorging, als vielmehr jene unausgeführte Platzbreite, beziehungsweise jener Strassendurchbruch vor der Kirche, dessen Idee also auch von hier aus dem sonst durchaus systemtreuen Meister nahegelegt erscheint. Die ansehnliche Strassenbreite wird durch die Notwendigkeit reicher Lichtzufuhr in die Häuser motiviert, PALLADIO begründet sie ausdrücklich gerade für den Norden, der die Sonne brauche und erhebt ihre ausschliessliche Gradlinigkeit zum Prinzip. Auf AMMANNATIS, VASARIS und SCAMOZZIS Plänen finden sich nur gradgeführte Strassenzüge, in ganzem oder halbem rechten Winkel gekreuzt, der letzte verteidigt sie gegen jedes Bedenken und diskutiert eingehend ihre jeweils erforderliche Breite.

Von diesen Vorbildern ist der Entwurf VAN CAMPENS im Ganzen beherrscht und bis ins Detail abhängig. Er verwirklicht damit das verspätete Nachleben der italienischen Theorie in Holland. Mitbestimmend waren nur noch die praktischen Durchführungen solcher Raumbilder, die der Künstler im Vicentinischen und Venetianischen, den Wirkungstätten PALLADIOS und SCAMOZZIS, empfangen hatte. Dabei sollte der Doppelzug im Charakter seines Lehrmeisters PALLADIO, der als Theoretiker der strengste, als Praktiker der freiste und selbstständigste seiner Zeitgenossen war, auch dem Schüler in Sinne einer stets freieren Beweglichkeit bei der Anwendung des Empfangenen zustatten kommen.

Das Verhältnis des Architekten zum Schicksal seines Planes erfährt die letzte Aufhellung durch verschiedene Datumsangaben. Im Jahre 1649 verzeichnete der Thesaurier in seinem Jahresregister den Posten von 1000 Gld. an SR. JACOB VAN CAMPEN ausbezahlt (Th R. 1649 fol. 78). Die stattliche Summe konnte nur das

¹⁾ Beispiele bei BURCKHARDT, Geschichte der Renaissance in Italien, § 112. Näheres bei A. E. BRINCKMAN, Platz und Monument, Berlin 1912, cap. 3.

Honorar für die jetzt allein vollendete Kirche und Nieuwe Kerkstraat u. zw. für alle Verrichtungen sein, die bei der geschilderten Arbeitsteilung und — vergebung dem Architekten verblieben¹⁾. Erst jetzt, im Mai, geht VAN CAMPEN an den neuen Platzplan. Der Entwurf stand damals schon als Ganzes fest, aber er enthält ihn vorderhand noch dem Rate vor, wohl um durch geteilte Forderungen eher zum Ziele zu kommen. Zunächst nimmt er nur den Südplatz vor und zeichnet in den Detailplan von 1649 bloss die Demarkationslinie der südlichen Abräumung ein. Schon am 20. Mai ist der Häuserkauf auf dieser Seite perfekt und der Abbruch beginnt. Erst anfangs 1650 bezeichnet er auch die Nordlinie des Nordplatzes. Am 6. Februar wird hier der Hauskauf abgeschlossen und der Abbruch bis zum Mai 1650 auch tatsächlich durchgeführt. Jetzt erst, am 24. Mai 1650, gibt er auf dem freigewordenen Terrain dem Platzganzen seine endgültig geplante Form. Ihr Schicksal bleibt vorderhand in Schweben, der Meister hält noch eine zeitlang an dem Gedanken der reinen Durchführung fest, am 22. März 1651 lässt er den Entwurf nochmals kopieren, — dann zieht er sich vor dem Widerstand des Ratskollegs endgültig zurück und überlässt das Projekt dem Gutdünken der von ihrem Fabrikpersonal beratenen Stadtregierung.

Auf dem befreiten aber noch nicht fest geformten Südterrain fasst schon anderhalb Monate nach der ersten Aufzeichnung des Gesamtplanes PIETER SAENREDAM Posten, bringt am 7. Juli 1650 den Turm Lieven de Keys in seiner prächtig gedungenen Wirkung aus unmittelbarer Nähe aufs Blatt und vermerkt darauf „1650 den 7. Julij van mij PIETER SAENREDAM gedaen“. Einen Tag später gibt er von Süden her die Längsansicht der Kirche mit dem Turme und fügt die Legende bei: „1650 den 8. Julij PR. SAENREDAM fc. dat oude St. Annathoren int Jaer 1613 gemaect. de Nieuwe St. Annakerck A^o 1649 volleynt. van dese kerck is Monsr. JACOB VAN CAMPEN Architect geweest“. Das nüchterne und zwittrige Raumbild hat in der Blütezeit Haarlemer Malkunst keinen für räumliche Verhältnisse geschärften Malerblick gefesselt, — wiewohl dieser Zweig gerade hier in der Kunst der BERCKHEYDE die edelsten Sprossen trieb. SAENREDAM war recht eigentlich Architekturmaler, auch im Interieur, wovon seine Innenansicht der Annakirche (die Zeichnung vom 31. Juli 1651 im Haarlemer Gemeindearchiv, das Gemälde in der städtischen Galerie ebenda) Zeugnis gibt, — GERRIT BERCKHEYDE wurde nicht müde, die Fülle der Raumglieder des Hauptmarktes, meist nur mit geringen Situationsverschiebungen, auszuschöpfen, — an dem Annenkirchenplatz ging er vorüber. Erst im 19. Jahrhundert hat wieder eine

1) Vergleicht man damit das Honorar von rund 90 Gld., das für die Entwürfe der anderen Mitbewerber genügend erachtet wurde, so liefert die ungewöhnliche Höhe dieser Summe (gegen WEISSMANS Deduktionen) gerade den Beweis für die vielfältige, in eigener Person verrichtete Arbeitsleistung VAN CAMPENS, deren angeführte Kette von hier aus zahlenmäßig bestätigt wird.

Reihe von kleinlichen Zeichnern an dieses Objekt angeknüpft: CORNELIS SPRINGER, der — trotz seiner redlichen Bemühung um den räumlichen Ausschnitt aus „Stadtgesichten“ — nachweislich aus architektonisch merkwürdigen Fassaden komponierte und hier zweimal die Ansicht des Turmes mit der Nieuwe Kerkstraat gab. W. VERSCHUUR und W. HEKKING (dazu der Steindruck von F. WEISSENBRUCH), die sich vom Motiv der holländischen Hintergässchen leiten liessen, um aus ihrer Umgebung einmal den Turm von der Gedempte Voldersgracht, ein andermal von der Nieuwe Doelenstraat erscheinen zu lassen (Alle Handzeichnungen in der Mappe „Annakirche“ des Haarlemer Gemeindecarchivs).

Die weitere Ausgestaltung des Platzes bis 1689, der Karte ROMEIN DE HOOGHES, ist bereits besprochen; die schräge Führung der Häuserzeile im Kirchensüden, die eine direkte Verbindung von Korte Hout- und Nieuwe Raemstraat herstellte, wurde durch den 1664 abgeschlossenen Ankauf von fünf Hausgründen des noch stehenden Blockstumpfes vor der Mündung der Nieuwe Raemstraat ermöglicht (Th R, 1664). — Was der Landmesser F. J. NAUTZ 1828 auf seiner Katasterkarte verzeichnete, zeigt die Freilegungsarbeit der Zwischenzeit: Der Nordblock, dessen regelmässigen Ausbau VAN CAMPEN verlangt hatte, ist völlig abgeräumt, die frühere Wale Thuijsstraat verschwunden und hat sich nur noch als verderbter Name („De Wale Tuinstraat“) erhalten, — wohl aus der dichten Baumbepflanzung erklärbar, die jetzt den Nordplatz füllte und als Reihe auch die südliche Häuserzeile vor der Kirche begleitete. Die einseitige Erweiterung im Norden zerstörte vollends die ursprünglich gedachte Symmetrie der Form — und Raumhälften, schied den ohnedies zusammengeschrumpften Südteil aus dem Vollbilde des Platzes aus, dessen Hauptachse jetzt durch die Mitte des selbstständig gewordenen Nordplatzes verlief. Dieser neuen Situation verdankte die Kirche ihre jetzige Flankenstellung an der südlichen Platzwand; ihre ehemals zentral gedachte Position, die der ganzen Raumanlage Kern und Maasse gegeben hatte, war vernichtet und mit ihr auch der Plan als Ganzes.

1) Der Liebenswürdigkeit des Jonkheer Dr. H. H. ROELL am Haarlemer Gemeinde-Archiv danke ich vielfache Unterstützung beim Zustandebringen der Quellenbelege.

HEIMAN DULLAERT

(1636—1684)

DOOR

Dr. H. J. A. RUYS.

U zal zyn naem by de edele geesten van Nederlant leven, en een schakel strekken aen de keten der beste dichteren”, met deze woorden besloot DAVID VAN HOOGSTRATEN in 1714 zijn korte levensschets van den dichter HEIMAN DULLAERT.¹⁾ Het nageslacht heeft evenwel anders geoordeeld dan zijn bewonderaar eenmaal voorspelde. Bij een nà hem komend geslacht was DULLAERTS' werk en naam zoo goed als vergeten; de achttiende eeuw kende hem ternauwernood meer. Tot er, in een tijd dat zoo-veel kenterde, ook verandering voor hem kwam, zij het ook niet voor langen tijd. In BELLAMY'S kring vond zijn werk een kortstondige waardeering; HINLOPEN ²⁾ schreef een gunstige beoordeeling van zijn gedichten in de *Poëtische Spectator* ³⁾ en gaf hem dezen, in onze oogen niet geringen lof: „DULLAART heeft zeer vele schoonheden die de zijne zijn”. De 19de eeuw maakte het al niet veel beter ten opzichte van onzen dichter. In 1824 verschenen meerdere zijner gedichten in *Keur van Nederlandsche Letteren*,⁴⁾ een uitgebreide bloemlezing van de beste 17de en

1) De naam komt ook in den vorm HEYMEN DULLAART voor.

2) Zie: JAC. SCHELTEMA, *Geschied- en letterk. Mengelwerk* dl. III, St. I (Utrecht 1822), p. 200.

3) Amst. 1784, p. 58—78.

4) 5de St. Amsterdam [1824], p. 1—72.

18de eeuwsche dichters, VAN KAMPEN, WITSEN GEYSBEEK, VAN VLOTEN noemen hem ter loops, schoon niet zonder waardeering. JONCKBLOET, gelijk te verwachten was, zwijgt geheel over hem, zoo ook JAN TEN BRINK. Nadat KALFF in zijn bundeltje *Dichters van den ouden Tijd* ¹⁾ aan de fraaiste gedichten van D. plaats had gegeven, kwam ALBERT VERWEY hem volledig eerherstel verschaffen. In een artikel in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* ²⁾ liet hij helder licht vallen op DULLAERTS' dichterlijke verdiensten en eenige jaren later nam hij verscheiden verzen van hem op in zijn *Honderd beste Gedichten (Lyriek)* ³⁾. Daarna was het weder KALFF die in het 4de deel zijner *Geschiedenis der Nederl. Letterkunde* ⁴⁾ een zestal bladzijden vol bewondering wijdde aan den lang vergeten dichter:

voortdurend doet D. hem aan VONDEL denken, beiden meesters in de kunst éenerlei dichtgave, maar ieder eigen vorm en eigen gedachte. TE WINKEL'S oordeel in zijn *Ontwikkelingsgang* ⁵⁾ is weer veel minder waardeerend, eerder afkeurend. Hoe het zij, het tegenwoordige, jongere geslacht heeft HEIMAN DULLAERT leeren kennen en op prijs stellen — vergeten zal hij zeker niet meer worden.

Zijn beeltenis is bewaard gebleven vóór zijn nagelaten werk, een

¹⁾ Amst. 1904, p. 165—173.

²⁾ 1897, p. 447—455.

³⁾ Amst. 1910, p. 87—89.

⁴⁾ Gron. 1909, p. 483—489.

⁵⁾ Dl. II (1909), p. 165—173.

kleinen bundel gedichten door DAVID VAN HOOGSTATEN in 1714 met een korte levensbeschrijving uitgegeven — het is een door HOUBRAKEN gegraveerd portret naar een schilderij van PHILIPS DE KONINCK ¹⁾: een tengere, jonge man, met fijne, eer vrouwelijke trekken, zwakken eenigszins dwependen oogopslag en lang, golvend haar ²⁾).

Van zijn leven weten we betrekkelijk heel weinig. Onze kennis dienaangaande moeten we putten uit het *Kort Berecht wegens het Leven van Heiman Dullaert* — slechts twee en 'n halve bladzij lang — van de hand van den jongeren DAVID VAN HOOGSTATEN, uit schaarsche verspreide gegevens die zijn eigen gedichten en enkele zijner tijdgenooten opleveren, en uit eenige archiefgegevens. ³⁾

Hij werd den 6den Febr. 1636 te Rotterdam geboren, als oudste zoon van CORNELIS MICHIELSZ. DULLAERT (overl. 29 Mei 1692) „coornkooper” en SOPHIA of FYTGEN HEYMENS VAN MELISDYCK, die in Febr. 1635 gehuwd waren. Beiden stamden uit aanzienlijke Rotterdamsche families. Zijn grootvader van vaders kant, MICHIEL PIETERSZ. D. vinden we onder de regenten van wees- en oudemannenhuis te Rotterdam; hij zat van 1619 tot 1637 in de regeering aldaar. Zijn vader was van 1662 tot 1687 pesthuismeester, terwijl zijn oudoom ABRAHAM PIETERSZ. D. in 1618 door PRINS MAURITS in de Rotterdamsche vroedschap gekozen werd, en van 1622 tot 1645 baljuw was.

Naar zijn grootvader van moeders kant, HEYMAN VAN MELISDYCK JANSZ. (geb. 15 Dec. 1572) werd hij HEIMAN of HEIMEN genoemd. Reeds als knaap van 8 jaar verloor hij zijn moeder. Zij overleed, 34 jaar oud, den 23sten Oct. 1644. Twee jaar later, in 1646, was zijn vader reeds weer hertrouwd met MAERTJE LOUWERYS VAN TOL. HEIMAN had verder nog een jongere zuster GEERTRUID (geb. 1641) en twee jongere broeders MICHIEL (1638-1688) en HENDRIK (geb. 1643). Ook uit het tweede huwelijk zijns vaders waren kinderen, één zoon LOUWERYS (geb. 1646) en twee dochters, GEERTRUID (geb. 1648) en AGNITA (geb. 1650), die van 1693 tot 1715 een huis aan de Delftsche vaart te Rotterdam had.

Waarschijnlijk stond ook de dichter en tooneelschrijver JOAN DULLAERT ⁴⁾ in eenige familiebetrekking tot hem. Op diens *Het Verloste Jerusalem* (Rotterdam 1638), een vertaling naar TORQUATO TASSO, maakte D. een lofdicht.

¹⁾ HOUBRAKEN, *De groote Schouburgh der Nederl. Konstschilders en schilderessen* III (1721) p. 80 vermeldt PHILIPS DE KONINCK als schilder. Waarvandaan hij dit wist, is niet na te gaan. Zie C. HOFSTEDE DE GROOT *Arnold Houbraken und seine „Groote Schouburgh“* (Haag 1893), p. 109.

²⁾ Zie de reproductie hiervóór.

³⁾ Die ik dank aan de vriendelijke mededeeling van Dr. E. WIERSUM te Rotterdam

Zie ook: *Maandblad De Nederl. Leeuw* Jrg. XXIII (1905) p. 328—331, en *De Regeering van Rotterdam*, uitgeg. door J. H. W. UNGER, in: *Bronnen voor de Geschiedenis van Rotterdam* I (Rott. 1892), pass.

⁴⁾ *Nieuw Nederl. Biogr. Woordenboek*, dl. II (1912) i. v.

HEIMAN had van jongs af een zwakke gezondheid. Zijn ouders waren bemiddeld ¹⁾ genoeg om hem vrij te laten in de keuze van een beroep. Hij volgde zijn neiging en werd schilder, omdat deze kunst de dichtkunst het meest nabij kwam. Reeds vroeg toonde hij een vlug en helder verstand. Na het eerste onderwijs in zijn geboorteplaats ontvangen te hebben, trok hij ter voltooiing zijner opleiding naar Amsterdam, waar niemand minder dan REMBRANDT zijn leermeester was. Wanneer en hoe lang hij te Amsterdam verblijf gehouden heeft, is onbekend. HOUBRAKEN ²⁾, die het kan vernomen hebben door mondelinge overlevering van den goudschen kunstschilder THEODORUS VAN VELTHUIZEN ³⁾, een neef van D., zegt dat hij slechts „korte jaren” bij REMBRANDT in de leer was. Alleen voor het jaar 1653 weten we zeker dat hij te A. was. Dan onderteekent „HEYMEN DULLERT”, 28 Maart, als getuige een acte, voor notaris DRUÉE te A. verleden, waarbij REMBRANDT dien DRUÉE machtigt, vorderingen voor hem te innen.⁴⁾

Het genie van den meester zal echter niet in staat zijn geweest den leerling mee te deelen wat hem ontbrak: gaven voor de schilderkunst schijnt hij maar weinige gehad te hebben. De beste lof, dien CAMPO WEYERMAN ⁵⁾ hem geven kan, is, dat zijn schilderijen zijn „natuurlijk geschildert, en zeer schoon van houding, en hetgeen het voornaamste is, alles behandelt op REMBRANTS schilderwijze”. Het was dan ook zijn verdienstelijk navolgen van R. dat door zijn tijdgenooten zoozeer geprezen werd. Tot een eigen kunst, tot iets oorspronkelijks schijnt hij het nimmer gebracht te hebben. HOUBRAKEN vertelt — de schilder VELTHUIZEN had het hem weder medegedeeld — en ook CAMPO WEYERMAN neemt het over, dat een copie van zijn hand naar „De Krijgsgod Mars in 't blinkend harnas” van R. te Amsterdam op een verkooping voor een echten REMBRANDT werd verkocht.⁶⁾

Het schildersregister van JAN SYMUS, stadsdokter te Amsterdam, vermeldt hem als „H. DULLAERT, Rotterdam 1669, 40 jaer out, in geselschapjes”. ⁷⁾ De niet altijd even nauwkeurige medicus vergiste zich hier 10 jaar in D.'s leeftijd.

Blijvende waarde hebben zijn stukken blijkbaar niet gehad; ze komen zoo goed als niet meer voor. ⁸⁾ CAMPO WEYERMAN en HOUBRAKEN moeten nog vele

1) Bij zijn dood in 1692 liet CORNELIS MICHIELSZ. D. 2 huizen en pl.m. 30.000 gld. na.

2) ARN. HOUBRAKEN, *De groote Schouburgh der Nederl. Konstschilders en schilderessen* III (1721), p. 79.

3) Hij was den 6 Mei 1705 gehuwd met MARIA (1678—1740), dochter van bovengenoemden MICHIEL D. en ENGELTJE CORNELISZD. VAN DER LEE. HOUBRAKEN'S bericht wint hierdoor in betrouwbaarheid.

4) *Oud-Holland* VIII (1890) p. 178.

5) *De Levens-Beschrijvingen der Nederlandsche Konst-schilders en Konst-schilderessen*, II (1829) p. 391.

6) Ook DAVID VAN HOOGSTRATEN vermeldt het in zijn Levensbericht.

7) *Oud-Holland* VIII (1890) p. 11.

8) Slechts één schilderij is er nog van hem bekend, thans in het bezit van DR. HOFSTEDEN DE GROOT te 's-Gravenhage. Het doet echter weinig aan REMBRANDT denken. Niet onmogelijk dat nauwkeuriger onderzoek meer van zijn hand aan 't licht zal brengen.

zijner stukken te Rotterdam gezien hebben. Zij spreken van portretten „levensgroot en kragtig geschildert”, van een keukenstuk, waarop veel keukenwerk en een „Oud Heremytje”, dat CAMPO WEYERMAN ten huize van een zekere Mejuffrouw VAN LOON zag, en dat hij eerst voor een REMBRANDT hield. Op de verkooping van G. F. ROOS en CO. te Amsterdam in Nov. 1906 kwam een „lezende oude vrouw”, D.’s moeder, voor. Le Jeune, Guide de l’Amateur (III p. 84) kende in het museum te Epinal een „Jonge man en Jonge vrouw”, met elkaar bezig, terwijl er in de collectie LIECHTENSTEIN te Weenen een „Kindermoord te Bethlehem” was.¹⁾ D.’s testament van 1 Aug. 1675, noch dat zijns vaders van 24 Aug. 1684, evenmin de inventaris der goederen, door dezen laatste nagelaten, van 11 Jan. 1692, geven eenig licht over zijn schilderijen. Toen alle broeders blijkbaar reeds overleden waren, erfde de jongste dochter ANGENETA in 1692 den geheelen inboedel van haar vader, die waarschijnlijk erfgenaam van zijn zoon HEIMAN zal geweest zijn; in den inventaris worden de schilderijen weer niet afzonderlijk beschreven. HOUBRAKEN deelt mede, dat in 1696 op het boelhuis van den geneesheer DOUW te Leiden, die met ANGENETA, D.’s zuster, gehuwd was geweest, vijf kapitale stukken van D.’s hand voorkwamen, die de vrienden van den dichter te vergeefs hadden trachten aan te koopen, omdat de dokter er een te hooge som f 400 voor vroeg en zij op den verkoopdag niet aanwezig konden zijn. Aan wien ze verkocht zijn geworden, weet HOUBRAKEN niet te zeggen.

Na zijn Amsterdamschen leertijd bleef D. verder te Rotterdam wonen. Niet veel is er dat over zijn leven in de Maasstad licht verspreidt, maar het weinige dat we er van weten, geeft ons recht te veronderstellen dat het geheel zal gewijd geweest zijn aan zijn kunst. Een ander beroep koos hij zich stellig niet. Wegens zijn lichamelijke zwakheid was hij slechts geschikt tot „dingen die enkel den geest betroffen”, zegt DAVID VAN HOOGSTRATEN. Slechts één feit uit zijn kunstenaarsleven is ons bekend: den 17den Oct. 1668 werd hij tot hoofdman van het St. Lucasgilde te Rotterdam benoemd.²⁾ Ook de muziek trok hem aan; hij was, volgens zijn levensbeschrijver, met een schoone stem begaafd en bedreven in de muziek.

Maar meerdere en betere gaven bezat hij voor de dichtkunst. Tot haar voelde hij zich reeds van jongs af aangetrokken. Is zijn naam en werk als schilder ook al zoo goed als verdwenen, zijn bewaard gebleven bundel behoudt om zijn letterkundige schoonheid een blijvende waarde.

In zijn biografie vermeldt HOOGSTRATEN nog een enkele bijzonderheid

¹⁾ A. VON WURZBACH, *Niederl. Künstlerlexicon* i. v. en C. VOSMAER, *Rembrandt, sa vie et ses oeuvres*, 184 p. 297, waar bovendien nog een teekening naar een schilderij van R. genoemd wordt.

²⁾ J. H. SCHEFFER en FR. D. O. OBREEN, *Rotterdamsche Historiebladen*, Afd. II dl. I (1880) p. 432.

over D. Hij was n.l. de fransche taal volkomen meester en heeft ook het diakenschap in de fransche gemeente ¹⁾ bediend. We kunnen dit laatste iets nauwkeuriger aangeven: van 1666 tot 1667 was hij diaken, van 1671 tot 1678 ouderling in de Waalsche kerk, hoewel hij in de gereformeerde kerk gedoopt was. Ook over het eerste iets meer. HOOGSTRATEN zeide niet te veel over zijn kennis van het fransch. Een vijand van ledigheid zijnde, vertaalde hij veel uit die taal; zijn vertaalwerk kenmerkt zich door zuiver en krachtig Hollandsch. Het zijn deels stichtelijke, deels theologische werkjes, waarmee hij zich bezig hield. In 1669 verscheen van hem: *Antwoord van CHARLES DRELINCOURT op den Brief geschreven door den Prince ERNST, Landgrave van Hessen, aan de vijf Bedienaren des goddelijken Woords van Parijs, die te Charenton hunne oefening doen*²⁾, (Rott. 1669) en in 1674 een *Verhandeling van den Vrede der Ziele en de Vergenoeginge des Geestes. . . . beschreven door PIERRE DU MOULIN DE JONGE*³⁾ (Amst. 1674). Van dit laatste bestond reeds een vertaling, die echter verbetering behoefde. Op verlangen van HERMAN VAN ZOELLEN, Oud-Burgemeester van Rotterdam, aan wien D. veel verplichtingen had, gaf hij een nieuwe vertaling in 't licht, die hij aan hem opdroeg. Het boekje werd blijkbaar veel gelezen en herhaaldelijk herdrukt.⁴⁾ In 1705 gaf GER. BORSTIUS, boekhandelaar te Amsterdam een hernieuwde uitgaaf er van in het licht, met een nieuwe opdracht aan twee Rotterdamsche dames. „Nu ik”, zegt hij, „een nieuwen druk uit myn winkel in de Werelt moeste brengen, en de Heer VAN ZOELLEN was overgegaan in de andre, heb ik binnen Rotterdam, als de geboortte plaats van dit Boexken, de opdracht wederom willen te huys brengen”. Eindelijk gaf D. in 1677: *Het onderhoud der goede Geesten op d'Ydelheden vande werelt* (Amst. 1677) naar JEAN PUGET DE LA SERRE *L'Entretien des bons espritz sur les vanitez du monde*.⁵⁾ JOACHIM OUDAEN zegt later in zijn lijkklacht op D. over deze vertalingen:

Gelyk LA SERRE d'ydelheid
 Hem kennen deed, en hy ze aan an'dren;
 Waar op hem DRELINCOURT geleid,
 Om 't oordeel verder op te schrand'ren.⁶⁾

1) Ook de reeds meer genoemde JOAN D. behoorde tot de Waalsche gemeente.

2) *Réponse à la lettre du prince Ernest de Hesse aux ministres de Paris à Charenton*. Genève 1662.

3) D. zal de fransche bewerking *Traité de la paix de l'ame et du Contentement de l'esprit* (Sedan 1600) wel gebruikt hebben. Het oorspronkelijke — DU MOULIN bracht het grootste deel zijns levens in Engeland door — is getiteld: *Treatise of pace and contentement of mind*. Zie: Eug. et Em. Haag, *La France Protestante*, tom. V (1886) p. 825.

4) Amst. 1680, 1688, 1700, 1705, 1723 en 1740. Van al deze uitgaven bevindt zich een ex. in de Bibliothèque Wallonne te Leiden.

5) Brux. 1620. Ibid. 1629.

6) *H. Dullaerts Gedichten* (Amst. 1719) p. 211.

Van de fransche dichters, die hij zich een enkele maal ter vertaling koos, ¹⁾ nam hij de besten; naar DU BELLAY b. v. vertaalde hij het bijzonder fraaie en klankvolle „Een Korenwanner”²⁾ en uit de Première Sepmaine van DU BARTAS zijn „Blikkerende Vliegen in America” en zijn „Op de gewiekte visschen in America”.

Latijn of Grieksch heeft hij niet gekend. JOAN DE HAES, die bij het verschijnen van zijn gedichten in 1714 een lofdicht schreef, bewonderde er hem te meer om:

Die zonder hulp van Grieksche of Roomsche talen
Op 't dichtaltaer magh met den lauwer pralen.³⁾

Ook naar ons oordeel doet dit hem geen scha. Zijn gedichten zijn daardoor over het geheel vrij van den gewonen ballast van klassieken bombast en winnen er door in eenvoud en natuurlijkheid.

DAVID VAN HOOGSTRATEN die overigens hoogdravend genoeg en niet vrij van gezwollenheid is, heeft D.'s levensbeschrijving in soberen toon gevat, alsof hij onder den indruk van diens innemende, bescheiden persoonlijkheid was. Hoe eenvoudigweg zegt hij: „Hij leidde een onbesproken leven, zynde stil, ingetogen, dogh zeer verplichtende ⁴⁾ van aert”. Een leven in 't verborgen, zonder ophef, noch voor zijn persoon, noch over zijn kunst, vol toewijding aan anderen, meegaande en verdraagzaam waar het anderer oordeel of geloof betrof.

We hebben ons echter niet voor te stellen dat hij een afgezonderd leven leidde. Reeds zagen we hoe hij in het bestuur van het St. Lucas-gilde het leven zijner kunstbroeders meeleeft. Verder had hij een kleinen kring van letterkundige vrienden, die zijn gaven waardeerden en, als hij, de dichtkunst liefhadden. Hij ging veel om „met Predikanten en andere luiden van ernst”, zegt HOOGSTRATEN. Daar was in de eerste plaats de ernstige JOACHIM OUDAAN, de overtuigde Rijnsburger collegiant, wiens innige vroomheid hem aangetrokken zal hebben, omdat hij zich ermee verwant gevoelde. Zij waren onafscheidelijk aan elkaar gehecht, gelijk diezelfde DAVID VAN HOOGSTRATEN getuigt in zijn levensbeschrijving van OUDAAN⁵⁾. Toen D. in 1684 stierf, acht jaar vóór OUDAAN, wijdde deze hem een afscheidsgedicht dat van trouwe vriendschap voor den jongeren kunstbroeder sprak.

Veel had hij verder aan den omgang met de beide HOOGSTRATEN'S, SAMUEL en FRANS. De eerste in 1627 te Dordrecht geboren, was eveneens een leerling

1) Ibid. p. 194, 203 en 205.

2) *D'Un Vanneur de blé aux vents* in: JOACH. DU BELLAY, *Les oeuvres françoises* (Royen 1592) p. 444.

3) *Gedichten van Joan de Haes*, Rott. 1720, p. 335.

4) Dienstvaardig.

5) *Joachim Oudaans Poezy . . . achter het 3de deel komt het leven van den dichter* (Amst. 1712), III p. 43

van REMBRANDT. „De gemeenzaemheit was des te grooter, omdat hy met SAMUEL VAN HOOGSTRATEN de Schilderkunst bij REMBRANT geleert had”. Uit deze woorden van DAVID VAN H. zou men kunnen opmaken, dat beiden tegelijkertijd leerlingen van REMBRANDT geweest waren. Het verschil in leeftijd, negen jaren, behoefde daarvoor geen beletsel te wezen. Echter, DULLAERT was omstreeks 1653 te Amsterdam, terwijl SAMUEL VAN H. van 1651 tot 1654 te Weenen en Rome was; zijn leertijd bij R. valt \pm 1642, toen D. dus nog te jong was¹⁾. HOOGSTRATEN bracht het evenwel in de schilderkunst verder dan zijn Rotterdamsche vriend, zelfs maakte hij destijds naam; zijn schilderschool te Dordrecht was bekend en zijn schilderwerk gezocht. Ook hij was, evenals DULLAERT, schilder en auteur. Geeft hij iets uit, dan is het vaak deze, die er zijn instemming mee betuigt door een lofdicht; zoo een bijzonder fraai vers vóór zijn proza-roman *De gestrafte Ontschaking of Zeeghafte Herstelling van den jongen Hagaenveld*,²⁾ en vóór zijn *Dieryck en Dorothé of de Verlossing van Dordrecht*,³⁾ lofdichten, die beide in D.'s verzamelde werk zijn opgenomen. Als HOOGSTRATEN in 1662 met zijn vrouw naar Engeland uitgeilt,⁴⁾ is het D. die in een gedichtje om een gunstigen wind voor den vertrekkenden vriend vraagt.⁵⁾

De andere HOOGSTRATEN, FRANS, was boekhandelaar te Rotterdam, vervaardiger van weinig beteekenende zedezangen en stichtelijke liederen. Man van invloed en ontwikkeling, kan hij veel voor D. geweest zijn. Verscheiden gedichten vinden we in D.'s bundel, die werken van hem bij het publiek moesten inleiden. Zoo lofdichten van hem vóór HOOGSTRATEN's *Voorhof der Ziele*,⁶⁾ een emblematisch werk, vóór zijn vertaling naar het werk van den franciscaner DIDAKUS STELLA, *De Versmading der wereldsche Ydelheden*,⁷⁾ zijn vertaling naar HIER. OSORIUS, *Het Leven en Bedrijf van Don Emanuel*,⁸⁾ en vóór zijn naar JOH. DAMASCENUS vertaald *Leven en Bedrijf van Barlaäm en Fosaphat*⁹⁾ lofdichten, waarvan het laatste vooral lezenswaard is.

Zoon van dezen SAMUEL was DAVID VAN H. (1658—1724), de latere Amsterdamsche proreector, en schrijver van D.'s levensbericht, dat in betrouwbaarheid wint, als we weten dat hij, Rotterdammer geboren, DULLAERT door persoonlijke doorgang zal gekend hebben.

1) *Oud-Holland* VII (1889) p. 131, 132 en 136.

2) Amst. 1669.

3) Treurspel. 's Grav. 1666.

4) Hij bleef er tot 1666, vestigde zich daarna in Den Haag en in 1671 weder voor goed te Dordrecht. Zie over hem: *Oud-Holland* VII (1889) p. 136—138.

5) *H. Dullaerts Gedichten* (Amst. 1719), p. 160.

6) Rotterdam 1668.

7) Rotterdam 1651.

8) Een vertaling van het latijnsche: *De Rebus Emmanuelis regis Lusitaniae* . . . ll. XII, Col. Agr. 1574.

9) Rotterdam 1672.

Beroemder dan de voorgaanden, was ANTONIDES VAN DER GOES, die in 1674 door den invloed van DIRCK BUYZERO een betrekking ter secretarie van de Admiraliteit op de Maze gekregen had; tot zijn dood, in 1684, bleef hij te Rotterdam wonen. Hij was toen reeds beroemd, vooral door zijn *Bellone aen Bant* (1667) en *Y-stroom* (1671). Met welk een bewondering D. en zijn vriend OUDAAN tot ANTONIDES opzagen, blijkt uit een gezegde van HOOGSTRATEN in zijn levensbeschrijving van den dichter van den Y-stroom: „Mij staet ook voor, door welk een verwondering OUDAEN, een groot kenner van zulke vruchten des geestes, was opgetrokken, wanneer hem ANTONIDES de afgedrukte bladen [van zijn Y-stroom n.l.] had t'huis gezonden; en met wat genoegten hij HEIMAN DULLAERT en mijnen zaligen vader deel gaf aan het gezicht van zulk een ongemeene schilderij” 1). Dat was in 1671 en drie jaar later werd de bewonderde hun stadgenoot en zeker ook het middelpunt van het letterkundig leven aldaar.

Misschien kan ook FRANS DE HAES tot den vriendenkring behoord hebben; zijn zoon JOAN (1681—1702) schreef een vers op het verschijnen van DULLAERT's dichtwerk 2). Ook VOLLENHOVE, de predikant-dichter, van wien HOOGSTRATEN in het voorbericht tot den lezer uitdrukkelijk zegt dat hij een bewonderaar van D. was, zal geen vreemde in hun kring geweest zijn, terwijl ook diens ambtgenoot SIMON SIMONIDES 3) een gedicht *De verhemelde Ziele* 4) schreef, dat met een lofdicht van D. prijkt. Een vriend van OUDAAN was deze laatste, een vurig oranjeklant, zeker niet.

Het lijkt mij waarschijnlijk dat hij ook met enkele Goudenaars vriendschapsbetrekkingen onderhouden heeft. De oud-schepen en raad der stad, GOVAERT CINQ, zijn groote vereerder, maakte zich later verdienstelijk bij het verzamelen van D.'s gedichten; vóór het werk van diens beschermeling, den vrijwel onbekenden poëet en schilder CHRISTOFFEL PIERSON 5), *De Redenstrijd van Ajax en Ulysses*, 6) schreef D. een lofdicht. Op den tweeden bruiloftsdag van den Goudschen magistraat GOVERT SUIS en MARGARETHA VAN TOL zong hij een bizonder dichterlijk lied (p. 142) en toen SUIS op Nieuwjaarsdag 1671 tot burgemeester werd gekozen, vereeuwigde D. dit feit door een gedicht (p. 155). Zocht ook zijn vroegere kunstbroeder PHILIPS DE KONINCK hem misschien van tijd tot tijd op? Diens eerste vrouw was een Rotterdamsche. 7) Volgens

1) *Alle de Gedichten van J. Ant. van der Goes. Hierby komt het Leven des dichters.* Rott. 1735.

2) *Gedichten van Joan de Haes*, Rott. 1720, p. 335.

3) SIMONIDES, een zeer gevierd predikant in zijn tijd, stond van 1652 tot 1664 te Rotterdam. Hij had tevens eenigen naam als dichter.

4) Rotterdam 1658.

5) *Archief voor Ned. Kunstgeschiedenis*, bijeengebracht door FR. D. O. OBREEN, dl. VI (1884—'87) p. 71 e.v.

6) TER GOUDE z. j.

7) A. VON WURZBACH, *Niederl. Künstlerlexicon*, i.v.

CAMPO WEYERMAN bleef D. in briefwisseling met REMBRANDT en PHILIPS DE KONINCK. Zoo ging in letterkundig verkeer met zijn vrienden zijn leven gelijkmatig en kalm voorbij. Kunstreizen, gelijk zijn vriend SAMUEL VAN H., ondernam hij niet, door strijd als OUDAAN dien met de pen voerde, werd zijn leven niet verontrust. Eéns, in 1672, werd zijn rust ernstig bedreigd. Hij kwam in aanmerking om in de vroedschap gekozen te worden. HOOGSTRATEN vermeldt dit, maar laat er onmiddellijk op volgen: „Zyn zedigheid en afkeer van eerezucht deden hem die bevordering ontgaen en tot zich zelven inkeeren”.

Naast deze neiging tot inkeer in zichzelf, naast dat teruggetrokkene in zijn aard, vinden we in zijn gedichten toch ook menig bewijs van belangstelling in het dagelijksch gebeuren, en van meelevens met 'slands aangelegenheden. Meer dan eens toont hij een open oog voor de belangrijkheid van den Rotterdamschen handel en van den daarmee gepaard gaanden rijkdom, zij het dan ook meermalen om de herinnering aan die welvaart te gebruiken als een aansporing tot milddadigheid (p. 131 en 182). Hij dicht een zegezing op den scheepsstrijd tusschen de Hollandsche en Zweedsche vloten in 1658 (p. 163) en betreurt (in 6 klinkdichten) den dood der zeehelden bij Lowestoff den 3den Jan. 1665 (p. 115 e. v.) Als de vrede in 1667 geteekend is, weerklinkt in den vroolijken, luchtigen kadans van zijn „Vrye Zeevaart” (p. 131) de blijheid om den wederontwakenden handel en de lust om nieuwe landen te bezeilen. Hij bezingt huwelijken van bekende of bevriende stadgenooten, maakt nieuwjaars- en kerstzangen voor de weezen en, vertrekt de predikant IZAAK LE MAIRE naar Amsterdam, dan geeft D. de droefheid zijner gemeenteleden weer in een „Harderlyke klagte” (p. 134). Een andere keer ergert hij zich aan de toenemende gewoonte om 'savonds bij fakkellicht te begraven en in een puntdicht geeft hij uiting aan die ergernis (p. 122): zoo in alles zijn aandacht waard. HOUBRAKEN zegt aan het slot van zijn levensbeschrijving in zijn *Groote schouburgh*: ¹⁾ „Vorder was hij een man wiens vernuft zig tot bespiegelingen van velerhande zaken zette, waar door vele zig van zyn oordeel en raad bedienden in duistere of verwarde zaken”.

Onwillekeurig rijst de vraag: heeft dit fijngevoelige dichterhart de liefde niet gekend? Een enkele aanwijzing slechts geven zijn gedichten op dit punt. Er bestaat een gedicht van hem „Aan Rozemont” (p. 189) een gevoelig, schoon niet altijd even fraai troostlied over het sterven harer moeder, met dit tweede, door stoploppen wel is waar ontsierde couplet:

Niet dat ik u de droefheid wil ontraden;
O neen; 't verlies is uwe droefheid waart.
Integendeel, ik zal de gunst versmaden,
Zoo gy voor my wat vroolykheid bewaart.

¹⁾ Dl. III (1721) p. 78—80.

en dan het vierde:

Laat Artemize in 't natte marmer prenten,
 Dat zy de dood haar's lieven Mans beklagt:
 Gy kunt in 't hart die droeve tekens enten,
 Daar nu myn hart de tekens ook af draagt.

De dichter treurt met „Rozemont” mee; haar rouw is ook zijn rouw, maar als iemand die rechten op haar kan doen gelden vraagt hij naast haar droefheid, vroolijkheid voor zichzelf. De verzamelaar zijner gedichten heeft onmiddellijk hierop (p. 190) laten volgen een ander gedicht: *Opdragt van het onderhoud der Goede Geesten van den Heer DE LA SERRE, Aan de Godvrugtige Maagt M. D. W.* waarin weer deze regels:

Hier offer ik uw' Rozemont
 Een rozegaart vol lieflykheden.

Het was in een zijner vele slapeloze nachten dat hij „met een lach en een traan” dit gedicht voor „Rozemont” maakte om het haar met een exemplaar zijner vertaling toe te zenden:

Dit zingt uw' digter by den nagt,
 Terwyl een uil op 't dak gezeten,
 Zoo schamperlyk zyn doen belacht.
 Een waghond baste door de spleten.
 Van d'ouwe deur, het maanligt aan,
 Dat doodsch, voor 't zonnelicht moet zwigten;
 De mensch geblindhokt door den waan,
 Bedilt de sproetjes in de lichten.

Ook in een *Minnezuchten* (p. 160) getiteld gedicht met dit fraaie begin:

Vertroosters van de minnesmarte,
 Die door myn aders vloeit op een bezielde lucht,
 Volmaakste kinderen van 't allermiziekst harte,
 Dat immer in het ryk der liefde heeft gezocht,

komt weder de naam „Rozemont” voor. Is het toeval dat hij haar steeds denzelfden naam geeft? Geen andere vrouw dan eenige malen deze ROZEMONT en eens 'n zekere JOANNA, een familid blijkbaar, noemt hij in zijn gedichten. Is zij één en dezelfde, en een werkelijk bestaande persoon ¹⁾, die hij onder dien toen veel gebruikten, dichterlijken naam bezong? Heeft haar misschien 's dichters liefde

¹⁾ Misschien de dochter van JOAN DULLAERT

gegolden? Letten we op den doorlopend ernstigen toon van D.'s verzen, op zijn kiesche, diep-gevoelde opvatting der liefde, vooral van de huwelijksliefde, die er uit zijn werk spreekt, dan mogen we deze vragen misschien wel bevestigend beantwoorden. We hebben drie bruiloftszangen van zijn hand, mogelijk op bestelling geleverd, maar met gedeelten, die voor VONDEL's bruiloftsliederen in schoonheid niet onder doen. Hoe schoon bezingt hij daarin de reine huwelijksliefde, de scheppende die het leven in stand houdt;

O min! O leven van het leven!
Die alles geeft en stof moet geven
Door wien het al beweegt en groeit!

met dit, door KALFF¹⁾) terecht zoo geroemde slotcouplet:

Zoo zietme een mey van telg en takken
Het vruchtloos bloecierraad versmakken,
Op 't zuizen van een lentelucht;
De zwangere Oestmaand tegenlagchen,
Om rykelyker zegenpragchen,
In hoop van smakelyker vrucht.²⁾)

Ze schenkt de innigste en schoonste vereeniging tusschen twee zielen:

Dees keurstof van bekoorlykheid
Werkt slechts op d'outerlyke zinnen.
Daar is een grooter kracht, verspreid
In 't minnen en in 't wederminnen;
Een klaar, maar onuitspreeklyk iet,
Een felle drift, een heimlyk trekken,
't Geen elk gevoelt en niemand ziet.³⁾)

't Is alsof de dichter het land der beloften wel gezien, maar nimmer heeft mogen betreden. Was het misschien zijn wankele gezondheid, die hem „'t lastich pak van d'eenzaamheid" deed torschen? Hij bleef tot zijn dood ongetrouwd, en bij zijn vader inwonen⁴⁾), die hem acht jaar overleefde. Toch, al droeg hij zijn eenzaamheid geduldig, al kon hij ook zingen, bij tijden zelfs zijn „levenslust"⁵⁾) uitzingen, wat wonder als hem soms een klacht ontsnapte, waarin de zwaarte van den zelfstrijd wordt gevoeld?

1) *Geschiedenis der Nederl. Letterk.* IV (1909) p. 486.

2) p. 143.

3) p. 151.

4) In het huis aan de Botersloot, W. Z. No. 24156.

5) p. 4: „Levenslust". Uit het fransch.

Lastich pak van d'eenzaamheid,
 Wat valt gy aan groene zinnen
 Blakende in den lust tot minnen,
 Onverdraag'lyk! wat bereid
 Gy al angsten, zuchten, pynen,
 Voor een zedelyk gemoed,
 Dat bevangen, in den gloet
 Van een hevig vier gaat quynen;
 Machteloos het vleesch bevecht;
 d' Oorsprong van 't natuurlyk leven.¹⁾

Naarmate hij ouder werd, werd ook zijn levenslast niet lichter te dragen: zijn gezondheid werd slechter, zijn eenzaamheid grooter. Hevige hoofdpijnen kwamen hem kwellen, gelijk OUDAAN ons mededeelt in zijn lijkklacht, beroofden hem van den slaap. Zijn door tering ondermijnd lichaam had een voortdurenden strijd tegen den dood te voeren. OUDAAN, die zijn lijden en strijden van dichtbij had gezien en mee doorleefd, klaagt over het smartelijk lot van zijn vriend:

Ik spreek, o DULLAART, van uw' dood,
 Of van uw' levensbands ontbinding,

 'k Spreek van uw' dood; of, best gezeit,
 'k Spreek van den ingang van uw' leven;
 Vermits uw' leven, hier geleid,
 Niet waardig was dien naam te geven,
 Als zynde voor Uw wakk'ren geest
 Niet dan een stage dood geweest.²⁾

Hij moest alles opgeven wat zijn moeilijk leven kon verhelderen — zijn schilderen, dichten en zingen, zijn omgang met vrienden, zelfs vermoeide hem het spreken en luisteren. Te zwaarder werd zijn lijden, omdat het verstand zijn volle helderheid behield, ja, bij de toenemende slooping van het lichaam, helderder werd. In eenzaamheid streed hij zijn laatsten moeilijken strijd want voor zijn vrienden was hij reeds lang als gestorven. Tot eindelijk HEIMAN DULLAERT „naa een langwylige, en voor den lichaame smartelyke uitquyninge, op den 6 Mey des jaars 1684, binnen Rotterdam, zacht en lieffelyk, in den Heere ontslapen'' is.³⁾ Hij werd in de Prinsenkerk te rusten gelegd in een graf, dat aan een familielid toebehoorde.⁴⁾ HOOGSTRATEN schrijft ten onrechte dat hij in de fransche Kerk begraven werd. Bij testament van 1 Aug. 1675, voor notaris VITUS MUSTELIUS verleden, legateerde hij al zijn gemaakte schilderijen en tafereelen aan zijn vader.

1) p. 155.

2) *H. Dullaerts Gedichten*, Amst. 1719, p. 209.

3) OUDAAN, boven zijn lijkklacht op DULLAERT.

4) graf No. 286.

Bij codicil van 21 Maart 1684 zijn boeken, papieren, prenten en teekeningen aan zijn broeder MICHIEL. ¹⁾

Thans nog iets over zijn nagelaten werk. Bij zijn leven zag zoo goed als niets van hem het licht. Zijn bescheidenheid was hier waarschijnlijk de oorzaak van. Slechts zijn *Uitbreiding over het Tweede Lidt van het Gebedt onzes Heeren*, werd gedrukt, deel uitmakend van 't *Gebedt onzes Heeren. In Rijmen uitgebreidt door verscheide Liefhebbers der Dichtkunste.* ²⁾ Die „liefhebbers” waren L. SANDERUS, J. BOOGAERT, H. F. WATERLOO, W. SCHELLINKS, H. SWEERDS, J. DE DECKER, TH. ASSELYN en J. W. PETERSOM, vrij onbekende poeëten de meesten, van wie ieder één bede berijmde. DULLAERT'S bede, al rangschikken we het niet onder zijn beste werk, steekt toch altijd nog gunstig af bij dat der anderen.

Verder werden in de *Hollantsche Parnas of Verscheide Gedichten*, ³⁾ een bundel gedichten van WESTERBAEN, VONDEL e.a., door T. VAN DOMSELAER verzameld, twee gedichten van D. opgenomen, de reeds vroeger genoemde vertaling van DU BELLAY, thans niet „Een Korenwanner”, maar „Den Akkerman aan de winden” genoemd, en „Aan ROZEMONT, die haar Moeders doodt beweende”.

Eerst 35 jaar nà zijn dood, in 1719, ⁴⁾ werden zijn gedichten verzameld en te Amsterdam door DAVID VAN HOOGSTRATEN bij GERARD ONDER DE LINDEN uitgegeven. De verdeeling in Geestelijke Gedichten, Lofdichten op uitgegeven boeken, Lijk- en Grafdichten en Mengeldichten zal wel van den verzamelaar zijn. De eerste rubriek behelst wel zijn verdienstelijkste werk. Vooreerst zijn uitbreidingen van vier psalmen, waarvan vooral op den 104den moet gewezen, waar de dichterlijke verheffing alle 29 coupletten door op dezelfde hoogte blijft, eerder stijgt dan daalt; vooral het 3de en 4de vers zijn van een bijzondere schoonheid. Dan de 80ste psalm. Welke fijne trekjes voegt hij hier toe aan het beeld van den wijnstok, hoe maakt hij het tot een afgewerkt geheel!

Gy naamt dien wynstok op met afgerechte handen,
Daar hy verdrukt, geknot, en als verschoven stond.
In 't schaars bedaauwde Egipte en zyne onvruchtbare zanden :
Gy paarde 't sappig loot aan eenen vetten grond,
Waar uit gy volkeren
Als heilloos onkruid wiede, als doornen hebt geroeit,
Gy bouwde, gy bescheent, gy goot de zavrige aarde,
Zoo dat het welig loof der ranken, die zy baarde,
Na weynige oegsten straks de landstreek had volgroeit.

¹⁾ Hij was toen „sieck te bedde liggende”. Tusschen dit codicil en het testament van 1675, ligt nog een testament van 17 Junij 1680.

²⁾ Amst. 1658. Een tweede stuk verscheen in 1721.

³⁾ Amst. 1660, p. 507 en 508.

⁴⁾ In J. VAN ABKOUDE, Naamregister enz. (p. 151) wordt ten onrechte een uitgave van 1678 vermeld en JOAN D.'s Historie van Hendrik den Grooten aan HEIMAN toegeschreven.

In den 134sten psalm hooren we in het bewegelijk rythme de vroolijke tempelmuziek, waartoe de oude zanger opwekt (p. 34):

Orgelspeelders, Harpenaren,
 Fluiteblazers, hoort gy 't wel?
 Stelt nu, strykt nu, toetst nu snaren;
 Paart den zang toch aan het spel;
 Op, klimt op langs trap en drempel,
 Tot het koor van dezen Tempel,
 God tot een verblyf gesticht;
 God wien al de Hemelkringen
 Niet bevatten, niet omringen,
 In wiens ontoeganklyk licht
 Duizend Serafynen krielen;
 Laat, (wat stof!)
 Zynen lof
 Uwe lippen ook bezielen,
 Antwoord d' Englen in hun hof.

Voor al in deze Harpzangen nadert hij VONDEL in dichterlijken kracht en gloed. Had VONDEL schilderachtiger van den bergstroom kunnen dichten, dan D. in zijn 104en Harpzang (p. 7):

Daar 't visje flikkert met zyn zil'vere huid in 't licht,
 En blykt de goude zon in 't lichtryk aangezigt?

En herinnert hij elders (p. 191) niet aan VONDEL, als hij van de engelen voor God's aangezicht zegt, dat ze

Pinken in 't onnaakbaar ligt,
 Als 't door de pennen heen komt spelen?

Gekend heeft hij VONDEL's werk zeker. Even zeker heeft hij OUDAAN's *Uyt-Breyding over het Boek der psalmen* ¹⁾ gekend; leggen we DULLAERTS vier berijmingen naast die van OUDAAN, dan staan zonder twyfel de laatste verre achter bij de eerste.

Zijn tien sonnetten over bijbelsche onderwerpen, „passie-sonnetten”, behooren eveneens tot deze rubriek. Zijn uitbeeldingskracht heeft hier haar hoogtepunt bereikt: vroomheid en liefde voor den gekruiste leggen wijding over het uitgebeelde. VERWEY heeft in zijn bovengenoemd tijdschriftartikel den inhoud van elk dier sonnetten ontleed en op hun bizondere schoonheid gewezen. Ook zijn overige geestelijke gedichten „Rouwklagt van den H. Apostel Petrus”, „Verwekking van Lazarus”, „Aan myne uitbrandende Kaerse” ²⁾ en andere, staan op dezelfde dichterlijke hoogte.

¹⁾ Rotterdam 1680.

²⁾ pp. 52, 61, 63.

Van zijn Lofdichten op uitgegeven boeken zijn de meeste reeds genoemd. We vermelden nog zijn lofdicht „Op de vooreilanden van Amerika” (p. 76 en 202) door CHARLES DE ROCHEFORT, in 1658 te Rotterdam verschenen onder den titel: *Histoire naturelle et morale des Iles Antilles de l'Europe*, waarin deze fijn, gevoelde regels:

In 't aangenaam gewest, daar noit het groen verdwynt,
Komt noit d' onvruchtbre winter beven.
Slechts kan het lieflyk wit, dat op de lely schynt,
Het schynsel van zyn sneeu daar geven.

ROCHEFORT, die als proponent naar Amerika ging, werd in 1653 predikant te Rotterdam.

Verder noemen we zijn „Op de Geneesoeffeninge van Dr. Pauwels Barbette; verrykt met de Aantekeningen van Dr. Fr. Dekkers”¹⁾. Van zijn Lyk- en Grafdichten treffen ons bizonder zijn puntdichten: „Op het Graf van den Voorspoed (p. 108) om de krachtige, en forsche taal en „Op het laatste Graf van Lazarus” in een wel gekunstelden vorm, maar toch van een dichterlijke gedachte. Pittig van inhoud zijn de sonnetten van zijn „Papiere Grafnaald” ter eere van de in 1665 gesneuvelde zeehelden, opgedragen aan de gecommiteerden ter admiraliteit te Rotterdam, b.v. dit op KORTENAER, dat aan BRANDT doet denken:

Maar gy die dankbaar leest; Hier rust met KORTENAER,
Het lichaam van 't gevecht, de ziele van 't beleyden,
De zedicheyd in winst, de kloekheid in 't gevaar,
Roem vry dit kleyne graf iets hoogers als die beiden.

Tot de afdeeling Mengelzangen behooren o. a. zijn bruiloftszangen, 4 in getal, in zang, tegenzang en slotzang verdeeld, zijn liederen op verschillende gebeurtenissen en andere als „Klagte van ROXANE”, (p. 125), een langer gedicht; geheel in CATS' stichtelijken trant, 's dichters „Geboortegroet aan zijn oom”²⁾ (p. 201) zijn enkele vertalingen en zijn nieuwjaarsbeden van 1666 tot 1671 telken jare voor de Rotterdamsche weezen gemaakt, (p. 169 e.v.). Hebben deze laatste over het geheel weinig dichterlijke waarde, fraaie regels, zelfs gansche coupletten vinden we toch wel in, zoo dit met zijn middeleeuwschen naklank (p. 177).

Laat U 't snikken der Armen
Om dezen wreeden twist,
Het deerlyk kermen
Van Weeuw en wees erbarmen.

¹⁾ Een vertaling van het latijnsche: *Praxis Barbettiana, c. notis e observ. F. Deckers*. (Lugd. Bat. 1669. Op BARBETTE'S Heelkunst schreef ook VONDEL een lofdicht.

²⁾ Van CORNELIS MICHIELSZ. D. zijn twee broeders bekend: EYERT en PIETER, die van 1652 tot 1653) pesthuismeester en in 1705 regent van het weeshuis was, en één zuster, MAGDALENA.

Stop tog de bron, die gudst van bloed en tranen,
 Om een trotsmoedig wanen,
 Om sno' begeerten, om enkele ydelhede'
 Heere Jezus, Heere Jezus, Heere Jezus gun ons vrede.

Bizonder fraai wat klank betreft, zijn de enkele vertaalde gedichten tusschen de oorspronkelijke. Behalve het reeds door KALLF meegedeelde, melodieuze „Een korenwanner”, b.v. dit, door zijn krachtigen klank aan HUYGENS herinnerende (p. 203):

Al reets de Cucues in 't nieu Hispanje dragen
 Twee vieren voor in 't hooft, twee koele blixemslagen,
 Een onder elke wiek; waarbij een snege naalt
 Om 's Konings ledekant gordynen stikt en maalt:
 En in den zwarsten nacht, de draager, om te pralen,
 Beelt Kunstig 't wit yvoor by deze fokkelstralen.
 By haar telt en hertelt de woekeraar zyn' schat;
 By haar een wyze hant haar gulde penne vat.

Het draagt tot opschrift: „Op de blikkerende Vliegen in America, uit BARTAS”.

De gansche bundel wordt besloten met een vrij lang gedicht van OUDAAN, dat hij blijkbaar maakte onder den eersten indruk van den dood zijns vriends. Het bevat slechts één doorlopende klacht over D.'s langelijden en vroegtijdigen dood. We zouden er gaarne meer trekjes uit het leven van den dichter zelf in terug willen vinden, meer over zijn werk en omstandigheden. Slechts terloops roemt hij zijn godvruchtig leven, reeds van kindsbeen af en geeft hij in zijn slotcouplet enkele woorden van lof aan D.'s poezie.

Merkwaardig blijft het zeker, dat we in DULLAERT's poezie zoo weinig herinneringen terugvinden aan zijn schilderkunst. We zouden hierin een bewijs kunnen zien, dat die kunst in zijn leven weinig plaats innam. Slechts vier gedichtjes vinden we, bijschriften op schilderijen: „Uitlegging des Tafereels waarin het bewandelen des breedten wegs verbeeldt wort” (p. 65), „Op een Tafereel der Hemelsche vreugde” (p. 65), „Op een Tafereel de steeniging van Stephanus verbeeldende” (p. 208), en „Op de Afbeelding der Bruit in 't Hooge lied” (p. 208) alle meer verklaringen van de voorstelling, dan weergave van een kunst-impressie. Zelfs nergens eenige reminiscentie aan REMBRANDT, zijn leermeester, of het moest zijn dat de „Opwekking van Lazarus” (p. 61) en „Op de Vrouw in Overspel bevonden” (p. 62) door schilderijen van R. waren geïnspireerd.

Met het bijeenbrengen van zijn gedichten schijnt het niet altijd even vlot te zijn gegaan. DAVID VAN HOOGSTRATEN had het plan opgevat de tot nog toe verspreide gedichten van D. te verzamelen. De weinige, die hij reeds bezat, werden vermeerderd met die welke de Goudsche MAECENAS, GOVAERT CINQ,

tevens een vriend van DAVID VAN H., met ijver en liefde reeds had bijeen weten te brengen. Ook JAN VAN HOOGSTRATEN, 1) DAVIDS broeder, hielp mee. Samen trachtten ze daarop het werk van den vereerden dichter aan te vullen, waarvoor ze zich blijkbaar veel moeite gaven. Kwaadwilligen gingen echter van hun verzamelijver misbruik maken en wisten hun gedichten in handen te spelen die niet van de hand van D. waren. Het bedrog werd nog tijdig ontdekt en een scherp veroordeel van een dergelijk gedrag volgde dan ook in de voorrede van den inmiddels verschenen bundel. Te erger was dit gedrag, omdat de schuldige iemand was, die tot „stichting zyns naesten het Goddelijk woort heeft uit te leggen”. Wat in den bundel opgenomen was, was nu inderdaad „van de rechte hant van DULLAERT zelf”. Met één gedichtje hebben de uitgevers zich echter nog vergist, een vergissing die D. eer aandoet. „Rust in Godts bescherming” (p. 205) is van VONDEL; het zijn de eerste regels van diens 8osten Harpzang. 2)

Op dringend verzoek wist GOVAERT CINQ van de bloedverwanten gedaan te krijgen dat D's portret vóór den bundel werd afgedrukt. Het droeg het onderschrift „Jac. Houbraken Sculptsit”, in wiens *Groote Schouburgh der Nederl. Konstschilders en schilderessen* het ook is opgenomen, en was versierd met een vierregelig vers van DAVID VAN HOOGSTRATEN. Zoo verscheen het boekje in 1719 te Amsterdam en herleefde „de dichter van de Maas aan het Y”. Na den dood van CINQ verscheen er op hem een spotticht *Op het verscheyden van den Heere GOVERT CINQ, zoo genaamde Patroon van H. DULLAERTS Poëzy* dat op deze quaestie zinspeelt, met de hatelijke beginregels:

Door DULLAERTS Poëzy werd GOVERT CINQ half dul:
Want toen die uitquam was het met zyn wysheynt nul.
Nu is hy heen gereyst om DULLAERT te gaan zoeken,
En dien te klagen, hoe de list hem wist te doeken
Toen hy eens anders rym voor DULLAERTS digt aanzag
En zwoer, dat noyt Pernas van schooner vrugt genas. 3)

We hebben eenige aanleiding ons af te vragen: omvat de bundel inderdaad alles wat D. heeft gemaakt? Zou er niet meer van hem over zijn? Vermelden we alvast dat er in de *Nieuwe Verzameling van Nederduitsche Mengeldichten* 4) een vers van D. voorkomt dat niet in zijn bundel opgenomen is: *Op Doorspronck en Oorzaak van Gelderlands groote Waters-nood door den Hooggeleerden Heer MICHAEL SPRANGER.*

1) *J. van Hoogstraten's Mengelpoezy*, dl. IV (Amst. 1718), opdracht.

2) *Koning Davids Harpsangen*, Amst. 1657.

3) *Vijfde Vervolg van de Latynsche en Nederd. Keurdichten*, Utrecht 1729, p. 53.

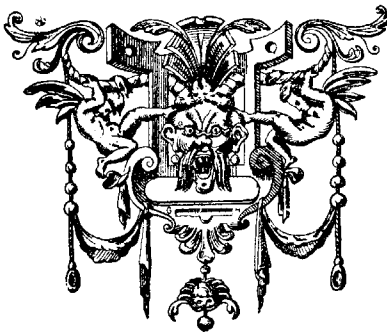
4) Amsterdam, 1727, p. 209.

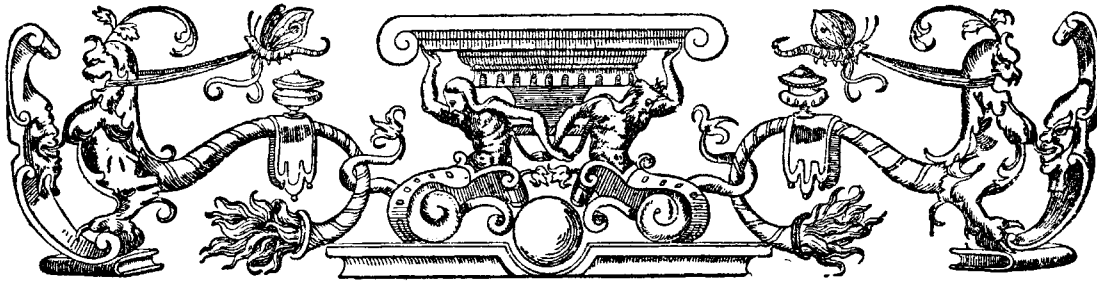
Achter het exemplaar dat de Koninklijke Bibliotheek van DULLAERT'S Gedichten bezit, bevinden zich meerdere gedichten in handschrift, waaronder dit van JAN VAN HOOGSTRATEN: *Lauwerloof op het weêrgalooze Dichtwerk van den overledenen Heere HEIMAN DULLAERT, in zijn leven konstrijk schilder, en beroemt Poët aan de Maze.* Hij prijst DULLAERT aldus:

Hier klinkt het heldendicht op maaten
Van even gelijklydentheid
die nergens van haar wezen scheid
waar op de kunst zig mag verlaten.

Heeft D. ook het heldendicht beoefend? In vergelijking met zijn tijdgenooten is hij niet wat men noemt een „vruchtbaar” dichter geweest. Het zou niet onmogelijk zijn als de verzamelaars slechts gegeven hadden wat het best in hun smaak viel. Misschien zal de tijd meer gedichten van D. aan den dag brengen, zeker niet tot nadeel van onze 17de eeusche letterkunde ¹⁾.

¹⁾ Afstammelingen van de 17de eeusche DULLAERT'S, te Amersfoort wonend, zijn in 't bezit van familiepapieren, waarin een en ander over HEIMAN moet zijn te vinden en die vermoedelijk onuitgegeven gedichten van hem bevatten.

AANTEEKENINGEN OVER OUD-ROTTERDAMSCH E KUNSTENAARS.

DOOR

NELLY ALTING MEES.

II.

JAN VAN DEUTECOM.

EZE plaatsnijder was gehuwd met MAGDALENA, dochter van den bekenden HADRIANUS JUNIUS. Nadat zijn huisvrouw overleden is, wordt op 23 Januari 1608 ter weeskamer overgeleverd de inventaris hunner goederen, waarvan ik uit de „gereetschap ende plaeten totte cunstdruckerie behoorende” overneem:

„Ses groote plaeten van de Stadt van Roomen.

Twee groote plaeten van de thyen geboden
Moyses ende Aron.

Vijft groote platen van de zeventyen provincien.

Twee plaeten van de heele werelt.

Twee groote plaeten van de sententie Christi.

Een plaet van Seelant.

Een plaet van Gelderlant.

Een plaet van de Leeucaerte mette gouverneurs.

Noch eenige gemeene platen van een vel papiers.
 Acht platen van alle de graven van Hollant.
 Twee plaeten van de thyen geboden.
 Twee platen van de vijf zinnen.
 Twee plaeten van het lant van beloften.
 Vyer platen van de hoeywaegen.
 Vyer platen van de Spaensche inquisitie.
 Een plaet van Salomons gebeth.
 Vyer platen van de vyer elementen.
 Een plaet van de offerhande van Abraham.
 Een plaet van de thyen geboden.
 Vyer plaeten van de vette ende maegere Koecken.
 Een plaet van het huys te Britten.¹⁾
 Een plaet van den esel.
 Een plaet van Moyses.
 Een plaet van Cananen.
 Een plaet van een lantschappe van de doopinge van Sinct Jan.
 Een plaet van de bootschap van Maria.
 Een plaet van de Romeynsche vrouwe.
 Een plaet van het Clusenaerken. A. D. (ALBRECHT DURER.)
 Ses platen van de beschrijving van Vrieslandt.
 Drye platen van den engen ende breedden wech.²⁾
 Een plaet van de prophetie van Vlaenderen.
 Een plaet met lijsten ofte moriswerck.
 Een plaetgen van de belegeringe van Sutphen.
 Het vyerdepaert van de geheele wereltcaert van PLANTIUS te weeten
 achtyen platen groot ende cleyn.
 Een cunstpars met een halve cunstpars.
 Twee wrijffsteenen.
 Een mostertmoelen om verruwe te maelen.
 Eenige druckklappen.

Borden van olyeverwe met lijsten ende zonder lijsten;

Achtyen guldensmaeten.
 Vyer sestyen guldensmaeten.
 Twee winters ende somers van MIGHIEL VAN DE SANDE.
 Twee winters ende zomers van HUYBRECHT TONS.

¹⁾ Zie atlas van STOLK, No. 62.

²⁾ Zie MULLER No, 421.

Vyer groote borden scheepen van PYETER SYBRANTSZ.
 Twee cleyne borden scheepen PIETER SYBRANTSZ,
 Negentyen groot soort.
 Dertyen cortelangen.
 Drye groote langen.
 Twee trongiën.
 Seventyen zeven stuversmaten.
 Dertyen salvators.
 Twaelff stooters.
 Drye groote doecken van Maria, olyeverwe.
 Een doeck olyeverwe van PIETER STAEL.
 Twee trongiën FRANS FLORIS.
 Een trongie Christi.
 Drye trongiën Bacchus, Ceres ende Venus van JAN WILLEMSZ. DECKER.
 Drye trongiën Bacchus, Venus, Juno.
 Een ruwijntgen.
 Drye grootte lantschappen.
 Een cleyne lantschappe.
 Een Bacchus.
 Een Ceres.
 Twee pijpers beslaegen.
 Twee pijpers onbeslaegen.
 Een guldens maet Antwerps.
 Een Keuckenmaecht.
 Een Hieronimus.
 Een cleyne ovaelken schilderije.
 Een dosyn honden.
 Vyer Waterlantse vrouwen.
 Twee konijnen.
 Een waterveruwebordt van Adam ende Eva.
 Een groot bort van Abraham met Engelen. JAN WILLEMSZ.
 Een Lucretia.
 Een drye coeningen.
 Een oudt schip van PIETER SYBRANDTSZ.

Waterverruwe schilderije :

Een ende tsestich heele doecken schilderije.
 Vyer ende twintich halve doecken schilderije.

Drye Reepkens.

Groote werelt ende andere caerten:

Twee globels om se te drayen van WILLEM JANSZ.¹⁾
 Twintich groote werelt caerten globels. WILLEM JANSZ.
 Vyer groote ruytercaerten van WILLEM JANSZ.
 Drye groote PLANTII caerten.
 Eén groote seventyen provinsien caert. PIETER DE KEER.
 Vyff werelt caerten van DEUTECOM,
 Drye seventyen provinciën van HONDIUS.
 Drye groote oude werelt caerten.
 Een groote pascaert van WILLEM JANSZ.
 Twee pascaerten op pampier WILLEM JANSZ.
 Een pascaert op franchijn van WILLEM JANSZ.
 Een pascaert van WILLEM JANSZ. op franchijn cleyn zijnde
 Een pascaert van LUCAS van Europa.
 Een pascaert van WILLEM BARENTSZ,

Witte caerten ende cunst:

Seven ende twintich PLANCIUS mapa.
 Drye ende twintich groote graven van Hollant.
 Vyff ende twintich caerten van Roomen.
 Veertyen Hollandtse caerten.
 Hondert drye ende twintich vyff zinnen zonder schrift.
 Twee ende twintich werelt caerten DEUTECUMS.
 Ses bloompotten,
 Vyer globelscaerten. WILLEM JANSZ.
 Drye ende twintich groote tyen gebooden van ses blaederen.
 Vyer ende dertich leeuwe caertgens.
 Ses ende vyftich werelt caerten van DEUTECUM.
 Negen schepen van Damiata.
 Vyftich Moyzes ende Aron.
 Twee ende tseventich jachten van Zijn Excellentie.
 Vyff ende vijftich avontmaels van DE CLERCK.²⁾
 Twee zeylende waegens.
 Seven pascaerten van een blat.

¹⁾ WILLEM JANSZ. BLAUW.

²⁾ Waarschijnlijk NICLAES DE CLERCK, zie pag. 195.

Twee caerten globels van HONDIUS.
 Vijftien loffdichten.
 Ses stucken van Vranckrijck van vyer vel.
 Dertyen provinciën van HONDIUS.
 Vyff ende twintich zeventygen provinciën DEUTECUMS.¹⁾
 Acht ende twintich seventygen provinciën zonder graeven. DEUTECUMS
 twee vel.
 Vijff ende twintich Italiëns van DE KEER van een vel.
 Een ende twintich wereltcaertgens van P. DE KEER, een vel.
 Drye ende tseventich blat caerten van WILLEM JANSZ.
 Vyer steeden van Jerusalem van BENJAMIN.
 Twee steeden van Amsterdam.
 Vijff steeden van Coelen.
 Een begraeffenis van den Prins.
 Negen ende twintich cleyne graeffkens van Hollandt.
 Twee graeven van CORNELIS CLAESZ.
 Elff de vyer deelen HONDIUS van vyer vel.
 Vijff vaderonse van een vel,
 Een ende veertich gelooven van een vel DE VRYES.
 Vijff ende veertich loffzangen Davidts een vel DE VRYES.
 Twaalf Spaensche vlooten van een vel DE CLERCK.
 Negentyen huyshoudingen ende kinderbidden.
 Vyff ende twintich enge ende breede wech van CORNELIS CLAESZ.
 Vijft groote zeventygen provinciën van PIETER DE KEER van twaelf vel.
 Ses victoriëwaegens.
 Een ende tsestich bladen van het vonnis Christi.
 Een ende tsestich schriften tot het vonnis.
 Twee ende veertich cleyne clusenaers ALBERTI DURERI.
 Acht tempels van een vel van LONDERSEEL.
 Vyer schieters van DE CLERCK.
 Thyen lantschappen van een vel HONDIUS.
 Dertich boecken wit pampiers.

 Een partie schriften tot caerten zoo van de werelt als van de graeven
 ende andere schriften en een deel defecten van alderley caerten
 ende cunst.

1) Zie Atlas van STOLK. No. 1065.
Oud-Holland, 1913

Andere cunst:

Een perspectyff boeck van HONDIUS.
 Een architectuerboeck DE VRYES van de Joden.
 Dertich boecken gemeene cunst.
 Een geleerde boeck van HONDIUS.
 Twee boecken cleyne gemeene cunst van SADELAER.
 Een de ruyter van ALBERT DURERUS.
 Twee oude borden van LUCAS VAN LEYEN.
 Twee van de ses stucken GOLTII van het leven van Maria.
 Thyen groote lantschappen van DE BRUYN.
 Dertich gulden aen alderley cunst van GOLTIIUS, MULLER ende andere.
 Veertyen gulden aen cleyne witte caerten ende ander goet.
 Seven hondert vyftich halve ende vyerendeel blaedere cunst.
 Thyen boecken cunst van alderley cleyne steden ende andere enckele blaederen.

Affgesette cunst:

Twee steeden van Jerusalem twee vel.
 Een stadt van Damiaten.
 Een stadt van Coelen.
 Vyer seventyen provinciën van twee vellen DEUTECUMS.
 Een stadt Amsterdam.
 Vyer graeven van Hollandt WILLEM JANSZ.
 Een grave van Hollant DEUTECUMS.
 Vyer enge ende breede wech DEUTECUMS.
 Drye groote thyen gebooden DEUTECUMS.
 Een thyen gebooden DE CLERCK.
 Twee Spaansche Inquisitiën.
 Drye hoeywaegens.
 Vijff enge weegen van CORNELIS CLAESZ.
 Drye bloompotten.
 Een monycken crijch.
 Drye vijff zinnen.
 Vyer ende twintich stucken cunst van een Lomberts vel pampier
 Drye ende twintich stucken van een cleyne vel pampiers.
 Twee wereltcaertgens van WILLEM JANSZ. van twee vellen.
 De blauwe hoeyck.
 Twee historiën van de rycke man.

Boecken van de Zeevaart:

Drye boecken Tresoor van de Zeevaart genaemt.¹⁾

De vijff boecken van SEBASTIAEN SERLIUS.

Een cunstboeck.

Een cleynen bijbel.

Drye postillen van SPANNENBERCH.

Een uuytlegginge op de openbaringe van Sinct Jan.

Twee salmboecken.

Twintich off dertich cleyne boecken van de zeevaart ende anders.

Onder de inschulden, den boedel toekomende „van geleverde cunst” komen voor vorderingen op:

HANS JACOBSZ., te Amsterdam, NICLAES DE CLERCK, FRANS VAN TIJGEN, te Delft, HENDRIK HONDIUS, (voor *f* 14, 5 st., waarbij aangeteekend staat: „daer voor zall hij van zijn cunst leveren”;) PIETER DE KEER, Amsterdam, JAN ADRIAANSZ., JONGE JAN den Afsetter, JEROEN JACOBSZ., CORNELIS DIRKSZ., A[N]DRYES, de lijstmaecker, ADAM de lijstmaecker in de Beverwijk.

Onder de uitschulden worden genoemd:

CORNELIS CLAESZ., te Amsterdam „van geleverde cunst” *f* 77.8 st.

WILLEM JANSZ., te Amsterdam *f* 66, 13 st.

„ADRIAEN JANSZ., afsetter, van caerten aff te setten” *f* 24.

HARMEN ALLERTS te Amsterdam „van cunst” *f* 35.

WILLEM JANSZ. „van gelijke zaecke” *f* 20.

Eén van de voogden over de minderjarige kinderen is de schilder WILLEM VIRULI WILLEMSZ.

Na den dood van MAGDALENA HADRIANI JUNII is VAN DEUTECOM hertrouwd met LEENTGEN BASTIAENS, weduwe van den lakenbereider CORNELIS CORNELISZ. VAN WOURDEN, eerder van HANS DE RIDDER.

27 Febr. 1608 maakt JAN VAN DOETECUM voor Notaris JACOB SYMONSZ. zijn huwelijksche voorwaarden met haar. Ook zij stierf vóór hem: 19 Januari 1626 wordt wederom de inventaris van JAN VAN DEUTECOM ter weeskamer geregistreerd, ditmaal van de goederen, die hij met LEENTGEN BASTIAENS gemeen bezeten heeft.

Bij de „cunst ende platen in desen boel wesende”, vinden wij vermeld:

„12 platen van de Stadt van Roomen.

9 grootte platen van de 17 provinciën.

¹⁾ Zie KRAMM, pag. 353.

4 platen van de geheele werelt.
 Noch 6 platen van de geheele werelt.
 2 groot platen van de thyen geboden.
 een grootte plaet van de Nederlantse Leeuw.
 2 platen van BRÉAUTÉ ende LEKKERBEETJE.¹⁾
 5 platen van Hollandt.
 3 platen van de sententie Christi.
 een plaet van Seelandt.
 een plaet van Vlaenderen.
 een plaet van Gelderlandt.

Onder de „gemeene platen” vinden wij:

„10 platen van 't geheellandt van beloften.
 4 „ „ de Blauwhoeyck.
 6 „ „ „ thyen geboden.
 6 „ „ „ enge ende breede wech.
 7 „ „ „ Graven van Hollandt.
 4 „ „ „ hoeywaegen.
 4 „ „ „ Kerck van Luyck.
 4 „ „ „ Spaense Inquisitie.
 4 „ „ „ verlooren zoon.
 4 „ „ „ vette ende magere koecken.
 4 „ „ „ vyer elementen.
 4 „ „ „ HANS WINCK gesneden.

Een bloompot.

Een papeeter.

Een Jacobsleer.

Een van Daniël.

Een van den eesel.

Een van thuyt te Britten.

Noch aen diverse cunst ende carten, die de v.s. JAN VAN DOETECUM
 seyt niet te kunnen specificeren, doch tsamen waerdich te wesen
 omtrent *f*600.

Onze plaatsnijder, dien het, naar reeds in de Rotterdamsche Historiebladen
 werd aangegeven, in zijn maatschappelijk en huiselijk leven niet voorspoedig is
 gegaan, zag zich op zijn ouden dag „wegens ziekte ende impotentie” genoodzaakt

¹⁾ Zie Atlas van STOLK, No. 1069.

zijn schoonzoon ABRAHAM MOTTE, makelaar, en WILLEM VIRULI, schilder, tot zijn boedelredders te benoemen.

Nadat VAN DEUTECOM in November 1630 was overleden, werden in 't openbaar verkocht zijn „gesneden platen, caerten, printen ende anders 't plaetsnijden ende printvercoepen aengaende”, waarvan de opbrengst *f* 1425 bedroeg.

Ook de „cleederen ende andere weinich meubelen, die hij noch onvercocht behouden had. Alles out ende gesleeten” werden publiek geveild.

Schulden, ten laste van den boedel, zijn de volgende:

„Aen twee arbeyders, die JAN VAN DOETECUM, sieck wesende, verdraegen hebben van 't een huys in d'ander'.

In de banck van leening binnen dese stede over 't lossen van zeeckere meublen, die DOETECUM daer verset had.

Aen JAN VAN WAESBERGEN voor het drucken ende leveren van twee hondert XXV billieten nopende de vercoopinge van de platen, caerten ende andere Kunst *f* 5. 8 st.

Aen FRANS SALOMONS over drye jaer camerhuyer, die JAN VAN DOETECUM schuldich was van de kamer, daerinne hij gewoont heeft, *f* 79. 15 st.

Voor de onkosten gedaen int vercoopen van de platen, caerten, printen ende anders, zoo voor salaris aen degene, die dselve gesorteert, wtgeschoten ende ten oirbaer te vercoopen aengeteyckent hebben. Item voor byer in dezelve vercoopinge verteert, als anders dien aengaende gevallen, tsamen *f* 13, 10 st.

Aen CLAES JANSZ. VISSER in voldoening van 't geene hem VAN DOETECUM toequam, betaelt *f* 7.

Aen JAN ADRIAENSZ., knecht van 't schildersgilde te weten *f* 18 voor onkosten ende salaris voor de billetten nopende de vercoopinge van de platen, caerten, printen ende anders in de omleggende steden te affigeren, en noch *f* 12 10 st. voor zijn salaris ende dienstloon, aengaende tselve ende int vercoopen van dezelve platen ende kunst en aencleven van dyen verdient.

Aen FRANÇOIS VAN DE HOEYE, kunstvercooper, de somme van *f* 28 16 st. in voldoeninge van meerder somme, die hem volgende zijn reeckeninge van JAN VAN DOETECUM van geleverde caerten ende printen toequam.”

(Aan de specificatie hiervan door FRANÇOIS VAN DER HOEYE, ontleen ik: „den 27 Maey 2 van mijn nieuwen werelt karten met siraet á 36 st.

3 — 12 — 0

den 11 Julius gesonden als volgt:

1 ronde WILLEM JANSZ. 20 folyo à	2 — 2 — 0
6 Abrams offerhanden 3 folyo à 6 st.	1 — 16 — 0
6 wase (sic) maeghden 2 fo. à 3 st.	— 18 — 0

6 huysen van Nassou 2 fo. à 6 st.	1	—	16	—	0
6 triomffen te paert à 3 st.		—	18	—	0
6 prinsen, 6 prinsessen à 2 ¹ / ₂ st.	1	—	10	—	0
6 p. Mauricius, 6 Ernestus à 2 ¹ / ₂ st.	1	—	10	—	0
2 de stat Paris à 12 st.	1	—	4	—	0

den 20 Julius gesonden als volgt:

2 groote wereltkarten 20 fo. afgeset van WILLEM JANSZ. ende 't wijt à f 5 10 st.	11	—	0	—	0
2 van mijn nieuwe wereltkarten met siraet afgeset ende twyt à	8	—	0	—	0
1 sonder siraet afgeset ende t wyt à	2	—	10	—	0
2 Neerlanden afgeset ende twit à	3	—	0	—	0

den 17 Augustii gesonden:

2 van mijn nieuwe werelt karten met siraet ende t wyt à f 4.	8	—	0	—	0
2 sonder siraet afgeset à 50 st.	5	—	0	—	0
2 Neerlanden afgeset à 30 st.	3	—	0	—	0
6 prinsen, 6 prinsessen wyt à 2 ¹ / ₂ st.	1	—	10	—	0''.)

„Aen JAN VAN WAESBERGEN 34 st., die DOETECUM aen hem van waeren schuldich was.

Aen LAMBERT PERSOONS tot Amsterdam de somme van f 75, die JAN VAN DOETECUM aen hem schuldich was van arbeysloon van caerten ende printen af te setten.

Aen MICHEL COLIJN tot Amserdam f 18, 1 st. die DOETECUM hem schuldich was van printen en diergelycke.”

(Aen de specificatie hiervan ontleen ik:

„22 November 1618 gesonden:

3 Logiën van RAPHAEL URBIN	f 3	—	15	—	0
12 Graven van Holland	4	—	16	—	0
6 Rebecca SANREDAM	0	—	15	—	0
6 Sícilla	0	—	15	—	0
6 Dans (?) lasteringe	0	—	18	—	0
6 de waerheyt SANREDAM	0	—	15	—	0

14 Dec. 1623 gesonden:

2 Logiën van RAPHAEL URBIN	f 2	—	12	—	0
6 Graven van Holland	2	—	8	—	0''.)

„Aen HENRICK HONDIUS in 'sGravenhaege *f* 13, 9 st., die hem quam van geleverde kunst.

Aen SARA DE CLERCK, weduwe van GYSBERT HUSEN tot Delft *f* 61, 18 st. die JAN VAN DOETECUM aen haer schuldich was wt saecke als boven.

Aen GOVERT AELBERTS van weegen HENRICUS HONDIUS *f* 3, die hem quam van een halfven ryem pampier.

Aen PIETER VAN DER LINDE (?) tot Delft *f* 13, 8 st., die DOETECUM aen hem schuldich was van kunst.

Aen DAVID DAVIDTSZ. van wegen WILLEM JANSZ. BLAUW, plaetsnijder tot Amsterdam *f* 8, 15 st. die DOETECUM aen hem schuldich was van geleverde kunst.

Aen PIETER VAN KEERE tot Amsterdam *f* 21.12 st., die JAN VAN DOETECUM aen hem schuldich was van geleverde kunst”.

Uit het testament, door JAN VAN DOETECUM „sieckelijck te bedde leggende”, in een huis in de Lombertstraat enkele dagen voor zijn dood op 9 November 1630 voor notaris WILLEM JACOBZ. gepasseerd, blijkt, dat hij zes kinderen naliet: ARIAENTGEN, ADRIAEN en JAN, waarvan MAGDALENA HADRIANI JUNII, en DIRCK, SEBASTIAEN en HILLEGONT, waarvan LEENTGEN SEBASTIAENSDR. de moeder was.

HEYMAN DULLAART.

I Augustus 1675 compareert HEYMAN DULLAART, als meerderjarig jongman, wonende op de Botersloot, voor notaris VITUS MUSTELIUS en vermaakt bij testament o. a. aan zijn zuster ANGENIETA een som gelds „benedens noch een stuck schilderje, door haar, Angenietje, te kiezen uit alle de tafereelen, die door den testateur selfs gemaect sijn”. Zijn overige schilderijen legateert hij aan zijn vader. 17 Juni 1680 verlijdt hij wederom voor notaris VITUS MUSTELIUS een testament en bij zijn laatste codicille, kort vóór zijn dood, 21 Maart 1684 voor Notaris ARNOLD MEYSTERUS verleden, waarin hij al „sieck te bedde leggende” is, vermaakt hij aan zijn broeder MICHIEL al zijn boeken, papieren, prenten en teekeningen.

ADRIAEN VAN DER GROES.

Van dezen „Meester Konst-schilder” vond ik een testament op 6 Mei 1700 met zijn huisvrouw SUSANNA VAN ALTENHOVEN voor notaris ZEGGER VAN DER BRUGGE verleden.

HENRICK HUYGENSZ. DE HAEN.

Deze schilder komt in het protocol van notaris JACOB SYMONSZ. voor als ijzerkooper en als schoonzoon van een ijzerkramer. Een akte van 4 September 1599 voor notaris ISAAC TROOST noemt: „HENRICK DE HAEN, ysercraemer”, die aangenomen had „zeker wassen vrouwen beeldekken aen een te maecken en het nu aen veel stucken heeft gebroken, sulcx dat het nyet een stuyver waerdich en is”. De eigenaar, AERT VAN MELDERT. cijfermeester, eischt *f* 14 vergoeding „sulcx als 't hem gecost heeft of een gelijcken wassen beeldekken van denselven meester gewrocht van gelijcke waerde”.

Van HENRICK DE HAEN komen twee schilderijen: „een winter en een zomer”, voor in den boedel van DANIEL VAN DER LECQ 1), ter weeskamer geregistreerd in Reg. Inv. No. 603.

JACOB HAMMEVEL.

18 April 1724 koopt „JACOB HAMMEVEL, fjnschilder” een huis aan de Leuehaven W. Z., prot. No. 1380, dat zijn weduwe 27 Oct. 1758 verkoopt.

JAN GERRITSZ. VAN HEEMSKERCK.

Uit de boedelpapieren van zijn grootvader VRANCK VRANCKENZ. VAN BEEST VAN HEEMSKERCK, burgemeester van Rotterdam en van zijn vader GERRIT VRANCKENZ. VAN HEEMSKERCK, die in 1598 met OLIVIER VAN NOORT de reis om de wereld maakte en onderweg in de Straat Maghelaens gestorven is, kunnen wij nauwkeurig de opvoeding van dezen schilder nagaan.

Hij werd geboren tusschen 1590 en 1596 en werd 17 Dec. 1602 in de kost gedaan bij SEBASTIAEN WILLEMSZ., Duitsch en Fransch schoolmeester te Ouderschie, die de rij opent van de collega's in 's Gravenhage en Voorburg, waar hij successievelijk besteed wordt.

18 Dec. 1608 wordt hij voor *f* 120 per jaar aan mondkost en leergeld in de leer gedaan bij SEGHER QUIRIJNSZ., VAN DER MAES 2) glaaseschrijver, te

1) DANIEL VAN DER LECQ, bewindhebber der O. I. C., die met zijn huisvrouw BEATRIX GERRITSDR. VAN DER BUYS in 1626 naar Indië vertrok, liet ten huize van zijn zwager LEENDERT PIETERSZ. BUSCH, zijn familieportretten achter, namelijk:

een contrefaictsel van GERRIT HUGENSZ. (v. d. BUYS), Bewindhebber der O. I. C.; zie Bronnen Gesch Rotterdam I.

„een contrefaictsel van HUYCH GERRITSZ. (VAN DER BUYS).

„ „ „ GERRIT GERRITSZ. (VAN DER BUYS) zie De Jonge: Opkomst Nederl. Gezag in O. I.

tsamen in { een contrefaictsel van DANIEL VAN DER LECQ, jongman wesende.

een tafereel. { „ „ „ BEIATRIX GERRITS, jong wesende.

een figuer van sa: WILLEM GERRITSZ. (VAN DER BUYS) gebootseert in was.

2) Broeder van den portretschilder EVERARD QUIRIJNSZ. VAN DER MAES.

's Gravenhage; hij wordt er onderwezen in „contrefeyten, glaeseschrijven ende maecken”. „Onversiens” breekt hij er wel eens gebakken wapens, wat dan als schadepostje op de rekening zijner voogden wordt geboekt. Van nu af aan gaat hij voor goed de richting der kunst uit: 4 Juni 1611 wordt hij leerling van Mr. ABRAHAM BLOMAERT, schilder, te Utrecht, waar hij voor 5 jaren in de kost gaat bij HENDRICK THIELMANSZ. VAN GESTEL. Onder de uitgaven, in deze jaren voor hem geboekt, noem ik „schrijffpampier om daerup te leeren conterfeyten en caerten om daerup te schilderen; een esel met 2 paletten: 34 st.; een maetstockgen; penseelen, florentijnsch lak, vogellijm; verf, paneelen en lijsten bij JAN VAN HOBOKEN, verwer te Utrecht”. Als hij 4 Juni 1614 zijn vierde jaar bij BLOEMAERT ingaat, wordt er „wel expresselicken bevoorwaert ende geconditioneert, dat alle tgene dat de voorn. JAN GERRITSZ. nu ende voortaan sall schilderen ende conterfeyten voor sijn selven sall wesen om daermede sijn prouffijt te doen”.

Wanneer zijn vijfde en laatste leerjaar bij BLOEMAERT verstreken is, doet hij allerlei inkoop, waarvoor zijn nicht ANNETGEN VAN HELSDINGHEN te Utrecht hem het geld voorschiet en schaft zich o.a. aan: „een maelcoffer van leer met een ijseren ketting en een slot daeraen” voor 4 pond, 10 st. en een geweer van 7 pond. Hij is van plan „daermede in Vranckrijck te reysen en de landen te besoecken en daermede sijn ambacht van conterfeyten te useren en wel te leren metter hulpe des Heeren”.

Van zijn voogden krijgt hij „106 pond in goede specie van France goude cronen, die welcke hij distribueren sall aen notelicke behoufte tot sijnen lijve behoorende, gaende opte reyse, eerst nae Vranckrijck, ende alsoe met Godts hulpe voortaan nae Spangiën ende Italiën te besichtigen ende aldaer sijn ambacht van schilderen ende conterfeyten wel te useren ende voorts noch meer ende meer met Godts hulpe daerin te practiseren om sijn proffyt daermede te doen.”

Slechts naar Antwerpen, Brussel en „Saumeurs in Vranckrijck” kunnen wij hem volgen,

In Saumur ontvangt hij de waarde van 53 pond van NICOLAES PRINCE, koopman te Rotterdam. Ik twijfel niet, of 't geld hem welkom is geweest, afgaande op den hier volgenden brief, dien hij aan zijn Oom en Tante van Heemskerck schrijft uit Antwerpen, waar hij het leven zoo ongelooflijk duur en de coleuren zoo verleidelijk mooi vindt:

„Eerwaerdighe ende seer beminde Oom ende Meue VAN HEEMSKERCKEN, ick laet ul. weeten als dat ick gesont Godt danck binnen Brussel geariveert sij, al waer ick seeventien ofte 8 tien daegen alree gheelogert hebbe om mijn sculdener te verwachten, wandt hy naar Caemeerick ghereeden was om eenige

affaren, die hij daer te doen hadde, ende soo hy te Brussel ghecoomen is, hebbe ick hem alle daege angesproken om betaalt te(e) syn, maer hij bidt mijn seer om paecientie te hebben, wandt hij mij voer deese reyse niet an gelt helpen en can, maer belooft mijn te betaellen de somme van hondert vijfich guldens, de welicke hij mijn, mit die onkosten die ick onder weghe Hollandt en te Brussel ghedaan hebbe, belooft over twee maanden tys binnen Rotterdam te betaellen want hij eenighe ghroot affaeren van saecken van prosses heeft in Hollant, alsoo dat ick moet hebbe die paecienti tot die tijt toe, want ick te onpas gecoomen ben; vorders soo hebbe ick die vyfentwintich guldens, die mijn oom ende meue VAN HEEMSKERCK mijn ver[s]coten heeft die hebbe ick alhier eerlijcke ende suynelicken verteert, maer het is hier soo dier te leven, dat ghij het niet ghelooven en soude; vorders hebbe ick noch vierentwintich guldens, soo mit onkoste van mont als van eenige scoone coleuren, die ick alhier binnen Antwerpen gecoft hebbe dewelicken ick in Hollandt niet soude bekommen, die myn seer te pas sullen coomen; voorders bidde ick mijn beminde Meue ende Oom VAN HEEMSKERCKEN mijn die vriendschap belijft te doen ende sende mijn darticht guldens, die ick alhier te corte coome mit het eerste schip dat van Utrecht vaert ofte mit den eersten boode te lande, wandt ick het alhier soo ghrootelick van doen hebbe ende soo het mijn Oom niet geeren en doet soo en weet ick uyt het huys daer ick geloogert ben anders niet met eeren uwyt te coomen, maer ick woude wel, dat ick in Hollandt waere, wandt ick hoope het verscoote geldt, dat mijn beminde Oom ende Meue VAN HEEMSKERCK mij ghedaen heeft, wel hondert mael met de const van schilderen weeder om in te haelen. Ick hebbe Nichte HEELENAE¹⁾ eens gaen besoecken ende haer gevraecht, ofte sij mij die vriendschap belijfte te doen ende leenen mijn 4 ofte 5 entwyntich guldens, want ick haer een handschrijft gegeven soude hebbe, maer sij heeft het mijn geweygert ende seyde, dat sy het mijn niet en wilde doen, want seyde mij, dat haeren man dickwijls te Rooterdam is gheweest ende in den Haege om eenighe affaere ende dat hij ghelddt te cort quam, alsoo dat onse vriende het hem gheweyghert hebbe, soo dat hij het mijn oock geweyghert heeft twelck mijn van harten leet is, dat ick haer daer naer gevraecht hebbe, maer ick en sal het nimmermeer vergheeten, maer van Nichte VAN MAERKEN(?) die broeder den Avocaet VAN MAELEN(?) die heeft mij gheseeyt dat haer man lanck overleeden is ende dat sij gaen wonen is te Berghen; niet wijders op dit pas; dan blijff hyer meede den Heer bevoolen, die ons al wyl gheeven dat saelijch is ende groet mijn alle de vrienden. Ick sal myn ten eerstent voort maecken nae Hollant alsoo ras als de boode gecoomen sal sijn, soo bidde ick mijn Oom de

¹⁾ HELENA ELANDSDR. TROMPER, vrouw van den schilder HENDRICK DU BOIS, zie P. HAVERKORN VAN RIJSEWIJK, Oud-Holland 1899.

vrienschap te doen ende sende mijn ras dat gelt soo het ul. belieft cito cito den vierentwintichsten van desen maent 1605.

uwt Antwerpen

ick sende desen brief meet de schipper POOL DAEMISSON om vorder te bestellen op Utrecht ende als mijn Oom VAN HEEMSKERCK den brief bestelt, soo bestelce op Antwerpen, in den eenhooren, op het Bierhoofd, onderdanigen Coosyn JOHAN GERRITSEN VAN HEEMSKERCK, altijs bereijt.

SEBASTIAEN HEEMSKERCK.

12 Aug. 1700 wordt voor notaris ZEGER VAN DER BRUGGE het testament gepasseerd van „Sr. SEBASTIAEN HEEMSKERCK, meester Konst schilder ende MARIA PIETERS, egte luyden, wonende aen de Z. Z. van de Kool wegh, buyten de v. s. stadt Rotterdam, de comparant gesont maer de comparante sieck van lichaam te bedde leggende”.

HENRICK PIETERSZ. VAN HUYT(GEN)SHOECK.

Uit den staat van de goederen, toekomende de nagelaten kinderen van HENRICK PIETERSZ. VAN HUYTGENSCHOECK, (zoon van den reeder PIETER ALLARTSZ. HUYTGENSCHOECK, vroedschap van Rotterdam) en NEELTGEN ADRIAENSDR. [BOT] van 23 November 1593, neem ik de volgende inschulden over:

„ARENTE DE WEES van een contrefaictsel omtrent f 6.—
 In de Bagijnestraat alhier van een Noorderlander
 van een geschildert schip f 7.—

Noch comt de kinderen de somme van f 96, geprocèdeert van XXXVII pleyster figueren off antycquen, zoe hooffden, armen, beenen, handen voeten ende ander diergelicke, mitsgaders van twee mans en een vrouwen steene beeldeken”.

Bij de nog onverkochte goederen die den kinderen toekomen en voorloopig onder hun voogden berusten, worden opgesomd:

„’T innemen van Roemen bij Constantio gedaen gedruckt.
 Charitas op doeck.
 Lucretia de groote geschildert.
 Lucretia de cleine.
 Twee troenguen in een bort.
 Sanguineus et melancholicus op doeck.

Twee contrefaictsels van HENRICK PIETERSZ. hebben de kinderen zelfs nae hen genoemd.

'T contrefaictsel van de meester van JAN VERLOU.¹⁾

Jupiter ende Semele geschildert.

Een schaepscoey geschildert.

Een geschilderde Kersnacht, (doorgestreept en in margine aangeteekend : „Aen GERRIT MEEUSZ. VISCH²⁾ vercocht om *f* 40, verantwoord den 4en Junii 1603).

Een ander Jupiter ende Semele geschildert.

XXIX zoe geel als roet koperen ende looden medaillien zoe groote als cleyne, met een gegoeten coeper beeldeken.

Vijff loode gegoeten platen.

Een doesgen met wat geconterfaict oeft.

XXII zoe groot als cleyne boecken”.

Behalve enkele rentebrieven op huizen hier ter stede en land te Vlaardingen, zijn er in den boedel rentebrieven op personen en huizen in Dordrecht en op die stad zelve, alsmede een „custingbrieff op 't huys ende erve, daer HENRICK P. HUYTSHOECK tot Dordrecht lest inne gewoent heeft.”

In een attestatie, voor notaris JACOB SYMONSZ., in wiens protocol de familie HUYTSHOECK — BISSCHOP meermalen voorkomt —, door den schilder op 29 September 1588 afgelegd, wordt hij vermeld als oud ± 35 jaar.

(Slot volgt.)

¹⁾ Apotheker te Rotterdam.

²⁾ Koopman-haringreeder te Rotterdam.

Schilderijen in oude Inventarissen

DOOR

A. BREDIUS.

DE Heer JACOB WUYTIERS zalr. legateert (14 April 1679).
de volgende schilderijen, benevens een *lange reeks familie-
portretten*. DIRCK W. erft.

een schilderij van het vergulde Kalf gedaan van

LUCAS VAN LEYDEN

een tafereel van HOLBEEN synde een beelt van
de Moeder Goods Maria

een monnick van JOANNES MALBODIUS alias MABEUSE

Christus met het Cruys van MARTEN HEEMSKERCK

de Hemelvaart van de Moeder Goods Maria van RUBBENS

Adam en Eva van FRANSJE FLORIS

5 stuckjes van de Passie Christi van LANGE PIER

een dito synde de Seven wercken van barmharticheyt gedaen by LANGE PIER

het vroukje in Overspel bevonden gedaen by CORNELIS ENGELBRECHTS

de 7 Musen van ROTTENHAMER

een vroukje van ALDEGRAEF

2 Conterfeytsels van Keyser Carel (V) en syn soon Philippus gedaen by
den OUDEN KAY

een bataelje van ESAIAS VAN DE VELDE

een Ecce homo van HEEMSKERCK

een glas van LUCAS VAN LEYDEN synde Samson, een hasenhoofd met 4 ooren en een papier met veertjes ofte vleugel, beyde van ALBERDUREN (DÜRER) en noch een op parquement mede van ALBERDUREN, een zeehaven van waterverf van N. BAUR.

een kunstboeck van ALBRECHT DURER vol prenten.

(Vele prenten van CALLOT, HEEMSKERCK en andere meesters.)

een outaerstuck van JORDAENS synde van de kerck.

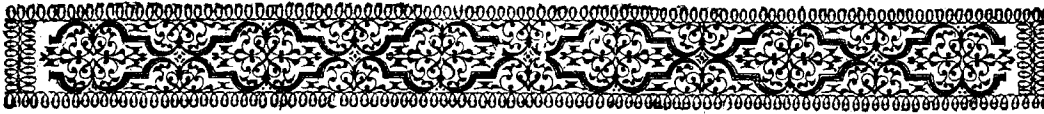
een kleyn schilderytge van Harculus en Dianiera gedaen by MABUSE.

een groot capitael stuck van Marta en Maria Magdalena gedaen by LANGE PIER.

Nog meerdere andere zeldzame oude miniaturen enz. 1)

1) Not. A. Lock, Amsterdam.

BLADVULLING

DOOR

MR. S. MULLER Fz.

NEDERLAND ALS MARKT VAN ZELDZAAMHEDEN.

ET is voldoende bekend, dat Nederland (bepaaldelijk Noord-Nederland) in de laatste helft der negentiende eeuw door het buitenland stelselmatig is uitgebuit (om voor ditmaal het leelijke germanisme, dat in de mode is, te gebruiken). Dat deze stelselmatige roofcampagne, die ons van vele schatten beroofd heeft, echter reeds *veel* ouder is, is, geloof ik, *niet* bekend. En dat ze zelfs dagteekent van het begin der zeventiende eeuw, zou niemand licht gelooven, aangezien de door het tegenwoordige geslacht begeerde buit voor ons landje bepaaldelijk dagteekent uit de zeventiende eeuw zelve. Dat er vóór dien tijd ook in Noord-Nederland iets noemenswaardigs aanwezig was, waarop het buitenland belust kon zijn, scheen te minder aannemelijk, omdat middeleeuwsche zaken sedert de vloedgolf der Renaissance absoluut uit de mode waren.

Doch ziehier het bewijs, dat dit alles maar betrekkelijk waar is: de resolutiën der Staten-Generaal van 7 November 1612 bevatten het volgende merkwaardige bericht: „Opte requeste van PIERRE DESMARTIN, cabinetbewaerder ende besorger van rarieteyten des Conincx van Vranckerijc, versoeckende te moegen vry uuytvoeren alsulcke rarieteyten, als hy in dese landen ten dienste van Zyne Mat. alrede gecocht heeft ende noch gelast heeft te coopen, volgende de commissie ende patente die hy daertoe heeft, tot welcken eynde hy last gegeven heeft an JAQUES LHEREMITE, na deliberatie, gesien des suppliants commissie van Zyne Mat., is geresolveert ende verstan, dat JAQUES LHEREMITE (gecocht hebbende de partyen

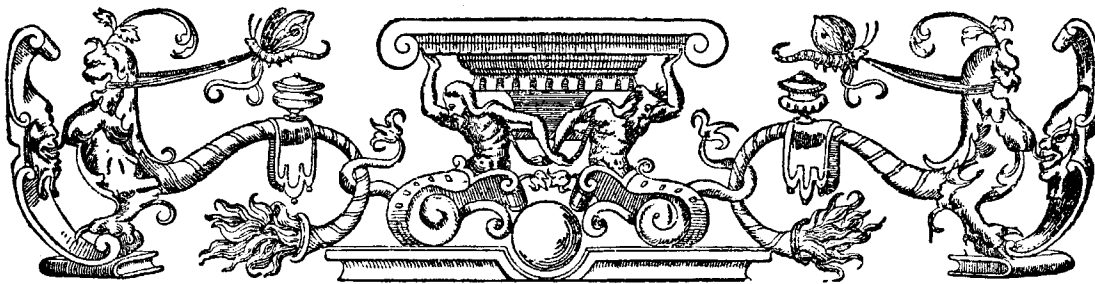
van rarieteyten, hem by den suppliant gelast, ende gereet wesende deselve naer Vranckerijck te bestellen) deselve partyen by behoorlijcke ende pertinente specificatie eerst gehouden sal zijn Hare Ho. Mo. over te geven ende presenteren; ende en sullen alsdan Hare Ho. Mo. egheen swaricheyt macken, die te laten transportereren zonder daervan convoy te betalen”.

De naam van den leverancier levert gewis de oplossing van het raadsel: nu Z. M. 's „cabinetbewaerder ende besorger van rarieteyten” (wie had ooit van dit emplooi vernomen?) zich heeft gewend tot LHERMITE, den admiraal, die zich bekend heeft gemaakt door zijne West-Indische reis, is het wel zeer waarschijnlijk, dat de koning belust is geweest op ethnologische curiositeiten, die destijds door de bezitters van rariteiten-kabinetten ijverig gezocht werden en die men toen in Nederland allicht meer vond dan ergens elders.

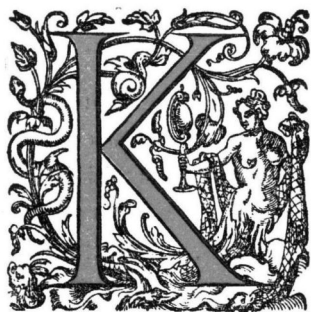

CHRISTIAAN HUYGENS ALS KNAAP DOOR A. HANNEMAN.
(Mauritshuis, den Haag.)

DE JEUGD VAN CHRISTIAAN HUYGENS, VOLGENS EEN HANDSCHRIFT VAN ZIJN VADER.

DOOR
DR. J. A. WORP.

KINDER- en schooljaren behooren niet tot de belangwekkende perioden van een menschenleven. Bijna iederen heeft mazelen, kinkhoest en roodvonk gehad, is wel eens in 't water gevallen, of verdwaald en door de politie t'huis gebracht. Ieder heeft met meer of minder succes onderwijs genoten en, als hij voor een geleerd beroep wordt opgeleid, het gymnasium bezocht. Dat alles is te gewoon, om eenige belangstelling te kunnen wekken. Er zijn maar heel weinig menschen, van wie men gaarne alles wil weten, ook uit hunne kinder- en jongensjaren; het zijn zij, die nog eeuwen na hun dood de aandacht blijven trekken van het nageslacht, zij, over wier daden en werken nog na eeuwen met eerbied gesproken wordt, omdat zij een „monumentum aere perennius” hebben nagelaten, zooals HORATIUS zegt. En tot hen behoort CHRISTIAAN HUYGENS.

Van zijne jeugd is reeds heel wat bekend. In het „Supplément” van deel I der *Oeuvres complètes* de CHRISTIAAN HUYGENS — de tien eerste deelen dezer prachtuitgave bevatten de correspondentie van den grooten geleerde — zijn o. a.

eenige brieven afgedrukt, die BRUNO, de gouverneur der zonen van CONSTANTIJN HUYGENS, aan dezen richtte, om hem op de hoogte te houden van hun werk, en uit die brieven blijkt, hoe het onderwijs, aan CHRISTIAAN en zijne broeders gegeven, was ingericht. En ook kennen wij een uittreksel uit een handschrift, waarin uitvoerig over CHRISTIAAN's jeugd wordt gesproken.

CHRISTIAAN HUYGENS SR., de secretaris van den Raad van State en de grootvader van den grooten natuurkundige, had in een flinken folioband, vol wit papier, aantekening gehouden van de geboorte zijner zes kinderen. Hij vermeldde daarin dag en uur der geboorte, den datum, waarop zij gedoopt zijn, de namen hunner peters en de geschenken, die de jonge wereldburgers van dezen ontvingen; hij teekende er tevens de waarde dier geschenken bij aan. Die aantekeningen zijn kort¹⁾ en beslaan maar enkele bladzijden.

Zijn zoon CONSTANTIJN vatte sneller de pen op dan de oude CHRISTIAAN. Deelen vol aantekeningen over alles en nog wat heeft hij nagelaten. En den mooien folioband, waarvan vader CHRISTIAAN maar enkele bladzijden had gevuld, heeft hij verder gebruikt voor aantekeningen over *zijne* kinderen. Hij is heel wat uitvoeriger dan zijn vader, want hij vertelt niet alleen van hunne geboorte en doop, maar van hunne geheele jeugd, met het doel, om hun die aantekeningen na te laten, opdat zij later in de gelegenheid zouden zijn, alle eenigszins belangrijke feiten en data van hunne jonge jaren nauwkeurig te leeren kennen. Daarom eindigt hij met zijne aantekeningen op het oogenblik, dat zij „mans genoegh geworden waeren, om selfs het geen aen yeder van hun in de waerelt nae die tydt soude ontmoeten selfs yeder in den hunne te geheugen”.

Elk kind krijgt in dit Hs. een afzonderlijk hoofdstuk; dat van den eerstgeborene is uit den aard der zaak het meest uitgebreid. Daar de beide oudsten, CONSTANTIJN en CHRISTIAAN, maar dertien maanden in leeftijd verschilden en dus dezelfde lessen ontvingen, vindt men aan het einde van de beschrijving der jeugd van CONSTANTIJN ook nog iets over die van CHRISTIAAN. HUYGENS zette de afzonderlijke hoofdstukken over zijne vier zoons voort tot 1638; van dat jaar af nam hij ze, uit gebrek aan tijd, bijeen in één hoofdstuk, dat hij betitelde: „Vervolgh van 't Leven mijner Sonen, voor desen in een ander Boeck, elck in 't bysonder beschreven”.

De beide foliodeelen van het Hs. — want later is er nog een deel bijgekomen,

¹⁾ HUYGENS heeft later die aantekeningen van zijn vader overgeschreven in een ouden foliant, die in de Leidsche Bibliotheek berust; thans zijn die bladen er uit genomen. Naar dit afschrift zijn Christiaan's aantekeningen uitgegeven door J. H. W. UNGER in het *Dagboek van CONSTANTIJN HUYGENS* (Bijlage bij *Oud-Holland*, III, 1885), Bijlage A. Tusschen dit afschrift en het oorspronkelijke is geen verschil, behalve hier en daar in de spelling.

waarin, behalve het zoo even genoemde „Vervolgh”, de beschrijving der jeugd van HUYGENS' eenige dochter SUSANNA is opgenomen — bleven natuurlijk in de familie. Waarschijnlijk was het een familielid, die uit het leven van CHRISTIAAN en uit het „Vervolgh” een uittreksel heeft gemaakt, dat in Hs. aanwezig is in de Leidsche Bibliotheek en door UNGER is uitgegeven ¹⁾. Naar het mij voorkomt, is dit uittreksel van dezelfde hand, die de kopie heeft gemaakt der Latijnsche brieven van CONSTANTIJN, welke zich in de Bibliotheek der Kon. Akademie te Amsterdam bevindt ²⁾. Die hand kan, dunkt mij, niet jonger zijn dan van het begin der 18de eeuw. Maar nu staat op den omslag van het uittreksel met veel moderner hand geschreven: „Deeze Memorie, raakende het leeven en de ontdekkingen van den Heere CHRISTIAAN HUYGENS, myn Oud-Oom, heb ik op verzoek van mynen vader gekreegen van Mevrouw de Wed.^e wylen den Heere professor 's GRAVEZANDE, aan welke dezelve schynen gefourneerd te zyn door den Heer VAN ZEELHEM, ter gelegenheid dat de eerstgemelde de *Opera reliqua* van welgemelden H.^r HUYGENS stond uit te geeven, met het leeven van den auteur; alle de verdere stukken en brieven, behoord hebbende aan welgemelde myn Oud-Oom hier neevens liggende³⁾, heb ik meede van Mevr. 's GRAVEZANDE bekoomen, behalven het Journaal der reisen naar Vrankryk en Engeland in 1660, en de Catalogus, welke ik uit den boedel van de Vrouw VAN RUYVEN bekoomen heb”.

Die mededeeling is eenigszins verbijsterend. WILLEM JACOB 's GRAVESANDE (1688—1742), sedert 1717 professor in de wis- en sterrenkunde te Leiden, heeft in 1728 de *Opera reliqua* van CHRISTIAAN HUYGENS uitgegeven. Wie de heer VAN ZEELHEM was, die hem de aantekeningen over CHRISTIAAN's leven ter hand heeft gesteld, is niet met zekerheid te zeggen, maar waarschijnlijk was het PAULUS HUYGENS (1677—1733), de derde zoon van CONSTANTIJN's derden zoon LODEWIJK (1631—1699). LODEWIJK's oudste zoon CONSTANTIJN (1675—1739) heeft zeker den titel Heer VAN ZUILICHEM gedragen en PAULUS zal wel dien van heer VAN ZEELHEM van zijn iets ouderen broeder LOUIS DIEDERICH (1676—1718) hebben geërfd. De andere zoons van vader CONSTANTIJN hebben geene nakomelingen gehad en er is dus veel te zeggen voor de gissing, dat PAULUS HUYGENS het uittreksel gemaakt en het aan 's GRAVEZANDE ter hand heeft gesteld.

Na den dood van 's GRAVESANDE (1742) heeft dus zijne weduwe, ANNA DE SAVELAIRE, dit uittreksel uit ons handschrift gegeven aan den man, die de zoo even aangehaalde woorden op den omslag er van heeft geschreven, en hij heeft het op verzoek van zijn vader van haar gekregen. Later is hij nog in het bezit

1) T. a. p., Bijlage C.

2) No. XLV van den Catalogus der Handschriften.

3) Op het uittreksel volgt nog het afschrift van eenige brieven.

gekomen van een paar andere handschriften van zijn beroemden „Oud-Oom” uit den boedel van de Vrouw VAN RUYVEN. Zij heette SUSANNA LOUISE HUYGENS (1714—1785) en was eene kleindochter van LODEWIJK HUYGENS (1631—1699) en eene dochter van CONSTANTIJN (1675—1739), dien wij zooeven noemden; SUSANNA LOUISE is gehuwd geweest met WILLEM VAN WASSENAER, Heer VAN RUYVEN, en is 21 December 1785 gestorven. Het opschrift „Memorie” enz. op het omslag van het uittreksel moet dus in of na 1786 geschreven zijn.

Wie het geschreven heeft, is niet vast te stellen. Met SUSANNA LOUISE HUYGENS; Vrouw VAN RUYVEN, was de laatste van het geslacht uit CONSTANTIJN HUYGENS en SUSANNA VAN BAERLE gesproten, die den naam HUYGENS droeg, heengegaan. De schrijver van het omslag zal dus een afstammeling zijn van SUSANNA HUYGENS (1637—1725), die in 1660 getrouwd was met haar vollen neef, PHILIPS DOUBLET. Maar wie het was, is niet uit te maken, omdat de genealogieën van dat geslacht onvolledig zijn en vele jaartallen missen ¹⁾, en de familieleden en erfgenamen der Vrouwe VAN RUYVEN bijzonder talrijk waren ²⁾.

En nu nog iets over de geschiedenis van het handschrift zelf, waarvan hier een gedeelte wordt uitgegeven. Vóór of in 1728 is er dus, waarschijnlijk door PAULUS HUYGENS, een uittreksel uit gemaakt ten behoeve van 's GRAVESANDE; het Hs. was toen in het bezit der nakomelingen van LODEWIJK HUYGENS, den derden zoon van CONSTANTIJN. De man, die in of na 1786 het opschrift schreef op den omslag van het excerpt, kende het Hs. zelf niet. Ook was het niet bij de groote massa HUYGENS-papieren, die op 17 Febr. 1823 door Koning WILLEM I aangekocht en door hem verdeeld werden onder het Kon. Huisarchief, de Bibliotheek der Leidsche Hoogeschool en die van het Kon. Instituut (later Kon. Akademie). In den bundel ligt een ongedateerde brief, zonder adres, van Jhr. J. W. VAN SYPESTEYN, die van Febr. 1863 tot zijn dood (26 Febr. 1866) verbonden was aan het Kon. Huisarchief, waarin hij den geadresseerde er mede gelukwenscht, dat één der twee deelen van het Hs. teruggevonden en het dus nu compleet is. Het bevindt zich thans door toevallige omstandigheden in ons land en is het eigendom van Freule JUSTINE DE GLINKA te Petersburg, die mij met de meeste bereidwilligheid heeft toegestaan een gedeelte er van uit te geven. J. A. W.

I.

In Gods name.

CHRISTIAEN ons tweede kind quam ter wereld anno XVI.^c negen en twintich den veerthienden April, zijnde Saterdagh voor Paschen, des nachts, rechte ten

¹⁾ Vgl. Dr. TH. JORISSEN, *Constantin Huygens, Studien, Arnhem, D. A. Thieme, 1871*, blz. 333, vlgg.

²⁾ Zie TH. MORREN, *Haagsch Jaarboekje voor 1897*, blz. 187. Noot.

twee uren, zijnde het beghinsel van de voornoemde dagh, in 'tselve huys¹⁾ ende Salett daer CONSTANTIN geboren werde. Van daeghs te voren 's merghens begonde de moeder gewaer te werden dat haren tijd genaecte, zoo dat ick, van 7 uren uyt geweest hebbende bij eene Anatomie, ten 9 uren t'huys gehaelt werde. Niettemin, het scheen over te gaen, ende at mijn' huysvrouw noch 's middags met ons aen de Tafel. Des avonds ontrent 10 uren quamen haer de weeën eerst gereckelicker aen, ende zedert den 11^{en} beghon sij eenen seer harden arbeid uijt te staen, jae swaerer dan den eersten, alsoo dit kind grooter bevonden werde, wegende, ten doop-daghe, 9 ℥ gewichts. De moeder nochtans, door Gods genade, bevonde haer den eersten redelick, den tweeden dagh kreegh sij een koortsken dat eerst heftiger, daernaer slapper bleef aenhouden, dan den 8^{en} dagh beghon sij fijntjens vrij daerof te geraken. Wanneer oock het kind gedoopt werde voor noen in de groote St Jacobs Kerck alhier in den Hage. Sijn Peter was mijn eenigh Broeder MAURITZ HUYGENS²⁾, Secretaris van den Rade van State, diens pillegriift was een Silvere Tapijt-kandelaer, in forme van een Sonne, wegende 30 oncen nett, waardigh ontrent. . . .³⁾ De Meter was mijner huysvrouws oudste Suster Joff.^w IACOMINA VAN BAERLE, huysvrouw vanden H.^c SAMUEL BECQUER⁴⁾, woonende t'Amsteldam. Haer gifte was een gedreven vergulde Schale, wegende 21 onc. 4 Eng. met BECQUERS Wapen in 't midden.

Hij quam ter wereld, sonder eenigh letsel oft lemte, hoewel mijn huysvrouwe seer het contrarie gevreesd hadde, doordien sij verschrickt was geweest, van eenen armen jongen, langs de straet gaende met een dicke, scheeve wanghe, daarvan het aensicht monstrueux werde aen te sien. Mijn Swagerinne BECQUER hadde geern gesien datmen hem JAN CHRISTIAEN, ter gedachtenis mede van haer Vader⁵⁾, genoemt hadde, daertoe mijne huysvrouw, ten deele om harentwille, mede inclineerde, maer mijn' moeder⁶⁾ daertegen zijnde, quam deselve te overwinnen van wegghen 't lot, dat ick, met beider toestaen, daerover wierp. Den 3en May naer 't leger voor 's Hertogenbosch vertreckende⁷⁾, liet ick mijne Huysvrouwe in 't kinderbedde met het jonge kindt van 17 daghen ouderdoms,

1) Het huis, waar HUYGENS van 1627 tot 1637 gewoond heeft, stond in de Lange Houtstraat te 's-Gravenhage. Hij had het gekocht van MARGARETHA VAN MECHELEN, de maitresse van Prins MAURITS (vgl. *Sermones de Vita propria*, II, vs. 386, 387, in *Gedichten*, VIII, blz. 213), en verkocht het weer den 7den Febr. 1637 aan APOLLONIUS SCHOTTE, lid van den Hoogen Raad.

2) MAURITS HUYGENS (12 Mei 1595—24 Sept. 1642) was de oudste broeder van CONSTANTIJN. In 1625 was hij zijn vader opgevolgd als secretaris van den Raad van State.

3) De stippeltjes staan in het Hs.

4) JACOMINA VAN BAERLE († 1651), de oudste zuster van SUSANNA, HUYGENS' vrouw, was gehuwd met SAMUEL BECKER († 1640). Hij was koopman.

5) JAN VAN BAERLE († 1605) was in 1582 gehuwd met JACOMINA HOON († 1617).

6) SUSANNA HOEFNAGEL (1561—1633) was in 1592 getrouwd met CHRISTIAAN HUYGENS (1551—1624)

7) Den 1sten Mei 1629 was de Prins met het beleg van 's Hertogenbosch begonnen.

ende den ganschen Somer in 'tselve Legher toebrenge, vernam noyt dat hij eenich letsel van gesontheit hadde, maer in schoonheit ende kloeckheit van lichaem den oudsten te boven ghingh, komende oock in 't ende van October thuyt, vonde hem fraey ende welgedaen, maer blonder ende korter van maecksel dan CONSTANTIN¹⁾ geweest was, oock doenmaels nocte twee maenden daernaer, het jaer 1629 uytgaende, niet soo voll kennis nocte wackerheits als d'ander was geweest op gelijcken ouderdom; met kleine kortskens was hij somtijds gequelt maer duerden niet lang.

In April (den 12^{en}) 1630, op sijn eerste jaer ouderdoms spenden hem de meysens buyten mijn Huysvrouws kennis, soo sij seiden, met kleine moeyte, soo hij binnen 2 daghen naer gheen memme meer hooren wilde. Kennis hadde hij oock ontrent dese tijd van meest ons, die hem dagelix handelden. In 't beghin van May verhuysde sijn Minne, genaemt MARIE.²⁾ Weduwe van een Palfrenier van S. Ex.^e, een groote, stercke, lustighe Vrouw, maer wat rouwer dan die van CONSTANTIN geweest was, diese daerom oock altijd seer ontsagh. In 't ende van Iulio deses jaers 1630, zijnde met mijn' Huysvrouwe acht oft thien dagen uytgeweest tot Zuylichem ende elders³⁾, bevonden wij thuyt komende dat CHRISTIAEN fijntjens alleen konde gaen, wel thien off 12 schreden. In September desselven jaers thuyt komende van een reise die S. Ex.^e tot Wesel toe hadde gedaen⁴⁾, vonde ick in drij weken tyds, dat hij merckelick in kennisse toegenomen hadde ende sonderling in 't spreken; gelijcke voordering vonde ick in hem, als ick met S. Ex.^e ontrent een maend in Zeeland ende Vlaenderen uyt geweest hebbende op half November thuyt retourneerde⁵⁾, wanneer hij seer geneghen zijnde tot spreken ende singen alle dinghen, hoewel imperfectelijck, niettemin met sonderling onthoudt naer wist te stameren. Weinigh daghen naer mijn komste, het weder hard geworden zijnde, kreegh hij seer quade draghende ooghen, soo datse met den slaep t'elcker toegebacken zijnde, het kind groote pijn lede, eer se kosten open weicken, sulcx hij nochtans all gevoechelick verdroegh, houdende veeltijds, met gesloten ooghen, niet op van singhen en praten. In 't midden van December wierde hij besocht met eenen swaeren, ende eenichsins bloedigen doorloop, daervan hij vrij sieck was, maer in weinige daghen hernam het, ende en was niet soo seer gewackt als korts daeraen CONSTANTIN, die mij

1) CONSTANTIJN, de oudste zoon van HUYGENS en van SUSANNA VAN BAERLE, was den 10den Maart 1628 geboren. Hij stierf in 1697.

2) De stippeltjes staan in het Hs.

3) Den 15den Juli 1630 was HUYGENS met zijne vrouw, ééne zijner zusters en J. EYCKBERG naar Zulichem vertrokken, eene heerlijkheid, die hij juist gekocht had. Den 24sten kwam het gezelschap in den Haag terug. (Vgl. *Dagboek*, blz. 17.)

4) Den 21sten September kwam HUYGENS in den Haag terug. (T. a. p.)

5) HUYGENS keerde den 12den November terug. (T. a. p., blz. 18.)

docht het van hem kreghe. Ontrent dese tijd wat meer ontrent hem komende, bevonde ick hem veel min geseggelick van humeur als CONSTANTIN, soo hij, yet voornemende, seer daerbij opiniastreerde ende altijd het contrarie wilde van 'tgene hem aengeboden werde. Maer oock in memorie excelleerde hij sijn broeder, seer lichtelick alle liedekens ende andere beuseligen onthoudende, selfs het Vaderons, sonder moeyte, op sijn maniere van uytspake, sonder missen uytseggende, dat doemaels den anderen noch niet en konde. Verscheiden malen hadde men 't hem des nachts all droomende hooren opseggen, hoewel meest blijvende daerin steken, als te dencken is, ende groote menschen gebeurt. Mij insonderheit, die oyt veel all slapende gesproken, geciteert, ja somtyds yet geconstitueert hebbe.

In Novembri des jaers 1631, uyt het legher komende ¹⁾, naerdat ick van Maij af uytgeweest hadde, vonde ick hem soo toegenomen inde sprake, dat hij seer perfectelick alle dinghen noemden ende prononceerde. Maer was seer kleintiens voor sijne jaren, ende doenmael het gansche hoeft korter dan CONSTANTIN, neffens denwelcken hij seer genuchtelick, door een gestadighe ende ingeboren jalousie, geexerceert werde. Soo dat den eenen yet hebbende, seggende ofte doende, hij niet te houden en was, oft most op sijn maniere even soo veel doen, seggen oft hebben. Andersins alleen zijnde, was gansch stillekens ende van weinigh bewoels. Doorgaens wel varende ende gesont, hoewel mijne Huysvrouwe niet voor goet aen en sagh dat meest sijne tandekens wat grauw, ende als van sinckingen, oft dompen uyt de maghe begroeyt waren.

1632. Ontrent sijn derde jaer was hij gestadigh welvarende ende lustigh, sprack alle dinghen perfectelick, uytgenomen de letter R, daer hij een L af maeckte. Was seer geneghen tot singhen, ende soo mij dochte, aen sijn neuren, daer hij in 't spelen altoos mede besigh was, gaf meerder apparentie tot een goede stemme om t'intoneren dan CONSTANTIN. Veeltijds lagh hij in sijn selven en rijmde allerhande woorden ende geluytten, die hij kende, op malkanderen. Bethoonde voorts een serieux opmerckende verstant te hebben, ontstekende sich gestadelick met de voorss. jalousie teghen sijn broeder. Was anders metgoetheit, soo wel als den anderen te gouverneren. — Soo ick dit jaer in Novembri van voor Maestricht quam ²⁾, hebbende een gansch half jaer uyt geweest, hebbe ick hem weinigh gegroeyt gevonden, maer teerkens van leden, hoewel gesond ende welvarende, oock seer perfectelick sprekende, ende voorts als voren van humeur stilachtigh, maer alles uyt jalousie van de andere naer doende.

¹⁾ Nl. 10 November. (T. a. p., blz. 20.)

²⁾ Nl. den 25sten. (T. a. p., blz. 22.)

Komende ten einde van 't jaer 1633 uyt het legher ¹⁾ (waervan breeder in CONSTANTIN), hebb ick noch gemerckt dat hij naer advenant de andere weinigh opgeschoten was, maer stamerde min ende prononceerde perfecter; hebbende oock neffens CONSTANTIN eenighe van mijne gedichten fraeykens onthouden, hoewel hij scheen anders van memorie wat hard te wesen. Dewijl CONSTANTIN in November de poxkens hadde, begon hij op gelijcke maniere onlustigh ende sieck te werden, soo dat men hem terstond bij den anderen in eene kamer voeghde, maer het vergingh, t'onser verwondering, in twee oft drij daghen, en werde hij weder lustigh als te voren. Was in dese jaren een seer schoon ende vriendelick kind van aensien, daer yeder een genucht in hadde.

Het geheele jaer 1634 door bleef hij noch soo weinigh opschietende, dat LODEWIJK ²⁾ allom voor sijn tweelingh aengesien werde, nam oock langsaemkens toe in 't spellen, maer dede het evenwel ten einde van het jaer all fijntjens. Bracht ondertuschen mede soete conceptiens voor den dagh, was altoos geseggelick ende de eerste in sijn debvoir; in Somma, van aerd als van complexie ende aengesicht soet als een meysken, daer hem elck voor aensien wilde.

In 't jaer 1635 leerde hij fijntiens spellen ende wat beghinsels van lesen. Hadde geenerhande sieckten ofte qualen, dat mij voorstaet. Op mijne instantie voerde hem mijne Huysvrouwe met de andere drij uyt den Haghe, daer het seer storf, ende over Amersfort naer Aernhem komende, liet hem met PHILIPS ³⁾ ende een meyt tot mijn Swager SAMUEL BECKER ⁴⁾, daer sij over de drij maenden aengename gastiens waren. In hem vonde ick veel' meer hope van intoneren als in CONSTANTIN, als mede genegentheit tot singhen. Continueerde voorts all in sijn' soete humeur, hoewel niet seer lijdende, dat men hem onrecht dede.

Het jaer 1636 passeerde hij noch all meest met kinder-spel en lesen, uytgenomen wat Latijns, dat hij hier en daer van CONSTANTIN hoorde, seer vastelick onthoudende wat hij leerde. Maer ick stelde alles uyt tot hij wat ouder soude wesen, ende wij met eenen pedagogue in 't new huys gestabilieert.

In Februario 1637 leerde ick hem ende CONSTANTIN de noten vande musique eerst opseggen, daer naer intoneren, dat hij terstond ende lichtelijck dede, selfs met de veranderinghen van de vier Bovesang-Sleutels, tot mijne verwonderinge ende groot contentement, siende daerneffens sijne ambitie, ende gestadighen yever om wat te voorderen. Soo dat ick hem somtijds mede wat in de *Rudimentis*, die ick voor haer beschreven hadde, begonde te oeffenen. In Iulio

1) Nl. 8 November. (T. a. p. blz. 25.)

2) LODEWIJK, geb. 13 Maart 1631, was de derde zoon van HUYGENS en SUSANNA VAN BAERLE.

3) Hij was de vierde zoon van HUYGENS en werd den 12den Oct. 1633 geboren.

4) Zie boven.

deses jaers quam hij onder handen van den Paedagogue MIRKINIUS ¹⁾, daervan breeder in 't leven van CONSTANTIN te sien is. Tegen 't uysterste van des Moeders sieckte ²⁾, wilde hij met geweld bij haer wesen, soo dat ick, de twee jongste daerof houdende, die noch weinigh wetens van de swaericheit hadden, hem daer bij braghte, met de jonge geboren SUSANNA, die sij kusten, seggende, als sij gewoon was, dat het een soet mockeltje was, ende aen CHRISTIAEN, dien ick haer op het bedde hief, kom hier mijn soete mannetje, laet ick u eens kussen, sonder meer, doordien men haer ende ons noch all in twijffeling ende hope van genesingh hield. Hoe het met die beswaerlicke Sieckte mijner lieve ende alles waerde Huysvrouwe vergingh, heb ick in 't verhael van CONSTANTIN aangewesen ³⁾, als mede wat beginsselen ende progressen sij beide onder den Pedagogue MIRKINIO hadden, op ende zedert mijn afwesen te velde voor Breda ⁴⁾. Soo sal ick, korthheids halven, haere gemeene studien voortaan onder het verhael vanden oudsten brengen, ende voorts bij de andere in 't bijzonder gedencken, wat haer alleen ende particulierlyck raect ofte toekomt. Van CHRISTIAEN hebb ick oversulcx in 't gros te seggen, dat hij mij in 't leeren van wat het ware, sonderling toeviel, arbeidende wel meer als den oudsten, maer oock niet aflatende, voor hij en begrepe wat men hem voorstelde, ende sulcx, eens gevatt hebbende, geensins verliesende. Soo vond ick hem even soo kloeck in 't Latijn als sijn Broeder. In 't schrijven overtreft hij hem, ende dede het in sulcker voeghen, dat mijn Heere de Prince te velde, ende andere sich hoochelick daerover verwonderden, hoorende, als waer was, dat hij, voor ons vertreck, noyt pen in de hand en hadde genomen. Inder daed, hij en quam maer uyt den langhen rock met den rouw over de Moeder, bleef oock kortjens van gewas, maer leergierich ende eergierich ten hoogsten. Soo dat wij alle het levendighe beeld van des Moeders soete complexie ende ernstighe deughden daerin speurden. Boven desen was hij met eene lesse 's daeghs, onder mijne nichte C. ZUERIUS ⁵⁾ bij mij woonende, soo verre geraeckt, dat ick t'huys komende, hoochelick verheught ende verwondert was, hem allerhande stucken van musique, op alle soorten van Sleutelen, all seer vast te sien singhen. Hoe hij desen winter in de beghinsselen van 't Cyfferen sijnen broeder voorbij liep, ende meer gedaen soude hebben, hadde men se niet met discretie neffens een houden gaen, hebb ick en passant onder CONSTANTIN verhaelt.

1) Zie beneden.

2) Den 13den Maart 1637 beviel SUSANNA VAN BAERLE van eene dochter, die SUSANNA werd gedoopt. Den 30sten van die maand werd de moeder ziek; den 10den Mei stierf zij.

3) Zie hieronder sub II.

4) Den 23sten Juli 1637 sloeg de Prins het beleg voor Breda, dat zich den 10den October overgaf. HUYGENS keerde den 7den November naar den Haag terug. (Vgl. *Dagboek*, blz. 31.)

5) CATHARINA ZUERIUS, eene nicht van HUYGENS, kwam na den dood van zijne vrouw bij hem aan huis om de huishouding waar te nemen. Zij kwam 28 Mei 1637 en vertrok 29 Oct. 1668. Den 10den Oct. 1680 is zij op meer dan 80-jarigen leeftijd te Breda gestorven. (T. a. p., blz. 30, 73 en 84).

II 1).

.....
 Thuis komende ²⁾ hadde hij heel Utrechts leeren spreken, maer niet veel in den boeck gesien, soo ick bevonde, maer achte weinigh daeraan geleghen te zijn, doordien ick besigh was met hem ende CHRISTIAEN eenen Paedagogue te bestellen, kiesende daertoe, ter gagie van 200 gl. 's jaers, naer mij verscheidene waren aengebracht, eenen ABRAHAMUS MIRKINIUS³⁾, Sone vanden gewesenen Predicant van de Staten te Velde, jongman van ontrent de 20 jaeren, van redelick still opsight, te Leiden in 't Collegie in Theologie studerende; dese niet komen konnende voor in 't beghin vande Hondsdaghen, ende ick met Sijne Hooch.^t te velde moerende op den tocht naer Vlaenderen ende Breda, liet ick een' Instructie bij geschripte, naer de welcke hij sich, onder de directie van mijn neef DEDEL ⁴⁾ ende andere vrunden, in dese eerste institutie hadde te gouverneren. Hij is dan bij de kinderen gekomen den 17en Julij, zijnde den eersten Hondsdagh, soo ick den 7en derselver maend uyt den Haghe was vertrocken. Ende hebben sich de beginsselen met hem soo wel geschickt, dat de kinderen niet alleen geern bij hem waren, maer oock sonderlinghe spoedighe progressen deden. Soo dat beide CONSTANTIN ende CHRISTIAEN mij te velde met sekere Latijnsche briefkens op haer fatsoen onderhielden, ende den 7en November thuys komende, bevonde ick dat sij, volgens mijne Instructie, een' groote menichte van allerley Latijnsche woorden hadden geleert, boven mijne geschrevene *Rudimenta*, die sij lang soo fix ende seker hadden gekonnen, dat sij leerens-stoffe te kort waren gekomen, ende all ondertuschen eenighe observatie van de *Syntaxis* buytens boeks hadden geleert. Soo dat ick datelick genoodsaecht werde haer een goed deel in *Etymologia* te prepareren, als voor hebbende haer soo met mijne hand, soo niet verder, ten minsten door de Latijnsche tale te geleiden, bij soodanighen methodique ende klaere *compendia*, dat ick geloove andere naer mijn smaek daerin sullen vinden. Onder-

1) Hier volgt alleen het slot van het uitvoerig stuk over de eerste levensjaren van den jongen CONSTANTIJN, dat 21 folio-bladzijden van het Hs. inneemt.

2) Den 5den Maart 1637 had HUYGENS zijn oudste zoontje naar Utrecht gebracht, om eene operatie aan den hals te ondergaan. Den 3den Juni kwam het ventje geheel genezen terug. (Vgl. *Dagboek*, blz. 29, 30.)

3) ABRAHAM MIRKINIUS, geb. te Emmerik, werd 24 Jan. 1633 op 17-jarigen leeftijd te Leiden als student ingeschreven en in het Staten-College opgenomen. Den 17den Julij 1637 kwam hij als gouverneur bij HUYGENS aan huis, maar bekleedde die betrekking slechts een jaar. Naar Leiden teruggekeerd, werd hij daar in 1639 door de classis geëxamineerd, werd in 1640 predikant te Polsbroek en in 1650 te Heukelum, waar hij in 1651 gestorven is.

4) JOHAN DEDEL (1589—1665) studeerde te Leiden in de rechten, was van 1606 tot 1613 gouverneur der beide zoons van CHRISTIAAN HUYGENS Sr., huwde in 1623 ISABEAU DE VOGELAER, een nichtje van de HUYGENSEN en was van 1621 tot 1653 raad in het Hof van Holland en daarna president van dat college. Hij was zeer bevriend met HUYGENS.

tuschen exponeerde men haer mede de *Colloquia CORDERI* ¹⁾, die haer eerlanghe seer familiaer ende licht schenen te werden. Geduerende mijne voorsz. absentie hadde ick mede eenen franschen Schrijtmeester, genaemt RENAU, by haer doen komen, die haer met 1 ure daeghs in dese 4 maenden soo verre bracht in de Italiaensche letter, als yeder een tot verwonderinghe streckte, ende te sien is bijde papieren, die ick daerof ordentlick bewaert hebbe, doende CONSTANTIN expresselick sijne beginsselen van de nederlandsche letter verlaten, doordien ick bevonde deselve difficiler voor de kinderen te vallen, dan de Italiaensche, die haer doch inde oeffeninghe van 't Latijn eerst te passe soude komen; konnende d'ander met der tijd daerbij geleert werden, wanneer sij tot meerder sterckte van handen soudon gekomen zijn, die mij dunckt daertoe meest van noode te wesen. Met het beghin van December begonde ick CONSTANTIN ende CHRISTIAEN in het Cijfferen, des avonds naer den eten, te oeffenen, 't welck sij lichtelick begrepen, volgens de klaere maniere daermede ick het haer inscherpte, hoewel ick seggen moet, dat CONSTANTIN in desen sijn broeder nauwlix konde esgaleren.

Met dit verhael gekomen zijnde tot het einde des jaers 1637, als oock met die van de 4 andere kinderen, ende bevindende, door de gemeene Institutie der Sonen, dat haer leven best gesamentlick in eene Historie sal gecontinueert werden, oock vele rediten daerdoor voorkomen, ende ick door mijne occupatien van d'overighe moeyte verschoont diene te werden, hebbe ick voorgenomen sulx met het jaer 1638 te beghinnen, in voeghen als te sien is bij een ander boeck specialijck daertoe gehouden.

III.

Vervolgh van 't Leven mijner Sonen, voor desen, in een ander Boeck, elck in 't bysonder beschreven.

1638.

CONSTANTIN ende CHRISTIAEN, die ick in Decemb. 1637 hadde begonnen in 't Cijfferen te onderwijsen, voorderden in 't beghinssel deses jaers soo seer daer in, dat ick seggen magh, sij de 4 specien ende Regel van drijen in weinighe weken heel exact ende promptelick hebben geleert. Maer voor all was een wonder om sien, hoe kloekelick CHRISTIAEN alles begreep ende onthiel, jaeselfs daegelix eenighe manieren van proeven ende anderssins wiste te inventeren, ende met solide redenen te bewijzen, soo dat ick hem veeltijds besighde tot onderwijs van CONSTANTIN, ende desen wederom (tegen soo veel ter specie, soo aen den

1) Nl. *Colloquiorum scholasticorum libri V.* — Het boek was in 1537 voor het eerst te Bazel verschenen. MARTURIN CORDIER († 1564) was rector te Genève.

meester als aen den discipel) tot schoolmeester van LODEWIJCK, die alles oock met meerder gauwicheit begreep dan ick van sijn' bouillante humeur hadde konnen hopen. Iae sommeerde soo promptelick in Additie, ende oversloegh een groote menichte van penningen tot stuyvers ende guldens, dat het een' verwonderinghe was om te sien.

Hoe verre CHRISTIAEN het voorleden jaer in de Musique was gevoordert, hebbe ick in sijn begonnen leven aengeteeckent. Daerop verdroot mij te sien, dat CONSTANTIN jaloux daeraf waere, ende nochtans weinighe hope siende, om hem te doen intoneren, resolveerde schier hem daerover niet langer te bemoeijen. Endtelick evenwel proefde ick het noch eens door CHRISTIAEN, die ick eenen schelling ter weke, ende den discipel eenen halven beloofden; daerop vatten de kinderen het werck soo ijverigh aen, dat in weinighe weken CONSTANTIN, t'onser verwonderinghe, gansch fraey ende vast in 't intoneren begonde te werden. Ick, soo goeden beginsselen sorghvuldelick waernemende, begoste haer datelick met de slechte Psalmen van CLAUDIN ¹⁾ aen 't singhen in partij te brengen, (doch CHRISTIAEN all eer den anderen) ende vielen mij beide soo toe, dat sij in 't begin deses jaers seer wel ende soetelick haer partije waer namen, in 't Collegie van Musique, dat ick des Vrijdaghs tot mijnent onderhiel. Soo dat yeder een groote genuchte daer in nam, ende vele daertegen beschaemt stonden, sonderling voor CHRISTIAEN, die met een ongelooffelicke vasticheit, reden ende distinctie, alle difficilste dingen, oock in Alto, ende Tenor sleutelen indifferentelyck, ende sonder bekommeringhe wiste te singen. Eer sij noch soo verre waeren, schreven sij dagelix op haere leitjens van haere eighene inventien op noten, die ick haer dede uytgeschrijven ende bewaeren, siende dat sij daer met grooten lust seer door voorderden.

Het Schrijven ende Cijfferen onderhiel men dagelix, ende sonder intermissie, oock dede ick haere geschriften somtijds oversien door den Franschen schrijfmeester, die nu haer niet meer, maer LODEWIJCK alleen onderwees vanden 1en Martij af.

In 't Latijn spreken namen sij alle drij dagelix toe (hoewel CONSTANTIN in die studie alle d'andere over trefte), niettegenstaende sij noch de Syntaxis noyt en hadden gesien, door dien mijne veelvoudighe occupatien mij beletten die te weghe te brengen, soo ick endtelick dede in Maijo, als te sien bij een *Compendium*, daeraf bij mij in 4 Blaetjens gestelt, 'twelck ick geloove andere mijne vrienden wel geern voor hare kinderen sullen willen gebruycken. Ick stelde dit

1) CLAUDE DE SERMISY (1490?—1562), ook CLAUDIN genoemd, leefde te Parijs, volgde FRANS I op zijne reizen en werd Sous-Maitre de la chapelle du Roi en kanunnik. Hij heeft veel gecomponeerd, vooral motetten en missen.

alles (soo oock de Etymologie) in versen, siende dat de kinderen genuchte daer in hadden, doe men haer begonde het scanderen derselve te doen verstaen. Daer aen sij oock gewenden met sommige verssen uyt de *Schola Salernitana* ¹⁾ ende *Disticha Catonis* ²⁾, die men haer dede lesen ende sommige uyt schrijven. Wisten se oock bij tijden wel fatsoenlyck te passe te brengen. CHRISTIAEN onder anderen op eenen tijd yet oneffens gehadt hebbende, tegen een vande meyssens, genaemt MAERTJE IACOBS, quam op de camer bij MIRKINIUS en seide, hij konde een vers scanderen, 'twelck was: *Contra Maertjacobs noli contendere verbis*. Op een ander tijd van mij gevraeght, *an studere mallet semper, an ludere*, antwoorde mij met een bevallickheit, *Amant alterna Camoenae, Pater*, ende diergelijcke rencontres vonde men vele in haer van daghe te daghe. Soo dat ick God niet genoegh en konde dancken van 'tgoede naturel dat ick daer in sagh, insonderheit van haere gehoorsaemheit ende geschicktheit, want sij noyt in 'tminste en streeeden tegens yet dat ick beval. LODEWIJCK alleen bij wijlen aen 'tkrijten komende om d'eene oft d'andere beuseling, (sonderling in 't verbeuren van duyt-boeten, daer hij noode af scheide, en van andere seer scherp wiste te manen) was wat qualick daer uyt te krijgen, maer en duerde evenwel niet, ende was sijne jonckheit lichtelyck te vergeven. Men oeffende hem in dese tijd oock in *Rudimentis*, maer niet soo veel tyds des daeghs als de andere twee, die ick in Martio mede een heel compendieux onderwijs voorschreef van de Pronunciatie in Italiaensch, sulcx sij noodigh begonden te hebben, door dien het tyd wierde, dat sij met de woorden leerden singen, het welcke sij nu fraeykens met de nederlandsche Psalmen wisten te doen.

Voorts waeren sij in desen tijd seer frisch ende lustigh, naerde lesse ofte den eten altoos tot springen ende danssen genegen. Soo dat ick CONSTANTIN de *cinq pas* begonde te wijzen, dat hij strax begreep, ende met een' sonderlinghe dispositie ende gratie van beenen uyt voerde, springende mede seer goede capriolen daerbij. In allen 'twelcke CHRISTIAEN hem volgde met sijn' natuerlicke aemulatie ende ambitie, maer en hadde die avantagie van stature niet, altoos geneghen de voeten wat binnenwaerts te dragen, ende de knijen voor uyt; des ick te meer resolveerde haerluyden met der tijd door een' dansmeester verder te doen onderwijzen, insonderheit om het lichaem vrij, ende de reverentien liberal ende vrijpostich te krijgen.

.
Desen somer (diemen wel den ongeluckigen ten aensien vande goede sake in alle oorden vande wereld magh noemen) tooch ick weder met S. Hoocht. te

1) Bedoeld is de *Schola Salernitana sive de conservanda valetudine praecepta metrica auctore JOANNE DE MEDIOLANA, cum ARNOLDI VILLANOVANI exegesi in singula capita, etc.* Het boek is dikwijls uitgegeven.

2) Nl. *Disticha de moribus ad filium*. Voor schrijver werd DIONYSIUS CATO gehouden. Reeds in de Middeleeuwen werd het werkje als schoolleatuur gebruikt; het is in vele talen vertaald.

velde, bevelende de kinderen mijn' nichte ZUERIUS, ende voor soo veel hare institutie belangde, aen MIRKINIUS haer Paedagogue; daer sij soo wel by deden dat sij mij dagelix met Latijnsche Brieven onderhoudende, in korten tyde seer fraey ende elegant daer in werden, selfs tot LODEWIJCK toe, die (als geseght is) weinigh voor mijn vertreck hadde sijne eerste lessen begonnen te maken, ende noch geene beginssele van *Syntaxis* hadde gesien, schrijvende niettemin dagelix neffens sijne broeders soo goede brieven, als bij de stucken te sien, die ick neffens d'andere volgens hare datums sorghvuldichlyck bijden anderen hebbe gehouden.

Tmijner wederkomste uyt het legher, welcke was half Octob., vonde ick de twee oudste soo gevordert, dat sij alle min intricate *Autores*, als CICERONEM, CAESAREM ende andere bynaest sonder moeyte exponeerden, ende mij met goede gratie voorlasen. Daerop most ick haer datelick van nieuwe Boecken versien, daer sij met een' extreme nieuwsgiericheyt naer haeckten, ende sich meer in vermaeckten, dan met yet dat men haer hadde konnen geven. Tot hare daghelix lesse ordonneerde ick TERENTIUM, die sij met sonderlinge lust aenvatten, begrijpende eerst de Argumenten van de Comedien seer bescheidenlyck, ende mij deselve wel distinctelick wetende te verhalen, ende alsoo van d'eene Comedie tot d'ander spoedelick voortvarende, sulx wel naer haer humeur was, ende niet contrarie mijn' opinie, die altoos geoordeelt hebbe, datmen de kinderen tot walgens toe in eenerhande Boeck niet en moet laten smooeren, maer door allerhandesubjecten ende stijlen doen wandelen, om haer stadigh in versche lusten te houden, ende niet te min te laten prouffiteren.

De Latijnsche Tale spraken sij familiaerlick ende wel, ende geern. De Cijfferkonst hadden sij met gedurighe oeffeninghe wel onderhouden, mede de musique, doordien de eerlicke luyden van mijn Collegie tevreden waren geweest het selve den ganschen somer, oock in mijn' absentie, met de kinderen, daer sij vermaeck in hadden, te onderhouden.

MIRKINIUS dese beginssele in TERENTIO met de kinderen gemaect hebbende, quam mij op het onversiens aendienende dat hij overslagen hadde sich selfven tot het examen van de Theologie te praepareren, ende derhalven sich tot sijne moeder wenschte te retireren, oordeelende dat de kinderen voortaan mede wel yemand van noode souden hebben, die in sommige dinghen meer ervaren ware dan hij, namentlick *in Re Poetica*, daer sij seer toegeneghen ende oock rijp begonden te werden. Ick wel gesurpreneert, maer nochtans niet genegen zijnde oyt yemands tegen synen danck te houden, consenteerde in sijne dimissie, ende was te vreden op sijn aengeven te hooren spreken eenen HENRICUS BRUNO ¹⁾, sone van een'

¹⁾ HENDRIK BRUNO werd 31 Jan. 1635 op 14-jarigen leeftijd als theoloog in het Leidsche album ingeschreven en in het Staten-College opgenomen. Van Nov. 1638 tot 1647 is hij gouverneur geweest van HUYGENS zonen en werd later conrector aan de Latijnsche school te Hoorn, maar leefde daarna in het Pieterhof aldaar, als hij niet te Zierikzee de gast was van ROCHUS HOFFERUS. Hij heeft vele Latijnsche en Nederlandsche gedichten geschreven. In 1664 is hij gestorven.

Predicant tot Alckmaer ¹⁾, zijnde oock van 't Collegie der Staten tot Leiden, niet ouder als 18 jaeren, maer geleert, ende, soo mij bleeck bij ettelicke gedruckte *Poemata* van sijn maexel, meer als gemeen daerin ervaren, ende der Latiniteit voorders seer kondigh ende machtigh. Desen jongman (die seer begeerigh was bij mij te woonen) gesproken hebbende, ben ick te vreden geweest, ten ansichte van 'tgene voorsz. is, als mede van de modestie ende probiteit die mij sijn physionomie scheen te beloven, hem tot de institutie van mijne studenten te beproeven. Ende is alsoo met het beghin van Novemb. deses jaers in mijn huys gekomen, ende MIRKINIUS daeruyt gescheiden, naer dat hij den anderen ettelicke daghen bij is gebleven, ende hem de laeste methode van sijne discipline heeft helpen verstaen.

Alreeds te velde zijnde hadde ick van de twee oudste eenighe korte *versus Adonicos* ontfangen, die mij betuygden hoe goeden dispositie sij tot de Poesie hadden, ende dat het tijd werde haer de Prosodie te doen smaken, niettegenstaende het mij droomens-gelyck dochte, gedenckende dat sij nu weinigh meer als een jaer aende Latijnsche studie waren geweest.

CONSTANTIN ende CHRISTIAEN dus verre de Latijnsche Tale machtigh gewerden zijnde, begonden seer naer 't gebruyck derselve ende namentlick naer de Historien te verlangen; waertoe ick mede gesint zijnde haer langs den rechten wegh te leiden, nam ick voor haer de Geographie in 't gros alvorens te doen verstaen, ende las haer voor *Introductionem* CLUVERIJ ²⁾, nemende self die moeyte, doordien ick BRUNOMEM bevonde seer ongelijck de rapporten mij van hem gedaen, ende, uytgesondert de Latijnsche Tale, neffens eenighe goede ervaertheit in de Poesie, in alle andere dingen gansch simpel, onervaeren, ende selfs traegh om yetwes anders aen te nemen oft te kunnen begrijpen, sulx mij verdroot. De lessen in CLUVERIO begon ick in Decembri deses jaers, ende bij occasie van 't eerste Boeck, dede ick de kinderen in 't generael de principale *Circulos Sphaerae* ende derselver gebruyck lichtelick verstaen, soo dat sij dagelix met grooten lust ende ijever op den *Globum terrestrem* laghen en speculeerden, ondersoeckende den op ende onderganch der sonne in verscheiden tijden des jaers, met diergelijcke. Daerop volghde een' generale, ende daerop een specialer verdeelinghe van de Wereld, die sij lichtelick begrepen, onthielden, ende mij met collatie van antique ende moderne namen seer fraey wisten te refereren. Om haer meer ende meer daerin te stijven

¹⁾ MARTINUS BRUNO († 1650) werd in 1616 als proponent beroepen tot predikant te Middellie, in 1623 te Heemstede en in 1624 te Alkmaar.

²⁾ PHILIP CLUYER (1580—1623), geb. te Dantzig, deed groote reizen en werd in 1616 benoemd tot geographicus academicus te Leiden. In 1624 werd aldaar uitgegeven zijne *Introductionis in universam Geographicam iam veterem quam novam Libri VI, quibus adjuncta est Danielis Heinsii Oratio, In obitum Philippi Cluverii*. Het werk is meermalen herdrukt.

dede ick in mijn voorhuys, daer sij veeltijds speelden, ophangen de 4 deelen vande Wereld van WILLEM BLAEUW ¹⁾, daerbij sij een' vaste gestaltenisse van 's werelds maecksel ende verdeelinghe in den sinn kregen.

1639.

Corts hier naer, met het begin des jaers 1639, dede ick haer *quatuor summa Imperia* van SLEIDANUS ²⁾ voorlesen, daer sij nu met lust in wandelden, hebbende gestadelick de caerten voor d'ooghen, ende alle gemelde plaetsen curieuselick naer siende.

Bij dese lesse voeghde men OVIDIJ *Tristia*, door raed van mijnen vriend HEINSIUS ³⁾, alsoo sij nu TERENTIUM so familiaerlick hadden ingenomen, dat sij hem t'mijner begeerte (want heel geern en quamen sij niet aen eenige repetitie) weder overloopende, genoeghsaem in eene weke daer door quamen.

Met het lesen vande verssen quam de lust tot de Poesie te groeijen, soo dat ick van haer selfs tot de Prosodie geperst wierde, die ick haer in Martio dede voorhouden, doende copieren het oude exemplaer, dat ick in mijne kindsheid daer af onder DEDEL hadde geschreven. Want hoewel het meer kort als gansch volkomen was, docht mij wanneer sij soo verre daermede geraeckten als ick gedaen hadde, dat sij, voor haer deel, Poeets genoegh souden wesen. In der daed, die lesse duerde niet veel meer als eene weke, ende sij vielen datelick aen 't componeren, 'twelck hun soo wel af gingh dat ick met verwondering haere eerste gedichten aen sagh, ende, als alle andere dingen, wel sorghvuldichlick bewaerde. CONSTANTIN voorne- mentlick scheen gansch geluckigh daerin te sullen wesen; dan was kloecker van jaeren ende inde tale prompter dan CHRISTIAEN, die hem weinigh trachte te wijcken.

Van Decemb. des voorleden jaers af was CONSTANTIN met BRUNO aen een' schorftheid geraeckt, sonder dat men wist, wie het van den anderen hadde gekregen. Die van BRUNO gingh over, maer die van 't kind meerderde gestadelick, soo dat hij (lang vael ende oock gallachtigh daeruyt gesien hebbende) endtelick mede coortsigh daerbij werde, ende hem niet alleen het lijf ende handen, maer selfs het hoofd met seeren overliiep; daerover men hem in Aprili all het haer moste afscheeren, ende by Doctoren ende Chirugiens dagelix doen besorghen.

Op den 6 Martij te voren hadde ick hem ende CHRISTIAEN de Violen de Gamba beginnen in de hand te geven, hebbende daertoe een expres Accord uyt Engeland ontboden, costende 300 gl. Ende, soo de kinderen hier

¹⁾ In 1631 was verschenen W. J. BLAEU'S *Appendix Theatri Ortelii et Atlantis Mercatoris*, een atlas met 103 kaarten, waaronder 4 van werelddelen; deze worden hier zeker bedoeld.

²⁾ JOHANNES PHILIPSON (= JOHANNES SLEIDANUS), geb. in 1506 te Schleiden bij Keulen, deed groote reizen en was van 1542 tot zijn dood in 1556 professor in de rechten te Straatsburg. Hij schreef o.a. *De quatuor summis imperiis, Babylonico, Persico, Graeco et Romano libri tres*, in 1559 te Genève gedrukt.

³⁾ NI. DANIEL HEINSIUS (1580—1655), de beroemde hoogleeraar te Leiden.

met eenen extremen yever aen vielen, beviel het haer oock soo wel, dat CHRISTIAEN 7 dagen daernaer de wijze vanden 117 Psalm heel perfectjens uyt speelde, alsoo hij in alles wat de Musique belangde doorgaens gauwer was dan CONSTANTIN, die doch op de viole mede strax seer voorderde, ende CHRISTIAEN scheen meer voorbij te gaen dan te wijcken, eer hem de schorft-sieckte verhinderde.

Eer ick dit jaer te velde trock, stelde ick CONSTANTIN en CHRISTIAEN in handen van M^r. STEVEN . . . ¹⁾, discipel van den blinden M^r. PIETER DE VOIX ²⁾ onsen organist, om haer gedurende mijn afwesen op de viole voorts te oeffenen, 'twelck soo wel geluckte, dat ick in Octobri thuys komende haer seer gevoordert vonde, soo dat sij met goed fatsoen, tamelicke tremblanten, ende vasticheit met mij haer partije hielden in ordinaris musique van L. MARENZIO ³⁾, ende diergelijcke, sonder dat ick sonderling onderscheid in d'een oft d'ander konde vinden, dan dat CHRISTIAEN altoos vaster inde mate was, ende beter oore op de cadentien hadde.

Hoe hare studien in Prosa ende Poesie desen somer voorderden, is te sien bij de Brieven ende Verssen, die sij mij telcken hebben toegesonden, tot mijne ende yedereens verwonderinghe, insonderheit CONSTANTIN, wat de poesie belanghde, seldsame dingen doende, ende daer mijne kindsheit niet bij te gelijcken en is geweest. Desen somer lasen sij oock *Bucolica* VIRGILIJ drij mael aen een, ende daernaer OVIDIJ *de Ponto omnia*, die se in 't naeste voorjaer endighden. *Tropos* ende *schemata oratoria* demonstreerde men haer doorgaens in 't lesen deser boecken; wierden mede ex *Ianua* COMENIJ ⁴⁾ nu en dan geexerceert, ende gestadigh gehouden tot het schrijven haerder *Argumenta* in allerhande materien.

Naer dat sij SLEIDANUM wel doorsien ende wederom doorloopen hadden, hebbe ick haer IUSTINUM, *abbreviatorem* TROGI, doen lesen daer sij voor d'eerste reise ten einde af quamen in 't ende van Octob., seer verlangende naer eenen nieuwen

¹⁾ De stippeltjes staan in het Hs. Zeker is STEVEN VAN EYCK bedoeld, die de jongens in 1643 ook les gaf op het clavecimbel. (Zie een brief van HENDRIK BRUNO aan HUYGENS, 1 Juni 1643 geschreven, in *Oeuvres complètes de Christiaan Huygens*, I, blz. 554.) Van 1662—1673 was hij organist der Groote Kerk in den Haag.

²⁾ PIETER DE VOIS was een leerling van JAN PIETERSZ. SWEELINCK en woonde in de eerste jaren der 17de eeuw te Amsterdam, waar hij somtijds de maaltijden van den magistraat opluisterde door zijn vioolspel. In 1604 vertrok hij naar den Haag, waar hij spoedig daarna organist werd in de Groote of St. Jacobskerk. Die betrekking heeft hij 40 jaren bekleed. In 1654 is hij overleden. HUYGENS stelde den blinden musicus zeer hoog en heeft een paar gedichten op hem geschreven.

³⁾ LUCA MARENZIO (1550—1599), geb. te Brescia, was kapelmeester van kardinaal D'ESTE en sedert 1595 organist van de pauselijke kapel te Rome. Hij heeft veel kerkmuziek, maar ook madrigalen gecomponeerd en had een grooten naam.

⁴⁾ JOHANN AMOS COMENIUS (1592—1671), geb. in Moravië, heeft veel rondgezworven en is te Amsterdam gestorven. Hij was een bekend paedagoog en schreef o.a. *Ianua linguarum Reserata avrea hoc est Compendiosa Latinam (et quamlibet aliam) Linguam, una cum scientiarum, artiumque omnium fundamentis, perdiscendi Methodus, sub Titulis centum, periodis mille comprehensa, Genevae . . . 1638.*

auteur, insonderheit naer een particuliere historie, daer ick CURTIUM toe koos, alleer zij noch ad *Res Romanas*, het *palladium* ¹⁾ van de antiquiteit soudē gaen.

Inden somer hadden de 3 oudste een speelreise, bij mijn' Swager VAN BAERLE²⁾ ende elders in ende ontrent Leiden gedaen, wel onthaelt bij sommige vrienden, als onder anderen bij den H^e. HEINSIUS, ende bij gevalle in 't geselschap van BARLAEUS gekomen, die met CONSTANTIN lang Latijn gesproken hebbende, sich over sijne kloekheit hoochelyck verwonderde.

1640.

CURTIUM in wat meer als twee maenden doorlesen ende seer wel verstaen hebbende, dede ick haer somwijlen eenighe repetitie van de Grammatica doen, die sij twee oudste alreede begonden te verachten, als bij gebuijck niet anders als wel spreken ofte schrijven konnende; maer en wilde ick haer die sorgheloosheid noch niet toe laten.

Met de maend Martius deses jaers dede ick haer FLORUM beghinnen, diemen haer *ex commentario* STADIJ etc.³⁾ in 't breede enarreerde.

Gelijckelick op dese tijd gaf ick haer *Institutiones oratorias* in handen, die mijn vader sa.^r voor ons hadde bij een gestelt⁴⁾, ende beviel haer de korthēid daerof seer wel; hadden oock noch maer half hiermede gedaen, oft CONSTANTIN begonde all een fatsoentje van een oratie te ontwerpen. Schreef oock soo geestighe *Eprigrammata* in dese tijd, dat yeder een, niet alleen over de Tael, maer sonderling over het *acumen* verwondert stonde, als bij de stucken kan blijcken, ende 'tghene hem BARLAEUS daerof wedergeschreven heeft⁵⁾.

Dese winter kreegh ick een Fransch soldat uyt het Garnisoen van Vtrecht, die een' slechte stemme, maer een goede Fransche methode van singen hadde; desen dede ick bij CONSTANTIN ende CHRISTIAEN een ure daeghs komen, om haer van jongs aen de kele loss te maken in tremblanten ende andersins, doende haer eerst eenighe Italiaensche Airs van mijn maecksel leeren, daernaer eenighe Fransche, ende prouffiteerden sij met desen man, genaemt BRUN⁶⁾, in weinighe dagen soo seer, dat sij terstond een' bevallicheid in 't singen kregen, ende haeren

1) De afkorting, die er staat, is niet duidelijk.

2) Waarschijnlijk DAVID VAN BAERLE (1595—1671), koopman te Amsterdam.

3) *L. Iulii Flori de gestis Romanorum, Historiarum Lib. IIII. Et seorsim in eos commentarius Ioannis Stadii*, schijnt voor het eerst in 1564 te Antwerpen te zijn uitgegeven. — Het werk is meermalen herdrukt. JOHANNES STADIUS was professor in de geschiedenis en in de wiskunde aan het Collegium Trilingue te Leuven.

4) Vader CHRISTIAEN HUYGENS had voor zijne zoons vele excerpten gemaakt, o. a. ook van de Latijnsche grammatica, om hun alles te besparen, wat hij nutteloos achtte in de wetenschap.

5) Die brieven zijn niet opgenomen in *C. Barlaei Epistolae*, 1667.

6) In 1655 heeft hij ook les gegeven aan HUYGENS' dochter SUSANNA. (Vgl. *Dagboek*, blz. 57.)

meester groote verwonderingh gaven. Noch en wilde het schorft van niemand van allen recht wegh gaen, als van CONSTANTIN alleen.

CONSTANTIN en CHRISTIAEN dede ick een *Scena* oft twee uyt SENECAE *Troadibus* van buyten leeren, dat sij kloeckelick ende wel deden. Mijne meeninghe was, haer die te doen reciteren met de behoorlicke gesten, maer mijne occupatien verhinderden veel goede desseins, die ick met de kinderen voor hadde.

In desen winter liet ick CONSTANTIN ende CHRISTIAEN de schaetsen aenbinden, daerop sij in weinighe daghen soo wonderlick toenamen, dat het wat vreemds om sien was, rydende terstond met goede gratie, vast, ende all heel rasch, naer hare krachten.

Den 8en Maj vertrock ick met droefheid ende bekommernisse naer het Leger met sijne Hooch^t, latende CONSTANTIN sieck leggen aen een' continuele cortse, die all eenighe daghen hadde geduert ende noch eenighe duerde, maer endtelick gingh slijtende, soo dat hij, God lof, eer langhe weder opde been geraeckte. Oock gedurende mijn afwesen waeren sij alle t' samen suyver van haer swaere schorft geworden, het zij het zeewater sulx opereerde, daer sij dickmaels in gebaedt hadden, oft anders dat alle het vuyl eenmael ten laesten uytgesworen was.

Naer dat sij (CONSTANTIN ende CHRISTIAEN) FLORUM in Iulio afgelesen ende wel verstaen, begonden sij CAESAREM, die haer mede seer lichte viel, ende seer dienstigh om den goeden, rondon, ongeveinsden stijl te formeren. Lasen oock vele *dialogi* in PONTANI *Progymnasmatibus* ¹⁾, dat nutte ende dienstighe Boecken voor de jeughd zijn; maer dese gesellen hadden meer genuchts in ernstighe Historien oft andere geschriften.

In Octobri, als ick thuyt quam, lasen sij mede af *Aeneida* VIRGILIJ, die sij . . . ²⁾ maenden te voren hadden begonnen. Tot een' proeve van haere memorie liet ick haer ettelicke verssen uyt het 4e Boeck van buyten opseggen, daer sij soo geluckigh in waeren, oock soo aen versoetten, soo om der eere wille, als om het proffijt van een oortjen van yeder vers dat ick haer betaelde, dat sij in korte daghen, namentlick CONSTANTIN het gansche 4e Boeck, ende CHRISTIAEN het selve ten naesten bij, heel op seiden.

In Octob. vongh CONSTANTIN ende CHRISTIAEN OVIDIJ *Metamorphosin* aen ende in Novemb. LIVIUM, ondertuschen gestadelick den stijl bij dagelixe *Themata* oeffenende.

¹⁾ *Jacobi Pontani e Societate Jesu Progymnasmatum latinitatis, sive Dialogorum Volumen I cum annotationibus de rebus litterariis. Volumen II cum annotationibus. De Morum Perfectione. Voces quam plurimae ex vulgari Germanorum, in gallicam traductae. Cum indice locuplettissimo. Volumen III. De variis rerum generibus. Cum Annotationibus.* — De 1ode druk zag te Ingolstadt het licht in 1604—1608.

²⁾ De stippeltjes staan in het Hs.

CONSTANTIN bracht dit jaer verscheiden fraeije gedichten voor den dagh, daer door oock een' correspondentie tuschen hem ende BARLAEUM ontstonde¹⁾, die groote genucht nam met hem wat t'exerceren.

Van CHRISTIAEN en waren geene versen t'exculperen, dat mij vreemd gaf, daer hij den oudsten allom soo dicht naer volghde; maer ick en konde noyt goet vinden hem eenichsins te persen.

Desen somer wierden sij twee oock geoeffent in sekere oratien uyt verscheiden *historicus* vergadert, daerop CONSTANTIN alleen mede sijne *oratorium* all schrijvende te werck stelde; maer CHRISTIAEN en kond' er noyt aen komen.

Eer ick te velde trock besteede ick CONSTANTIN ende CHRISTIAEN aen mijnen gewesen meester IERONIMUS VAN SOMEREN, om op de Luyt te leeren spelen, daer toe ick voor eerst den ouden toon verkoos, zijnde mijn voornemen, niet groote Lutenisten van haer te maecken, maer dat sij even soo veel leeren mochten, dat sij eenen Psalm oft ander Air singende, de stemme gracelick de hand souden kunnen sustineren, zijnde sulx het spel *quod mihi ingenuâ manu maxime dignum videbatur*. Soo wie van haer, dacht ick, meerder lust tot hooger studie op dat swaere Instrument mochte krijgen, dien wilde ick daermede, hier, oft in Vranckrijck komende, laten begaen. In dese beginssele gaven sij mij goed genoeg; maer in alles wat de Musique betrefte, muntte CHRISTIAEN merckelick uyt boven sijnen Broeder.

1641.

Naer dat sij twee VIRGILIUM hadden afgelesen, continuerende vast de lesse van LIVIUS, dien sij wel verstonden, dede ick haer SILIUM ITALICUM aenvangen, dien sij wel met goed oordeel dorsten censureren ende verachten, soo versch van VIRGILIO komende; daerop ick, in 't Leger voor Gennep zijnde, vele van haere discourssen, bij dagelixe fraeije ende verstandighe brieven, met genuchte vernam. Ende CONSTANTIN onderwonde sich meer ende hoogh in de poesie te vliegghen, bestaende dingen van redelick langen adem, ende die seer wel uyt voerende, als bij de gereserveerde stucken kan blijcken.

Desen somer vonghen CONSTANTIN ende CHRISTIAEN aen het Grieksch te leeren, over de moeyelickheid van 't welcke sij in 'teerste all wat kreunden. Maer, vonde se, in 't halve jaer, dat ick ongevoelick uyt was geweest, seer wel gevoordert.

1642.

Aen CHRISTIAEN bevonde ick, dat hij korter van gesichte was dan d'andere kinderen, niettegenstaende sijne dieper staende ooghen, want hij qualick d'opschriften van Caerten ofte Schilderijen konde lesen sonder pinck-oogen.

1) Die brieven zijn niet opgenomen in *C. Barlaei Epistolae*, 1667.

Ick besteeden hem PHILIPS musick te leeren, voor sekere belooningen ten wederzijden, 'twelck (mij niet wel mogelick gedocht hebbende) tuschen die twee kinderen seer wel succedeerde, soo dat de discipel eer lang fijntjes in een Psalm-boeck begon te singen.

CONSTANTIN was rijp ende abundant in compositien, soo *prosa* als *Carmines*, sonder deselve aen sijnen Pedagogue BRUNO oft yemand anders te willen communiceren, bethoonende voorts alomme sonder arbeid apparentien van een uyt-nemende verstand; oock in stature van lichaem lang ende spits boven d'andere uytgroeyende, maer stilder en melancholiquer dan yemand van de rest.

Van CHRISTIAEN en konde ick geenerhande compositien trecken, hoewel hij gansch voorsichtelick ende subtilick van alle wiste te oordeelen.

.

CONSTANTIN ende CHRISTIAEN waren ten einde deses jaers met de *Logica BURGERSDICIJ*¹⁾ besigh, daer sij spoedelick mede doorgingen ende mij bethoonden met goed oordeel wel te vatten. T'mijner wederkomst uyt het leger, begonde ick de 3 oudste in 't Fransch wat te exarceren, daervan sij het lesen lichtelick begrip-pende, oock de constructie passelick begosten te verstaen, ende met schrijven van eenighe *Themata* dagelix meer ende meer oeffenden.

1643.

Naer dat de twee SILIUM ITALICUM af hadden gelesen, ende LIVIUM, gaf ick haer HORATIUM ende SUETONIUM inde hand, daer sij weinigh difficulteits in beide vonden, als de Latijnsche tale seer familiaer hebbende, soo CONSTANTIN met verscheiden Gedichten ende andere Schriften in Prosa wel dede blijcken. Maer van CHRISTIAEN en konde ick noch met bevelen, noch met beloften, noch met reprochen niet uytdrucken. Daertegen vatte hij met een' sonderlinghe promptitude alle het ghene de Mechanique oft eenigh ander deel vande Mathematique mocht aengaen, oock strax raed wetende om bij model oft ander handwerck voor den dagh te brenghen 'tghene hij maer ergens van sulx gelesen oft door mij hadde verstaen. Sels met groote vasticheit van oordeel naerteeckenende alle gesneden printen ende diergelijcke dingen hem voorkomende.

.

CONSTANTIN wierdt hoe langs hoe stillswijgender, veeltijds besigh met het overdencken van compositien, die hij tamelick vele voordien dagh braghte, om geld te winnen, dat hij seer genegen was wederom aende Maillebaen ende andere exercitien (waerin hij seer reusceerde) te besteden.

Desen somer dede ick haer (CONSTANTIN ende CHRISTIAEN) alnoch BURGERS-

¹⁾ F. P. BURGERSDIJCK (1590—1635) studeerde voor een deel in Duitschland, werd in 1614 hoogleeraar in de wijsbegeerte te Saumur, in 1620 professor in de logica en in 1628 in de physica te Leiden. — Zijne *Institutionum Logicarum libri duo*, volgens besluit der Staten van Holland voor de school uitgegeven, zag in 1626 het licht.

DICIJ *Logicam* overgaen, als seer wenshende dat sij in die wetenschap gansch geverseert mochten zijn, ende hadden 't mijne occupatien toegelaten, soudese self daer in ende andere dinghen op een ander fatsoen geoeffent hebben dan BRUNO machtigh scheen te doen. SLEIDANI *Monarchias* ¹⁾ dede ick se onderwijlen oock all repeteren, om een vaste impressie vande Generale Historie te bekomen, daer in CONSTANTIN sich soo verre boven CHRISTIAEN vermaeckte, dat hij een soorte van Chronologie bij sich selven hadde geschreven, die hij bij paginas, namentlick bij 100 jaeren op yeder zijde, wel fatsoenlick hadde toegestelt; sulcke bij-tijden CHRISTIAEN all besteedde aen molentjens ende andere Modellen te maken, selfs tot een' draeybanck toe, die hij desen somer, terwijle ick te velde was, soo bij een hadde weten te knuysselen, dat hijder all eenigh goedjen op hadde begonnen te draeijen.

PLAUTUM, die sij beide den 10 Novemb. voorleden hadden begost, eindighden sij dit jaer den 17 April, sonder eenighe merckelicke swaricheit in 't verstaen van dien oft andere autheuren te vinden, soo veel de Tale mocht aengaen. *Metamorphosin* OVIDIJ hadden sij mede op den 22 desselven Novemb. begonnen ende den 7 Augusti deses jaers afgelesen, als sij all in 't ende des voorleden jaers *libros de Ponto* hadden doorlesen. SUETONIUM mede in 't voorleden jaer, 17 Dec. begonnen, absolveerden sij nu den 21 Augusti. In de Grieksche Tale deden sij ondertuschen seer goede progressen, hebbende nu in Iunio het *Evangelium Lucae* afgedaen, neffens eene menichte Grieksche woorden, die ick haer, mits belooninghe van geld, gestadelick van buyten dede leeren. Den 4^{en} September hadden sij HORATIUM afgedaen van voren tot achteren. LUCIANUM vongen sij aen in dese maend van September en raecten daer door met goeden voortganck.

.....

Gaende naer 't Leger dede ick CONSTANTIN ende CHRISTIAEN, uyt de Luyt nu gescheiden zijnde, voor het laeste Instrument, de Clavecinghel leeren verstaen onder meester STEVEN . . . ²⁾, schoonsone van Mr PIETER DE VOIS, onsen blinden vermaerden orgelist, ende dede ick dit niet soo seer om haer gansch meester van dit spel te maken, 'twelck de dochters wel soo wel schijnt te voegen, als om dat ick begeerde dat sij daeraf, als van het principaelste ende volmaeckste van allen, in tijden ende wijlen souden weten te oordeelen ende met verstand spreken; mede sien hoe de partijen inde Tablature, bij gemeene noten van musique, onder den anderen wierden gestelt, ende die soo te kunnen doorgronden, sulx haer inde Compositie seer te stade kunnen komen. Als ick in September thys quam, vonde ickse seer fraey daerin gevoordert, ende veel meer dan ick hadde verwacht, maer insonderheit CHRISTIAEN, die de hand, soo wel als de oore, veel bequamer hadde tot alle sulcke dinghen.

¹⁾ Blijkbaar hetzelfde werk als *De quatuor summis imperiis*. (Zie boven.)

²⁾ De stippeltjes staan in het Hs. HUYGENS doelt op STEVEN VAN EYK. (Zie boven.)

Desen selfden somer stelde ick CONSTANTIN, CHRISTIAEN ende LODEWIJCK ernstelick aen het Fransch te leeren, onder eenen gewesenen Predicant, genoemd . . . 1) diese dagelix quam oeffenen, soo dat sij merckelick voorderden, ende mij ten einde van 't leger Fransche Brieven begonden te schrijven, in goede tale ende constructie, daer in ickse desen Winter, den meester met de 6 maenden gelicentieert hebbende, self oeffende, met haer over ander dagh een materie te geven, yeder in 't besonder, daerin sij mij ten hoogsten ende tot verwonderinghe voldeden, als by de stucken bij mij bewaert sal blijcken.

Komende dit jaer in Septembri uyt het Leger, sonde ick mijn schip van B[ergen] op Zoom naer Delfshaven, daerin mijn' nichte ZUERIUUS met alle de kinderen naer Zuylichem quam eenen dagh naer mij, soo dat wij daer, t haren groote vermake, 6 of 7 dagen met schoon weder vrolick toebrachten, speculerende CHRISTIAEN insonderheit seer op het zeilen van 't schip, dat hem noch nieuw was.

Op den 22 Octob. s avonds klaeghede CHRISTIAEN van een' vervulde ende gespannen borst als oft hij overgeten waer geweest, waerneffens hem heel Coortsigh ende slaperigh vindende, oordeelden wij strax dat hij Pockxkens onder de leden hadde, als bleeck. Doctor LIEBERGHEN 2) purgeerde hem s anderen daeghs met *Cremor Tartari* ende infusie van *Senza*, daerdoor hij veel afsette tot inder nacht toe, ende de Cortse alsnoch heftigh aenhoudende, resolveerde den 24^{en} om den avond hem 7 of 8 oncen bloed af te trecken, waerdoor de nature seer ontlast zijnde, s anderdaeghs pleckjens in sijn aensicht begonnen uyt te slaen, ende hij gansch vande sieckte verlicht zijnde, daer hij te voren seer slaperigh ende bedwelmt was geweest, nu sonder eenighe moeijenisse het bedde bleef houden, op een' Camer vande andere verscheiden. Om den 9^{en} dagh was het all op het hoogste uytgesworen. In 't aensicht hadd hij der soo redelick veel, oock weinige inde kele, maer klaegde meest aende planten vande voeten; was doorgaende heel soet ende lijdsamigh, sonder eenighe ongedult, oock niet sieck dat te beduyden waere, ende in 14 daghen weder op de been. De puttjens die hij sal moghen behouden hebben, geloove ick, hij met te vroegh afkrabbelen van de roven sal hebben veroorsaect.

.
In 't ende van dit jaer wierden CONSTANTIN ende CHRISTIAEN naer repetitie vande logica in disputatien op verscheiden opgesochte subjecten geoeffent.

1644.

Mijne veelvoudighe occupatien, ende mogelick oock eenighe onachtsaemheit heeft mij naer desen belett dese heel exacte circumstantien vander kinderen leven

1) De stippeltjes staan in het Hs.

2) WILLEM LIEBERGEN was stadsdokter in den Haag.

te continueren; oock achte ick genoegh memorie gehouden te hebben vanden tijd, daer sij geene oft weinighe memorie van en konden hebben. De naervolgende jaeren sullen sij ten meesten deele selfs gedencken, ende oock yeder kunnen naersien bij de Schriften, Brieven, Teeckeningen ende andere stucken, die ick van yeder in besondere Bundels sorghvuldighlick hebbe bewaert ¹⁾.

.
 In dit selve jaer stelde ick CONSTANTIN ende CHRISTIAEN onder STAMPPIOEN²⁾, die haer de Mathematique quam leeren, met sonderling succes, hoewel dat meest in uyt muntte CHRISTIAEN, die niet alleen alle dinghen lichtelick begreep ende onthiel, maer selfs dagelix allerhande konstighe dinghen inventeerde, ende in een Boeckjen bij een vergaderde, soo dat men der sich hooghelick over hadde te verwonderen.

Oock dede ick haer de beghinsselen van danssen leeren, om het lichaem des te beter tot goed fatsoen te leeren strecken.

Hierneffens dede ick se oock onder den Piqueur AERT THOMASZ te peerde sitten, om dienaengaende, wanneer sij buytens huys mochten komen, buyten spott van andere te wesen, sulcx sij lichtelyck vatteden, tot groot genoeghen van den meester.

1645.

Endtelick in den jaere 1644 siende dat sij bij BRUNO niet meer en hadden te leeren, ende dat sijn respect bij haer dagelix afnam, resolveerde ick se beide aen het *studium Iuris* te setten binnen Leiden, konnende niet oordeelen dat sij, als vele andere, daertoe groen ende onrijp van letteren uyt wierden gestooten ³⁾. Te Leiden dan kocht ick haere costen tot yeder 400 gl. sjaers ten huysse van een Italiaensch man ende vrouwe, genaemt PALAVICINO ⁴⁾, alwaer men ten huysse niet als Italiaensch, Fransch oft Engelsch konnende (doordien dese luyden lang in Engeland hadden gewoont), kregghen sij beide daer in 't kortte een' groote habitude vande Fransche Tale, doordien oock sommighe vreemde jonghe Luyden met hare paedagogen aldaer quamen te wonen. Inde rechten deden sij oock terstond fraeye progressen onder den Professor VINNIUS⁵⁾, soo door sijne publique lessen, als in sijne *privata Collegia* etc. ende dede voornementlick CONSTANTIN sijne capaciteit daerin blijcken bij publique Disputatien, daertoe CHRISTIAEN niet licht was te krijgen.

1) Dit alles is verloren gegaan; waarschijnlijk hebben de zoons van HUYGENS het na zijn dood vernietigd.

2) JAN JANSZ STAMPPIOEN DE JONGE was de zoon van een Rotterdamschen rekenmeester. Geboren in 1610, zette hij zich in 1639 in den Haag neer. In 1645 gaf hij den jongen CHRISTIAAN eene lange reeks van studieboeken op. (Vgl. *Oeuvres complètes de Christiaan Huygens*, I, blz. 5, vlgg.)

3) Zij werden den 12den Mei als student ingeschreven.

4) Van hem zijn enkele brieven aan Vader HUYGENS bewaard gebleven.

5) ARNOLDUS VINNIUS (1588—1657) was sedert 1633 professor in de rechten te Leiden. Hij heeft eenige werken over Romeinsch recht geschreven.

Tot Leiden besteedde ickse met eenen oock onder den jonghen SCHOOTEN¹⁾, korts daerna *Professor Matheseos vernaculae*, in plaetse van syn Vader. Dese leerde haer *Algebram* van M. DESCARTES, ende sagh met extreme verwonderingh aen hoe insonderheit CHRISTIAEN sich daervan quete, soo dat inde oude schrijvers selfs niet en wierde gevonden, oft hy sagh 'er door ende kreegh de reputatie, die hy wel waard was, van doemaels de geleerdste mathematicus van alle de jeughd te Leiden te zijn. Ia MARIN MERSENNUS, de vermaerde monick te Paris²⁾, mijn groote vriend ende correspondent, verwonderde hem soo over eenighe sijner speculatiën die ick hem toesonde, dat hij hem oyt zedert *mon Archimede* noemde, ende sich niet en konde versadighen van hem te loven, oock van ernstelick door Brieven met hem te communiceren. Inde Teecken Const voordeden sij te Leiden mede seer, onder eenen Mr PIETER COUWENHOORN³⁾, hebbende te voren inden Haghe de beginsselen daerof met CONSTANTIN geleert by eenen. . . .⁴⁾ MONIX, Schilder ende goed Teeckenaer⁵⁾. Getuyghenisse daerof geven de uytnemende teekeninghen die ick van die hare jaren, insonderheit van CHRISTIAEN beware, wiens verstand van all wat hij aentaste capabel wierde bevonden.

.
1646.

[In 't begin van 't jaer 1646 siende dat CONSTANTIN nu naer sijne jaren sterck ende mannelick opschoot, oock fraey van aensien ende taille zijnde, sonder schroom wel mochte onder de Werelt gebracht werden, insonderheit dat hij, de Fransche tale redelick wel sprekende, in 't hof met kleine moeyte meerder perfectie daerin soude kunnen gewinnen, nam ick de vrijicheit van S. Hooch.^t mijnen genadigsten ende goedertieren meester, mijn voornemen dienaengaende bekent te maken, daerop deselve mij seer toeviel, radende, ick soude hem dagelix in sijne Camer laten komen, om te beghinnen te sien, hoe het daer toe gingh met mijnen dienst, ende sich allengskens daertoe te formeren. Sulx nu all eenighe maenden gepleeght zijnde, ende ick CONSTANTIN bij occasie oeffenende in 't ghene mij voor viel, bestond ick endtelick op Honselaerdijck, ick meene ontrent April, S. Hooch.^t te vermanen, hoe dat ick, trouwende, hem geseght hadde, het soude wesen om jonghe secretarisen in Sijn Huys te brengen, ende hem te versoecken, hij wilde mij de genade doen van mij mijnen sone tot Collega te geven. Sulx

1) FRANS VAN SCHOOTEN (1615—1661) was een zoon van den gelijknamigen professor in de wiskunde te Leiden. In 1646 is hij zijn vader opgevolgd.

2) MARIN MERSENNE (1588—1648) stond in briefwisseling met Vader HUYGENS vooral over natuurkundige onderwerpen.

3) PIETER COUWENHOORN schijnt ook glasschilder te zijn geweest en wordt genoemd als de eerste leermeester van GERARD DOU.

4) De stippeltjes staan in het Hs.

5) Of PIETER MONIX, of zijn broer CORNELIS; beiden waren Haagsche schilders.

die goede Prince mij met beleefde woorden toegestaen hebbende, ende onder anderen seggende, hij twijffelde niet, oft hij soud'er sich soo wel ende getrouwelick af quyten als de Vader hadde gedaen, hielde ick hem aldaer mijn soons eerste Acte voor, die hij teeckende, daervoor ick God loofde, siende yedereen (gelijck het bij goede successien gaet) mijn' procedure prijzen ende goed vinden. Soo hadde CONSTANTIN noch het geluck van een campagne onder dien grooten Capitein te sien in Vlaenderen, maer, eilas, de swackheid van memorie ende andersins overviel dien ellendighen Prince soodanigh, datter niet als verdriet ende medelijden aen te sien en was.

CONSTANTIN dan dus uyt de schaduwe in 't groote licht gebracht hebbende, dunckt mij redelick dat ick hier ophoude met de historie van syn leven, 'twelck hij voortaan best selver sal onthouden, ende, hope ick, sulx sal aenstellen, dat hem sal lusten daer aan te gedencken. God geve het, ende hebbe lof in ewicheit voor de genade mij gedaen van hem met mijn swack beleid tot dus verre te hebben moghen brenghen] ¹⁾.

CHRISTIAEN, veel korter van stature blijvende, liet ick ondertusschen te Leiden, daer hij met lust syne studien, maer wel insonderheit die vande Mathesis, Teecken Conste ende Musique vervoorderde.

Endtelick de Institutie vande Illustre Schole ende Collegie te Breda voor gekomen zijnde ²⁾, ende mij juyst medevallende, dat S. Hooch.^t gelieft hadde mij neffens de H.^{en} van HEENVLIET ³⁾ ende RIVET ⁴⁾ de Curateure derselver op te draghen, daer door ick presumeren mochte, dat de Professoren mij in mijne kinderen particulierlyck souden soecken te obligeren, hebbe ick hem derwaerts besteedt, doch in de liberteit vande stadt, ende niet in 't besluyt van 't Collegie van Orange, daer ick eenighen tijd te voren sijnen Broeder LODEWIJCK in hadde gestelt, ter consideratie van sijne meerdere jonckheit, die ick oordeelde meerder subjectie te vereischen. Oock wat den yever ende genegtheit vande Professoren voornoemt aengingh, en vond ick mij geensins geabuseert, maer deselve met alle neersticheit geneghen mijne twee Scholieren voort te helpen. Insonderheit de

1) Wat hier tusschen haakjes staat, behoort niet tot het leven van CHRISTIAEN en had dus moeten worden weggelaten. Maar het is opgenomen, omdat het opheldering geeft over een duister punt in de levensgeschiedenis van CONSTANTIN Jr.

2) Zij werd in het najaar van 1646 geopend.

3) JOHANNES POLYANDER VAN KERCKHOVEN, geb. in 1594, sedert 1627 Heer van Heenvliet, was een sluw diplomaat, die zeer grooten invloed had op de Prinses Royale.

4) ANDRE RIVET (1572?—1651), Franschman van geboorte, werd in 1620 professor in de theologie te Leiden, in 1632 gouverneur van Prins Willem II en in 1646 curator der Illustre School te Breda, waar hij ging wonen.

Professor in Rechten D. DAUBERUS ¹⁾, die sij noyt genoegh en sullen kunnen danck weten voor de extraordinarise sorghe ende liefde die hij haer beide heeft betoont.

1647.

Ende staet deselve sijne debvoiren alleen te imputeeren dat dese beide studenten des anderen somers elck haere formele Theses in Rechten met grooten roem ende lof pubkelijck defendeerden, ende voorts in besondere Collegien ende andere privé exercitien uytnemende wel wierden geïnstrueert; vindende hij, DAUBERUS, een bijzonder vermaeck in beider wackere geesten, soo als blijcken kan bijde Brieven die hij mij desaengaende verscheidentlick heeft geschreven.

Welcke tijden beide CHRISTIAEN ende LODEWIJCK voorten wel machtigh zijnde te gedencken, sal ick hier mede een einde van harer jonghe leven beschrijvinghe maken, ende God bidden, dat sij het, conform de beginselen, tot Sijner naems eere ende haer eighen tijdelicke ende eewighe welvaert moghen voltrecken. Amen.

¹⁾ JOHANN HENRIJK DAUBER (1600—1672) werd in 1646 hoogleeraar in de rechten te Breda. Hij verwisselde dat ambt al spoedig voor den post van raad van den landgraaf van Hessen-Cassel, maar werd daarna als professor verbonden aan de Hoogeschool te Marburg.

REMBRANDTS PORTRET TEN VAN
PHILIPS LUCASSE EN PETRONELLA BUYS

DOOR

Dr. C. HOFSTEDE DE GROOT.

P een welbekend damesportret van REMBRANDT, voluit gemerkt en 1635 gedagteekend, vroeger in de verzameling ADRIAN HOPE te Londen, daarna in N. America, in 1906 op de REMBRANDT tentoonstelling in Leiden en thans bij den heer M. v. GELDER te Ukkel bij Brussel (Bode HDG. Nr. 118) staat op de keerzijde een oud opschrift; luidende: Jonckvr. PETRONELLA BUIJS: sijne Huijsvr. naer dato getrouwt aen de Hr. Borgermr. CARDON:

*Jonckvr. petronella Buijs: sijne Huijsvr.
naer dato getrouwt aen de Hr. Borgermr. Cardon.*

Bij het rangschikken van REMBRANDTS portretten voor de nieuwe uitgave van SMITH'S Catalogue raisonné baarde dit opschrift mij eenige moeilijkheid. Immers de portretten der bekende personen worden in volgorde van het abecce vermeld, de vrouwen volgende onmiddellijk op den naam van haren man. Hier deed zich nu het geval voor, dat PETRONELLA BUYS, zijne huisvrouw, later

PHILIPS LUCASSE.
Naar het schilderij van REMBRANDT.
National Gallery te Londen.

PETRONELLA BUYS.
Naar het schilderij van REMBRANDT.
Verzameling M. VAN GELDER te Ukkel.

getrouwd met den burgemeester CARDON, wel onder haar eigen naam en onder dien van haren tweeden man bekend was, maar niet onder dien van haar eersten, waarop het mij voor alles aan kwam. Bovendien bewijst het opschrift in de woorden „PETRONELLA BUYS zijne huisvrouw”, dat het portret van den eersten man ook bestaan moet, of althans bestaan moet hebben, anders hadden de woorden „zijne huisvrouw” geenen zin. De vraag, die zich voordeed, was derhalve: „waar is het portret van den eersten man onzer PETRONELLA en wat was zijn naam”. Natuurlijk begon ik met alle mansportretten van REMBRANDT, uit de jaren omstreeks 1635 aan een onderzoek te onderwerpen om na te gaan, of een der afgebeelden, wiens naam ons bekend is, wellicht met PETRONELLA BUYS gehuwd was geweest. Dit onderzoek was vruchteloos.

Beter ging het, toen ik met de afmetingen van PETRONELLA in de hand, de onbekende mansportretten van hetzelfde jaar 1635 aan mijn oog liet voorbijgaan. Toen bleek reeds spoedig, dat het heerenportret in de verzameling PEEL in de National Gallery, Kat. van 1911 Nr. 850, dezelfde afmetingen heeft en zeer goed de tegenhanger van ons stuk kan zijn. Terwijl dit laatste volgens opgave van den Leidschen catalogus 0.76×0.58 M. groot is, meet de man in de National Gallery precies $0.79\frac{3}{4} \times 0.59$ M. Bovendien bleek hij niet, zooals de catalogi dezer verzameling van oudsher opgeven, op doek, maar evenals de vrouw op een eikenhouten paneel geschilderd te zijn.

Mijne hoop, op de keerzijde ook een opschrift of althans sporen van een weggekrabd opschrift te vinden, was ijdel. Mijn gedachtengang was geweest, dat de nakomelingen van het echtpaar, denzelfden naam dragende als de man, bij den verkoop der stukken niet hebben willen weten, dat zij hun voorvader verkochten. Dus werd de naam verwijderd. ¹⁾ De vrouw echter, eene juffrouw BUYS, later hertrouwd met een mijnheer CARDON liet hen koud. In den verkoop daarvan was niets laakbaars. Niemand zou dit ooit ontdekken.

Bij nauwkeurige bezichtiging van het mansportret heb ik geen voldoende sporen van een oud opschrift kunnen vinden, om eenige gevolgtrekking te kunnen maken. Ik moet mij dus er thans toe bepalen, aan mijne lezers de vraag voor te leggen: hier zijn twee portretten uit hetzelfde jaar 1635, van dezelfde grootte en op hetzelfde materiaal geschilderd, heb ik gelijk er tegenhangers in te zien, ja of neen?

Voorloopig neem ik aan, dat mijne lezers met mij meegaan en in het Londensche portret den tot dusver nog onbekenden eersten echtvriend van PETRONELLA

¹⁾ Het zelfde is geschied bij het echtpaar bij de familie PEREIRE te Parijs, waarvan de vrouw CORNELIA PRONK heet. Ook daar hebben de nakomelingen den naam van hun voorvader, die waarschijnlijk ook hun eigen naam was, bij den verkoop verwijderd, doch dien zijner vrouw laten staan. Wie der lezers van Oud-Holland weet op te geven, hoe de man van CORNELIA PRONK heette?

BUYS willen erkennen. Ik ga dus over tot het tweede gedeelte van mijn vraag: hoe heette hij?

Bij het beantwoorden dezer vraag had ik twee punten van uitgang: den meisjesnaam BUYS en den naam van den tweeden man CARDON. Geslachtkundigen, door mij geraadpleegd, verklaarden, dat de naam BUYS zoo algemeen was en er zooveel verschillende families van dien naam bestonden en bestaan hadden, dat er geen beginnen aan was, er naar te zoeken. Vroeg ik hun daarop naar den naam CARDON, naar een burgemeester van dien naam, dan was het antwoord juist omgekeerd; zij hadden er nooit van gehoord, de naam was hun in geen enkele stad ooit als die van een regeeringsgeslacht voorgekomen, het was een Vlaamsche naam en dergel. Men liet mij geheel en al in den steek.

Ten slotte vond ik zelf een spoor, dat het juiste bleek te zijn. Ik sloeg het register op het Leidsche Album Studiosorum op, denkende, dat zoo'n burgemeester wel eens een zoon op de hoogeschool kon gehad hebben en vond dan ook inderdaad den 13 September 1666 ingeschreven: DANIEL CARDON, Flissinga-Zelandus oud 20 jaar, derhalve om en bij 1646 geboren.

Mijn navraag in Middelburg en Vlissingen had het gewenschte gevolg: JEAN CARDON komt tusschen 1641 en 1647 en in 1669—'70 nog eens als Burgemeester van Vlissingen voor¹⁾ en werd den 23 December 1645 te Amsterdam ondertrouwd en in Januari 1646 getrouwd met..... PETRONELLA BUYS, weduwe van PHILIPS LUCASSE! Zij werd den 3 October 1670, hij den 25 Aug. 1671 te Vlissingen begraven.

Toen ik eenmaal den naam van PHILIPS LUCASSE had, ging het verder onderzoek als van een leien dakje. NAGTGLAS, in zijn onmisbaar, doch niet zeer betrouwbaar boek, vermeldt in 1654 een gouverneur van Amboina van dezen naam, doch al spoedig bleek, dat dit een schrijf- of drukfout was voor 1634. In den jaargang van 1855 van den almanak ZEELAND bleek een opstel van P. A. LEUPE voor te komen, geheel en al aan hem gewijd en met behulp hiervan en met dankbaar gebruik van gegevens, mij door de heeren archivariissen in den Haag en in Middelburg en niet het minst door den heer J. F. L. DE BALBIAN VERSTER te Amsterdam verstrekt, krijgen wij het volgende levensbeeld van hem.

PHILIPS LUCASSE (of LUCASZ) van Middelburg, geboren op het eind der XVI eeuw, werd in 1625 Opperkoopman en Secunde op Amboina; van 16 Juni 1628 tot 24 Mei 1631 was hij er Goeverneur; in 1631 werd hij Buitengewoon Raad van Indië; den 20 December 1633 ging hij als opperhoofd der retourvloot naar Nederland; den 20 September 1635 was hij met de schepen Wezel, Nassau

¹⁾ Vergel. ook Smallegange.

en Hollandia reeds in Batavia terug als Directeur-generaal van den Handel; 24 September 1640 werd hij belast met het bevel over de scheepstocht naar Ceylon; den 5 Maart 1641 overleed hij op zee op de fluit Santvoort; 21 Maart daaropvolgende kwam zijn lijk te Batavia aan en werd daar met grooten praal begraven. PETRONELLA BUYS keerde met de retourvloot van 1640 naar Nederland terug.¹⁾

Tusschen 20 Dec. 1633 en 20 Sept 1635 maakten dus PH. LUCASSE en waarschijnlijk ook zijne vrouw de reis van Batavia naar Nederland en terug. Zij zijn derhalve zeer kort in Nederland geweest. Immers zij zeilden blijkens het uitloopboekje den 2 Mei 1635 van Tessel uit en dus moeten de portretten in het voorjaar van 1635 vervaardigd zijn. Wellicht waren zij bestemd als herinnering voor de in het vaderland achterblijvende kinderen.

Wij weten thans, dat PHILIP LUCASSE de eerste man van PETRONELLA BUYS geweest is en wij weten ook, dat er in de National Gallery een mansportret bewaard wordt, dat wat schikking betreft zeer goed de tegenhanger van PETRONELLA BUYS kan zijn en er bovendien door gelijktijdigheid, door gelijkheid van formaat en van materiaal mee overeenstemt. Het strikte bewijs om met volstrekte zekerheid te kunnen zeggen: het *is* de tegenhanger en de voorgestelde *is* PHILIPS LUCASSE hebben wij nog niet. Wij kunnen evenwel nog een stapje nader tot deze volstrekte zekerheid komen door op het volgende te letten:

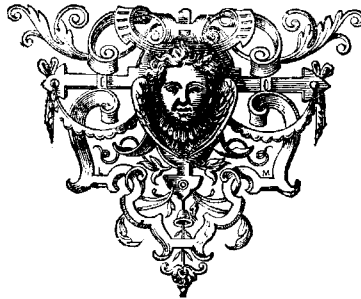
De heer in de National Gallery draagt een vijfvoudigen gouden keten van den rechter schouder naar de linker heup. Dit was geen alledaagsch bestanddeel van de toenmalige dracht, niet iets, wat men zich zelf zoo maar omhing. Het was integendeel een huldeblijk voor betoonde dapperheid of andere manhafte daden en werd voornamelijk door onze Staten en door Soevereinen aan vlootvoogden of diplomaten verleend. Bovendien was het het gewone bewijs van tevredenheid, dat de bewindhebbers der Oost Indische Compagnie aan de bevelhebbers hunner retourvloten bij behouden aankomst in een Nederlandsche haven vereerden. Men zie bijv. het portret van MATH. v. D. BROUCKE door S. v. HOOGSTRATEN in het Rijksmuseum en dat van PIETER DE BITTER in het Friesch Museum te Leeuwarden. Of ook dat van WOLBRAND GELEINSZ DE JONG, den bevelhebber van de retourvloot, die 7 Aug. 1648 in het vaderland aankwam, in het Stedelijk museum te Alkmaar. De waarde van zulke een keten met den daaraan hangenden penning bedroeg 500 tot 1000 gulden, al naar den rang dien de vlootvoogd in Indië bekleed had. Was hij oud-gouverneur-generaal, dan was die waarde zelfs 1500 gulden.²⁾ De vlootvoogd

1) Nadere bijzonderheden bij VALENTIJN, die o. a. zijn buitengewone kennis van het Maleisch vermeld.

2) Zou de meervoudige keten, dien PETRONELLA BUYS op REMBRANDTS portret draagt, wellicht ook eene vereering van de zijde der O. I. Compagnie zijn? Ook deze behoort niet tot de gewone damesdracht dier tijden. Had zij zich wellicht ook in een of ander opzicht buitengewoon verdienstelijk gemaakt?

kreeg deze vereering evenwel niet, dan nadat hij in de vergadering van de Bewindhebbers en daarna in die van Hunne Hoogmogenden in den Haag verslag over zijn reis en over de toestanden in Indië had uitgebracht. Voor nadere bijzonderheden hieromtrent verwijs ik naar de studie van P. A. LEUPE, De bevelhebber eener retourvloot, in de Bijdragen van het Kon. Inst. v. de Taal, Land- en Volkenk. v. N. I. 2 VI: blz. 202—215, waar over de retourvloot van 1761 en de ontvangst van den bevelhebber in de Staten-Generaal geschreven wordt.

De gouden keten, die PHILIPS LUCASZ in 1635 toekwam en dien de man in de National Gallery draagt, schijnt mij wel het bewijs te leveren, dat wij in dit portret inderdaad dat van den stoeren Zeeuw, den eersten man van PETRONELLA BUYS mogen herkennen.

AANTEEKENINGEN OVER OUD-ROTTERDAMSCH E KUNSTENAARS.

DOOR

NELLY ALTING MEES.

III.

EDUARD EN HUBERT KAYMAX.

DE dood van EDUARD KAYMAX staat in de week van 19—26 Juli 1626 in het overlijdensregister aldus opgeteekend: „EDUARD de schilder in de Weste Wagestraet, naest de Preeckstoel”. 6 September 1627 wordt dan ter Weeskamer overgeleverd de boedelinventaris van EDUARD KAMAX, schilder † en ANTHONETTE VAN DEN BERGE. Blijkens zijn aandeel in het huis van zijn moeder, kwam deze schilder uit Neurenberg. Onder zijn bezittingen, de „schilderie” betreffende, vinden wij slechts: „4 stucken schilderie, 4 contrefeitselborden en een coffertje met schilderssprinten ende teekeningen”.

EDUARD KAMAX liet een minderjarigen zoon HUYBRECHT CAIMAX na, onder voogdij van den schilder MOYSES VROLOO, uit wiens voogdij hij 14 Augustus 1632 op verzoek aan de heeren weesmeesteren ontslagen wordt, „als zijnde over de 22 jaren oud, van goeden comportemente en zich generende met 'houden van meesterswinckel ende neeringe van schilderen en schilderie te vercoopen”.

31 Mei 1644 wordt er voor notaris BAZIUS een contract gesloten tusschen HUYBRECHT KAYMAX, schilder te Rotterdam en JAN HENDRICKZ., herbergier, waarbij de laatste zijn zoon HENDRICK JANSZ. bij KAYMAX besteedt om in de schilderkunst onderwezen te worden gedurende 2 jaren, in welken tijd hij zich „sal oeffenen ende exerceren in de schilderconste, gelyck hij voor desen heet gedaen”, waarvoor KAYMAX, die hem van kost en drank voorzien moet, zal genieten al de schilderijen, die HENDRICK JANSZ. gedurende die 2 jaren zal maken. KAYMAX verbindt zich, daarvoor aan JAN HENDRICKZ. herbergier, jaarlijks *f* 25 te betalen. Het contract is onderteekend: HUBERT CYMAK.

De schilder was getrouwd met MAGDALENA of MACHTELTJEN BECX, die in 1663 weduwe was geworden van ISAAC DE COLONIA, en in 1665 al weer in het Cohier van den 20osten penning geboekt staat als de weduwe van HUBERT KAYMAX, wonende Halve Maen straat, waar zij aangeslagen is voor 10 gulden, maar daarbij is aangeteekend: „MAGDALENA BECX, weduwe van HUYBERT KAYMAX is metterwoon vertrokken nae ter Goes in Zeeland en heeft nog daarenboven verclaert geen 1000 gulden rijk te zijn”. (minimum, waarvoor men *f* 5 betalen moest).

JACOBUS KETGEN.

De boedelinventaris van JACOBUS KETGEN „schilder”, wiens weduwe MARIA ARCKENBOUTS met CLAES JANSZ. VAN WILLIGEN ¹⁾ hertrouwt, wordt op 14 December 1626 ter weeskamer geregistreerd.

Onder de „winkelwaren, bestaende in schilderijen” worden genoemd:

„Hondert en vier tiene hystorie staende op aelbast en glas.

Vijftich harderinnetjes met prente.

Ses en twintich halve tiene op aelbast en glas.

Dertich lege paneele groot en cleyn.

Een een sesentwintich maet hystory.

Vier vier gld. maet landtschap.

Tien groote soorte landtschappen en historie.

Acht seve st. schepe ende landtschap.

Twalef selvaters uts.

Dertich stoters uts.; drie seve st. uts.; drie schijve glas, een saeg, 18grootte lijsten, sestich cleyne harderinne uts. . . .

1) Zie HAVERKORN VAN RIJSEWIJK. Oud-Holland, 1893, p. 48.

ASSUERUS EN HANS VAN LONDERSEEL.

Op 18 October 1599 compareert voor notaris ISAAC TROOST te Rotterdam: ASSUERUS VAN LONDERSEEL, plaatsnijder, om aan CHRISTIAEN MAERTENSZ., schipper op Rouaan, procuratie te geven, „om aldaer voor hem te becoemen ende retrouveren twee obligaties en seeckere 25 croenen aen printen, dye hy behandicht hadde eenen PYETER MAES omme deselve inne te maenen en de printen te gelde te maken”.

3 Juli 1609 koopt ASSUERUS VAN LONDERSEEL een half huis en erf, staande en gelegen aan de Huybrug, op den hoek van de Korte Kipstraat. Wanneer hij dit 30 Mei 1633 verkoopt, stelt hij tot waarborg zijn huis en erf aan de Oostzijde van de Weste Wagenstraat te Rotterdam.

Wanneer deze ASSUERUS VAN LONDERSEEL dezelfde is, van wien IMMERZEEL vermeldt, dat hij „in 1548 geboren [is], en niet in 1600, zooals door sommigen beweerd wordt”, dan zou hij nog op 85-jarigen leeftijd zijn huis verkoopen, hetgeen mogelijk, doch niet waarschijnlijk is.

Niet alleen op grond hiervan, maar ook blijkens hetgeen volgt, waag ik de veronderstelling, dat er twee ASSUERUSSEN VAN LONDERSEEL, waarschijnlijk vader en zoon, hebben bestaan, in 't midden latende, wie van beiden in October 1599 voor notaris ISAAK TROOST compareert.

29 November 1610 koopt HANS à LONDERSEEL een huis en erf, genaamd DE VOS aan de Westzijde van de Weste Wagenstraat. Wanneer hij dit 7 Juli 1614 verkoopt, stelt ASSUERUS VAN LONDERSEEL zich waarborg met diens huis in de Korte Kipstraat en belooft HANS VAN LONDERSEEL zijn BROEDER van dezen waarborgtocht te bevrijden, onder verband van persoon en goederen.

22 Februari 1613 koopt HANS VAN LONDERSEEL een huis en erf aan 't Hooft (Spaansche Kade), dat bij den verkoop aangeduid wordt als 't huis, waar „de Hardebollen” uithangen. Bij dezen verkoop op 15 Juni 1622 compareert weer ASSUERUS VAN LONDERSEEL, die zich voor alle belastingen of bezwaarnissen, die op 't huis mochten gesteld zijn, waarborg stelt onder verband van zijn huis aan de Botersloot (Huybrug).

3 Januari 1625 wordt ter weeskamer overgeleverd de inventaris van alle goederen, in- en uitschulden, die PERYNTGEN VAN DAELN met haren overleden man HANS VAN LONDERSEEL, plaatsnijder, in zijn leven gemeen bezeten heeft.

Als voogden over hunne nagelaten weeskinderen worden genoemd: ASUERUS VAN LONDERSEEL en LUCAS BRANDT.

Onder de winkelwaren komen in dezen inventaris voor:

„20	plaeten	van	den	prijse	daervan	den	druck	gelt	5	stuyvers
10	„	„	„	„	„	„	„	„	12	„
3	„	sijnde	lantschappen,	„	„	„	„	„	3	„
2	caerten	plaeten							12	„
Een groote caert sijnde een lantschap tot x st. den druck.										
2 plaeten druck ses stuyver.										
1 plaet den Paltsgraef tot 2 st. den druck.										
100 plaeten van den prijse den druck een blanck.										
112 plaetgens van den prijse daervan den druck gelt 6 penningen.										
39	„	„	„	„	„	„	„	„	3	„
noch 63	„	„	„	„	„	„	„	„	1½	„
Vier riemen druckpampier.										
Noch een druck swartsel.										
Noch een deel boocken groot ende cleyn.										
Eenige oude caerten.										
Een druckperse.										

In den boedel sijn noch vele verscheyde gedructe plaeten consten ende schilderien tsaemen gewaerdeert op hondert en thien gulden.

In den boedel sijn noch geweest vele ende verscheyde consten van gedruckte plaeten en geschilderde borden ende brieven, die bij de voorn. PRYNTGEN VAN DAELLEN op verscheyde marckten vercocht sijn en is daervan in alles geprocedeert 403 gulden”.

Onder de afnemers van VAN LONDERSEELS kunst, worden ons met name genoemd: de korenmeter, de smid, de wever, de schoorsteenveger en vele vrouwen.

De inschulden, die voor kwade schulden worden gehouden, sijn die van:

„LAMBRECHT den ofsetter,
 ESAIAS VAN DEN VELDE,
 JAQUES de lantschapschilder,
 MAERTEN BLANCKERT, schilder,
 JAN CLAESZ., schilder,
 WILLEM de steenhouder”.

Onder de debiteuren, die den boedel hun schuld „in const van schilderie en ander gedructe plaeten” betalen zullen, worden genoemd: CHRISTIAEN VAN DEN PAS, DAVIDT DE MEY en JAN VAN DEUTECHOM.

Bij de lasten, waarmee de boedel belast is, wordt vermeld:

„HENDRICK DEN HAEN comt van schilderie 7 gulden.

De man tot Haerlem, die de exemplaren druct 2 gulden”.

ANTHONIE DE LORME.

In het Register der sententiën van preferentie komt op 21 Februari 1674 de preferentie voor van den boedel van ANTHONY DE LORME, waarin niet anders te vinden zijn dan schulden en hypothecken op zijn huis in de Goudsche Wagenstraat W.Z., dat 14 Mei 1657 zijn eigendom was geworden. De „meuble goederen”, in 't openbaar verkocht, brengen *f* 126.7 op.

Uit deze preferentie blijkt, dat bij verkoop van zijn huis en inboedel de opbrengst juist toereikend is om de hypotheccaire en andere schuldeischers te voldoen. Zelfs de kosten voor doodschulden werden nog voorgeschoten.

HANS DE NEEFF.

29 Augustus 1630 compareeren voor notaris ADRIAEN KIEBOOM te Rotterdam, WILLEM VIRULI, schilder, wonende in den Oppert in den Apendans, oud ± 46 jaar en JAN VAN BEYEREN, eveneens schilder, wonende op de Lombertsche brugge, oud ± 40 Jaar. Zij leggen ter requisitie van ABRAHAM VERHOEVEN, boekdrukker te Antwerpen, een verklaring af betreffende HANS DE NEEFF, schilder, dien zij beiden gekend hebben, en van wien zij meedeelen, dat hij in een huis in den Oppert, waar „de Vergulde Wereld” uithangt, heeft ziek gelegen en gestorven is. Hij is te Rotterdam anno 1625 begraven op het kerkhof van de Engelsche Kerk, „certijts ende noch genoemd het Boshuys”. Verder weten zij te vertellen, dat hij „niet off heel weynich goets boven de begraeffenisse na heeft gelaten ende datter over is gebleven, is gegeven aan desselfs NEEFFS broeder”.

VIRULI alléén verklaart dan nog „dat de v.s. NEEFF tot sijnen huysse ende vóór en soo haest hij binnen deser stede quam, heeft geschildert tot zijn v.s. sieckte ende des doots toe”. Meenende, dat DE NEEFF getrouwd was, heeft VIRULI de voorzorg genomen om jaar, maand, dag en uur van DE NEEFF's overlijden aan te teekenen en is „sijn sterffdach geweest volgens deselve aenteyckeninge opten VIIen September anno XVII^c vijf en twintich op Sondach 's morgens met dat de clock drie uren was slaende”.

VAN BEYEREN alléén verklaart, dat hij op de begrafenis van HANS DE NEEFF „gebeden en geweest is”.

CORNELIS VAN NERVEN.

Deze schilder is achtereenvolgens getrouwd geweest met: 1° NEELTGEN ADRIAENSDR. HOMMEL, 2° NEELTGEN CLAES VAN DE AMEYDE, 3° GEERTRUYT GIJSBERTSDR. VAN BUYREN (uit Gorinchem), 4° CATALINA PIECK.

Na den dood zijner eerste vrouw wordt op 12 Januari 1634 ter Rotterdamsche weeskamer overgeleverd de inventaris der goederen, die CORNELIS VAN NERVEN, schilder, met zijn overleden huisvrouw NEELTGEN ADRIAENS in haar leven gemeen bezeten heeft.

Van belang acht ik hierin, de „schilderijen op die pryse gestelt alsse bij de v.s. weduenaer zijn ingecoht in presentie van de zuster van de overleedene en PIETER FLORISZ., (geordineerde voogd over zijn twee kinderen) neffens ander bloetvrienden van de overleeden(e).

Een koecken van DIRCK GOVERTSZ.	f	30.
Een frutagie van dezelve	„	28.
De copye daervan	„	6.
Noch een frutagie van dezelve.	„	30.
Een offerhande van Isaack en een besnydenisse van BREMER [?] tsamen „		26.
Een copie van een bedriechl. troufspel van BABUYER. 1)	„	6.XIII st.
Een copie van een Spaense cortisane van BALEN	„	6.XIII „
Prins en Princesse van Orange	„	26.
Een copie van de ydelheyt van HONTHORST	„	1.IIII „
Twee lantschapgens van ELIAS TACK	„	6.
Een lantschapgen van HAEN [?]	„	13.
Een lantschapgen van OLIVIER	„	4.
Twee ebben ovaeltgens met modernen van P(IETE)R CODDE . . „		30.
Twee copie van dezelve	„	4.
Een ebbenlijst verkeert troufspel van CODDE	„	24.
Een lantschap van CAMPHUSEN	„	14.
Een lantschap van den jongen VROOM. 2)	„	20.
Een Ruyne in een lantschap van CAREL DE HOOCH	„	18.
Een ytaliaens lantschap van dezelve	„	48.
Twee copiën na CODDE 't Vissertgen van Pasport.	„	24.
Een Wintertgen van JAN OLIVIERSZ.	„	5.
Een geberchte met boomen van HAEN	„	4.
Copie na de boufons van REMBRANT	„	4.
't Bat van Diana en de historie wt Nu: 25 van JAN WOUTERSZ. „		17.
Drye lantschapgens van DIRCK DALENS	„	36.
Een copie van een lantschapgen	„	2.XV „
Vijf lantschapgens van ELIAS TACK een van dyen met een lijst van twee g(u)l(den) tsamen	„	11.

1) THEODORE BABEUR of BABUREN.

2) CORNELIS HENDRICKSZ. VROOM.

Copie na de morderne (?) cortisane CODDE	f	18.	
Piramus en Tisbe cleyn van DIRCK DALENS	"	6.	
Een cleyn lantschapgen van ADRIAEN JACOBSZ.	"	1.IIII	st.
Drye oude schilderiekens nae Christus	"	9.	
Een ebbengelijst bloompot van CAMPHUSEN	"	12.	
De discipulen met Christus int Cooren van JAN WOUTERSZ.	"	12.	
Een ebbenhoutte gelijst musycqken van DIRCK HALS	"	21.	
Twee gelijste scheepgens van WILLEM DIRCXSZ.	"	7.	
Moderne beelden van JACOB DUYCK	"	30.	
Salomons vonnis van JAN WOUTERSZ.	"	7.	
Boerendans VAN DER VENNE	"	8.	
Brabants Root meer	"	4.	
Een sloopje wit ende swaert SYMON DE VLIAGER	"	2.X	"
Een slecht sloopgen	"	1.III	"
Een cleyn lantschapgen	"	3.	
Elf oude cleyn voddekens	"	5.	
Bacchus met vergulde lijst	"	8.	
't Vrouwen in Overspel met een Christnacht	"	14.	
Bedroufde bruyt PR. VERBEECK	"	9.	
Copie nae OLIVIERS lantschapgen	"	3.	
Een lantschap van HAEN	"	3.	
Een root meer	"	2.X	"
Een chyns penning	"	7.	
Een Marien beelt	"	7.	
Vyer Evangelisten in een stuck	"	12.	
XXXVI cleyn ronde panneeltgens beschildert mette lijsten tsamen	"	23.X	"
Twee cleyn lantschapgens twee (twee) rouwe albast bordekens	"	2.X	"
Contrefaictsel van den Prins en twee plaester hertekens.	"	1.XII	"
Twee hooftgens een man met een ? plaetster	"	—XII	"
Twaelf koper madailges	"	12.	
Een deel slecht madailles van loot en ander voddekens.	"	2.X	"
Aen prenten, patronen ende teickeningen	"	25.	
Twaelf keisers van plaester	"	—XII	"
Negen voddekens soo bordekens als anders	"	1.X	"

Verder worden er in den inventaris vermeld:

„Verven metten aencleven van dyen:

Aen lack ende ander schilders veruwen	f	18.	
Een wrijfsteen ende looper	"	1.X	st.

Een veruw- oft mostertmolen f 1.X st.”
 en bovendien nog enkele „andere schilderijen van dewelcke de v.s.
 weduwer den rechten incoep niet en weet en daerom gestelt op
 zulken prijs als hij die zoude willen incoopen in presentie als vooren:
 Een koecken van DIRCK GOVERTSZ. „ 15.
 Coninck ende Coninginne van Bohemen „ 16.”

Onder de muziek-instrumenten, die betrekkelijk zelden in schilders-boedels
 voorkomen, worden hier genoemd:

„Een luyt.
 Vyer cyters.
 Een Teneur fiool.”

Onder de inschulden wordt ABRAHAM DE VRIES te Tiel genoemd met een
 schuld van f 18 „van schilderie”.

Als „copie voor inventaris dienende” worden in Januari 1644 in de boeken
 der Rotterdamsche Weeskamer ingeschreven de huwelijksche voorwaarden, die
 CORNELIS VAN NERVEN, weduwnaar, wonende te Rotterdam, als toekomstende
 bruidegom op 29 December 1640 voor notaris PIETER VAN JONCKHOLT te
 Gorinchem maakte met GEERTRUYT GIJSBERTSDR. VAN BUYREN, toekomstende
 bruid. Daarin worden zijn meubelen en huisraad, zijn linnen en wollen kleeren,
 zijn goud en zilver, gemunt en ongemunt, samen door hem „in goeder concientie”
 begroot op 2000 car. guld.

Vier jaar later — wanneer voor notaris WAGENSVELDT te Rotterdam op
 27 Januari 1644 de boedelinventaris wordt opgemaakt van CORNELIS VAN NERVEN¹⁾,
 wederom toekomstende bruidegom, en CATALINA PIECK, ongehuwde meerderjarige
 dochter — worden zijn „vele verscheyden schilderyen ende const” (hier niet
 gespecificeerd) samen getaxeerd op 2500 car. guld., zoodat onze schilder zeker
 behoorde tot de vermogenden onder de kunstbroeders.

CORNELIS VAN NERVEN bewoonde te Rotterdam het hoekhuis Torenstraat-
 (nu St. Laurensstraat) Spuivaart, O.Z., prot. 1704, dat bij giftbrief van 11 November
 1634 zijn eigendom was geworden. In 1652²⁾ kocht hij (Giftbrief 15 Mei 1652)
 het huis daarnaast, prot. 1703, genaamd de Roode Leeuw in de Torenstraat; in
 den giftbrief wordt hij genoemd: CORNELIS VAN ERVEN, burger alhier. Het huis

1) In dezen boedelinventaris wordt hij zoowel VAN ERVEN als VAN NERVEN genoemd.

2) Zie over zijn verblijf in Amsterdam in 1655 Oud-Holland 1890, pag. 231.

prot. 1704 blijkt later eigendom te zijn van JACOBUS FLACQUÉ, apothecaris te Rotterdam, die, aangezien hij als zijn schoonzuster noemt: Juffrouw CATHARINA VAN NERVEN, met een dochter van CORNELIS VAN NERVEN getrouwd zal zijn geweest.

JACOB OCHTERVELT.

Ter aanduiding van zijn maatschappelijken stand worde hier vermeld de acte van 24 Maart 1666 voor notaris DELPHIUS gepasseerd, waarin ter requisitie van de kinderen van LUCAS HENDRIKZ. OCHTERVELT en TRIJNTJE JANSDR. door een zwaardveger en een brugwachter van de Roode Brugge, die zijn ouders als burens goed gekend hebben, een attestatie wordt afgelegd betreffende een broer van den schilder, PIETER LUCASZ. van Rotterdam, die in 1648 voor bosschietter naar Oost-Indië is gevaren.

UCHTERVELT'S vrouw, DIRCKJE MEESTERS, ¹⁾, was de dochter van JAN MEESTERS, kompas- en zeilmaker en de zuster van den notaris DIRCK MEESTERS.

ADRYAEN HEYNRICKSZ. VAN OOSTERUM.

Deze koperslager en geelgieter, misschien afkomstig van Utrecht, waar althans zijn moeder GRIETGEN HARMANS VAN DE MEER woonde, blijktens attestatie van 1633 voor notaris VOGEL, was gehuwd met MARIA ADRIAENSDR. VAN BLOCKLAND, dochter van ADRIAEN HENDRIKZ. „DE VET” of „VAN BLOCKLAND”, tinnegieter te Rotterdam en weduwe van ANDRIES CRIJNEN, koperslager.

Uit onderstaande acte blijkt, dat hij enkele der kronen in de St. Laurenskerk te Rotterdam heeft gegoten:

10 April 1627 compareeren voor notaris VAN ALLER, VAN OOSTRUM'S collega's, de geelgieters CORNELIS CORNELISZ. HENSVEEN, CORNELIS DIRCKZ. en CLAES ANTHONISZ. HENSVEEN, die te zijner requisitie attesteeren, dat zij „door ordre van de kerckmeesteren dezer stede opten IIIen dezer voor den middach hebben ghevisiteert de twee grootste gegoten copere croonen, dewelcke bij den requirant gegoten ende respectivelick gemaect zijn, hanghende in de Grootte Kerck dezer stede; welcke croonen sij, — nae voorgaende behoorlycke visitatie ende ondersouck van de materialen daertoe gebruyckt, — niet anders en hebben bevonden te wesen, soo van buyten als binnen dan van soodanighen stoff, sulckx als men ordinarie in ende tot ghegoten werck is gebruyckende, sonder dat bij heur

¹⁾ Vgl. HAVERKORN VAN RIJSEWIJK. *Catalogus Boymans. Oud-Holland*, 1913.

attestanten daerinne bevonden is eenich out ijser, vijlsel van ijser ofte andere dinghen, dewelcke tot soodanighen werck niet ordinaris gebruyckt en worden, ende waermede de requirant, soo bij de costers deser stede als andere inwoonderen berucht wort, dat hij daerinne ghedaen soude hebben, soo dat sij verclaeren, dat se niet anders en kunnen oordeelen, ofte sijn deselve croonen wel ende terecht gemaect ende dat van goeder stoffe nae eysch van soodanighen werck, ende dat sij oock alijt hebben sien practiseren ende oock gebruyckelick is, dat soo wanneer de aerde van binnen uut de croonen soodanich is uutgehaelt (daerover de croonen sijn ghegoten) datter de spille door mach, dat de croonen soo die alsdan weghende sijn (sonder aenschouw van de vorder aerde, die daerinne blijvende is) behaelt worden jeghens suyver coper."

NICOLAES PEDY.

Deze beeldsnijder, wiens huwelijk als „junge man van Gouda op de Hoogstraat" met AECHJE LUCASDR. op 16 April 1624 in het Hervormde Trouwboek staat aangeteekend, levert een grafzerk voor MAERTEN YSBRANTSZ., oud-gouverneur van de kust van Koromandel, gestorven te Rotterdam en begraven in de Grootte Kerk, Zuidpand No. 123. (Weeskamer Inv. No. 166).

ABRAHAM VAN RANDE.

Deze Rotterdamsche schilder, van wien Dr. SYSMUS in zijn schildersregister aanteekent: „Landschappen. Moy. 1673 was hij 70 jaar out", was gehuwd met ELISABETH VAN NECK, dochter van den kaaskooper HENDRICK DANIELSZ. VAN NECK. In 1635 koopt „ABRAHAM VAN RANDE, schilder", een huis op de Hoogstraat, prot. No. 12.

PIETER RIJKX.

In het 5de Deel van zijn Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis schrijft de Heer Fr. D. O. OBREEN in zijn „Byzonderheden betreffende den bouw van het Gemeenelandshuis van Schieland te Rotterdam, later het Museum BOYMANS" o. a.:

„Het fraaie beitelwerk in den voorgevel meen ik te moeten toeschrijven aan den beeldhouwer PIETER RYCX¹⁾....., ofschoon wegens een gaping in

¹⁾ Blijkens het kohier van het klein familiegeild van 1674 woonde PIETER RYKX, Mr. steenhouwer destijds aan de Wijnhaven Z. Z. bij de Leuvehaven.

de bescheiden, die op den bouw betrekking hebben, geen declaratie daarvan is aangetroffen”.

Eenige bladzijden verder citeert de Heer OBREEN dan uit de Resolutie van Dijkgraaf en Hoogheemraden van Schieland van 19 Febr. 1665: „Het request van MRS. PIETER RYCX en HENDRIK JANSZ., Steenhouwers nopende haer gepretendeert buytenwerck gestelt in handen van d’Heer Schepen LOIS om ’t selve te examineren.”

Deze declaratie nu is te voorschijn gekomen uit het protocol van notaris A. VAN ALLER, Boedel Inventarissen 1664—1665, Deel 48, Acte No. 20. Zonder datum staat zij daar aldus gecopieerd:

„Reeke[ninge] van het gunt PIETER RYKX ende HEYNRICK JANSZ., beyde Steenhouders, ten laste van de Ed: Welgeboorne Heeren Dijkgraeff ende Hoogheemraden van Schieland hebben te pretenderen ende innebrengende sijn wegens het Buytewerck bij henl. gedaen, als door derselver ordre gedaen doen, betreffende het nieu gemaecte gemeenlands-Huys binnen Rotterdam in het aengenome besteck niet gecomprenheert. Sulx als volgt. 1)

Voor eerst volgens ’t besteck ses lichten voor in de Borstweering, ende gemaect tot thien in getal, soo aen buytenwerk vier stijlen, yder hoog drie voet, yder loopende voet tot een gulde, ses st: bedraegt yder stijl drie gulden, agtien st: rondom schoon gewrogt, komt ’t samen f 15: 12: 0:

De bovenstaende Borstweering volgens ’t bestek is acht voet hoog, ende hebben gemaect buyten de acht voet hoogte de verkeerde ceel, lang 42 1/4 voet, ende hoog veertien duym, op wedsijden van de Borst, yder loopende voet tot een gulde, twee st: komt f 46: 4: 0:

Boven de Simmage lijst volgens ’t bestek twaelf Cantelabis, ende bevinde meer met de incarnissing tot sestien toe, soo datter vier meer sijn als ’t bestek, yder vijftien voet hoog, komt alle vier ’t sestig voeten, yder loopende voet tot nege st: komt de somme van f 27: 0: 0:

Als nog gemaect twee Nissen, daer de ronde calommen instaan van Jonica

1) De specificatie van het arbeidsloon der knechts heb ik korthedshalve achterwege gelaten. Zij ontvingen elk daags 1 gulden, 12 stuivers.

ordre, lang vijftien voet, ende vier voet wijd, houden samen hondert twintig voet, yder voet tot twalff st: komt de somme van *f* 72: 0: 0:

Aen de voorpoort twee sotte basen onder de stijlen van de Poort, hoog elf duym ende elk lank $4\frac{1}{2}$ voet, samen negen voet, yder voet van arbeytsloon tot nege st: komt *f* 4: 1: 0:

Item nog twee Basementen onder de stijlen van de Poort, yder stuck tot seve gulden, tien st: komt alle beyde 't samen de somme van . . *f* 15: 0: 0:

Aen de Stijlen nog buyten 't besteck gemaect aen yder negentien voet borstweering aen alle beyde acht en dertig voet, yder voet tot nege st: is *f* 17: 2: 0:

Als nog twee inter capeteelen op de bovenstaende stijlen van de Poort, daer den durpel in vergaen is, yder stuk tot seve gulden, tien st: komt samen *f* 15: 0: 0:

Aen de Booch gemaect buyten 't bestek een Architraaff met het cieraet op het slotstuck ende de twee bossen op sijde den Boog met ciraet, komt aen arbeytsloon de somme van *f* 30: 0: 0:

't Plengtus boven de groote lijst van Jonica volgens 't besteck is lank vijftagtig voet, ende ses duym hoog ende gemaect de Plengtus een hondert en twee voet lengte, ende acht duym hoog, rest buyten 't bovenstaende Besteck tweeneveertig voet, yder loopende tot ses st: komt de somme van *f* 12: 12: 0:

De Socken onder de Pilasters Corente ordre, volgens 't besteck sesentwintig voet, ende is lank sesenveertig voet, rest buyten seventwintig voet à seve duym hoog, yder voet tot vijf st: komt *f* 6: 13: 0:

Volgens 't besteck veertien inposten, ende hebbe tot agtien gemaect met de incarnissing tusschen de cosijnen een voet breedt, yder $14\frac{1}{2}$ voet hoog is samen achtenvijftig voet, yder voet tot tien st: komt *f* 29: 0: 0:

Als nog twee nissen, daer de Corente calommen instaan, yder hoog $14\frac{1}{2}$ voet ende vier voet breedt, yder voet van arbeyts loon twalff st. houden te samen hondert sestien voet, komt de somme van *f* 69: 12: 0:

De Borst daer de twee groote Ovalen incomen, voor onder fermeel volgens 't besteck is vierentwintig voet, ende bevonden yder sijde vijfenveertig voet, alle beyde de sijde samen 't negentig voet, yder voet tot tien st. komt *f* 45: 0: 0:

De Croonlijst boven de bovenstaende Borst met Morlioens ende seventien duym hoog ende vijftig voet lank, yder voet tot drie gulde, komt de somme van f 177: 0: 0:

De cieraeden van 't fermeel van arbeytsloon, en beelthouwerij, komt 't samen f 800: 0: 0:

De Suyd, ende Noort sijde van de Sijde gevels

De Borstweeringen op wedersijde doorgaende volgens 't besteck moeten wesen achtien duym hoog, en agter aan de gevel ses duym hoog, komt meer in Borstweering, als 't bestek vermeld seve hondert negenentwintig voet, yder voet tot tien st: komt de somme van f 364: 10: 0:

De Poorten op yder Sijde van de sijde gevels, yder achtien voeten viercante steen, volgens 't besteck, is samen sesendertig voet, ende bevonden in yder Poort agtentesestig voet steen, soo komt buyten 't bestek een hondert voet meer viercante steen, yder voet tot een gulde, komt samen. f 100: 0: 0:

De Lijst volgens 't besteck op wedersijden boven de Architraaff, lank een hondert en 't sestig voet, twaelf duym hoog, ende agtien à twintig duym onder de neus, deselve gemaekt op twintig duym hoog, soo is op yder voet agt duym hooger yder voet tot vyftien st: komt de hondert en 't sestig voet, acht duym. f 120: 0: 0:

De Poort aen de agtergevel volgens 't bestek is sesendertig voet viercante steen, ende bevinde tweentseventigh voet, komt meer, als 't bestek vermeld sevenendertig voet, yder voet tot een gulde, komt f 36: 0: 0:

Buyten 't besteck nog gemaekt het wapen, ofte merk van Schielandt met een Ovael, Croon ende Jerusalems Veeren op de bovenstaende Poort, daer voor komt aen Beelthouwerij f 40: 0: 0:

Als nog een Architraeff aan de agtergevel buyten 't besteck lank sesentagtig voet, ende twaelf duym hoog, yder voet tot agtien st: is de somme van f 77: 8: 0:

De Lijst boven de bovenstaende Architraaff volgens 't besteck is 6½ duym hoog ende sesentagtig voet lang, ende deselve lijst gemaekt op twintig duym hoog, ende agtien à twintig duym over de neus, yder voet een gulde, twee st: bedraegt de somma van f 94: 12: 0:

Voorts nog aen de agtergevel boven de Simmage lijst nog gemaekt buyten 't bestek, onder de architraaff, ende op de sware lijst tweeneveertig Socken onder en boven de regtopgaande Pilasters, yder lang drie voet, komt in lengte, hondert

sesentwintig voet à seve duym hoog, yder voet loopende à vijf st: komt de
somme van *f* 31: 10: 0:

Voorts nog gemaekt onder de Plansieren veertien stucken architraaf à
seve duym hoog, yder drie voet lank, brengt uyt tweeneveertig voet à agt st:
yder voet, komt de somma van *f* 16: 16: 0:

Voorts in kelders.

Gemaekt twee sotte basementen met twee halve aan den trap om na
boven te gaen, yder stuk tot ses gulde komt tot drie in getal te samen de
somma van *f* 18: 0: 0:

Noch ses Inposten Capeteelen yder stuk tot vijftien st: komt de
somme van. *f* 4: 10: 0:

Noch twee blinde Capeteelen op de Pilasters ende twee halve is drie samen,
komt yder vijftien st: is de somme van *f* 2: 5: 0:

De achtcante Boogh met 't slotstuck gemaekt met een lijst gewrogt,
komt daer voor de somme van *f* 20: 0: 0:

Aen de sijde Bogen gemaekt nog twee Slotstucken, yder stuck twee gulde,
komt de somme van. *f* 4: 0: 0:

Noch acht Nueten onder de cosijnen van de sijde kelders, yder stuck agt
st: komt de somma van *f* 3: 4: 0:

In de groote kelder.

Voor eerst gemaekt vier Cartoussen daer den Boog opstaet van het
Spannen van 't wulsel, yder stuck tot twee gulde, comt de somme van *f* 8: 0: 0:

Noch vier durpels aen de sij onder de bovenstaende cartoussen twee gulden
twee st: komt de somme van. *f* 8: 8: 0:

Boven op de Sael.

Gemaekt sesendertig nueten onder de Stijlen van de deuren, yder stuck
ses st: komt de somma van *f* 10: 4: 0:

Aen de ligten boven de trappen vier durpels gemaekt rondom schoon
gewrogt yder stuk drie gulde, komt de somma van *f* 12: 0: 0:

Boven op 't dack achter.

Tot de twee agterste Schoorsteenen twee Plengten gemaekt aen yder
Schoorsteen, yder is lank vierentwintig voet, een voet hoog, komt alle beyde
samen achtenveertig voet, yder voet tot tien st: is de somma van *f* 24: 0: 0:

Door ons onderges[chreven] de bovenstaende Plengten gestelt, gecramt ende gegoten 3½ dag, yder dag tot een gulde, sestien st: is . . . f 6: 6: 0:

Noch gemaakt een Architraaff aan alle beyde de bovenstaende Schoorsteenen, yder lank vierentwintig voet, alle beyde komt achtenveertig voet, yder voet tot agtien st: komt samen de somme van f 43: 4: 0:

Noch een Fries op de bovenstaende architraaff, lank alle beyde agtenveertig voet, yder voet tot twalff st: komt de somme van f 28: 16: 0:

Door mij PIETER RIJKX in verscheyde reysen tot Zwol geweest, in commissie van d'Ed: Welgeboorne Heeren Hoogheemraden van Schieland tweendertig dagen, yder dach tot twee gulden, komt f 64: 0: 0:

Door mij HENDRIK JANSZ. negenentwintig dagen in commissie, als vooren, uytgeweest naer Zwol, yder dag als boven" f 58: 0: 0:

ABRAHAM SAFTLEVEN.

ABRAHAM SAFTLEVEN, den zoon van HERMAN SAFTLEVEN DEN JONGE, vinden wij als schilder vermeld in een acte van 28 Mei 1646 voor notaris BAZIUS verleden, waarin verscheidene rotgezellen onder de compagnie van Capitein ROTSHOUCK, een relaas doen over een rumoerig tooneeltje in den nacht van 20 Mei, toen zij de wacht hadden op 't stadhuis. De sergeant ziet van af 't plein, daarbinnen vier kaarsen op de kroon staan en maakt de opmerking: „Wel mannen, den os heeft vet geweest”; ABRAHAM SAFTLEVEN, één der adelborsten, neemt zonder iets te zeggen, drie kaarsen van de kroon weg en gaat ermee naar het „dienderskamertgen”, waar hij door anderen gevolgd wordt, die ze hem terugvragen. ABRAHAM SAFTLEVEN weigert; men grijpt naar een kaars, die in een kleine schermutseling uit raakt en ABRAHAM SAFTLEVEN gooit de kaarsen, die hij zijn makkers ontnomen had, door de traliën op straat, waarna de andere nieuwe kaarsen gaan koopen. Deze worden dan weer door den tamboer weggepakt, waarover men elkaar gaat uitschelden voor: „fielten, schelmen ende vagebonden, waerdich gegeeselt en gebrantmerct, jae gehangen te werden”, tot dat de luitenant BISSCHOP tusschen beide komt.

CORNELIS SAFTLEVEN.

Hij werd in 1607 geboren, blijkens een attestatie, voor notaris GIJSBRECHT VAN ROSSUM in Sept. 1664 afgelegd, waarin hij als 57 jarige verklaart, dat zijn

vader en hij van 11 Dec. 1613—27 Maart 1632 zeker huis en erf aan de O. Z. van de Delftsche Vaart hebben bezeten, belend ten N. JAN SALOMONSEN en ten Z. ABRAHAM SACTLEVEN,

In 1640 woonde CORNELIS SAFTLEVEN in de Lombardstraat, zooals blijkt uit de verklaring, die bij HARMAN VOGELANGH vermeld zal worden.

In het Archief der Weeskamer (No. 440) komt de inventaris voor van de goederen, door CORNELIS SAFTLEVEN, schilder, met zijn overleden huisvrouw, CATARINA VAN DER HEYDEN, weduwe van JORIS LAMBERTSZ., backer, in gemeenschap bezeten, overgeleverd ter weeskamer op 5 September 1654. Onder de „winkelwaren, bestaende in verscheyde schilderijen” worden genoemd:

„een hey.
 2 bancketten.
 een lantschap.
 een uts.
 een kleyn uts. copy.
 een laccher.
 een engel.
 een trony van WILLAERTS.
 een St. Anna.
 een St. Jacob.
 een lantschap.
 Noch een uts.
 een kannekycker.
 een St. Franciscus.
 een maneschyn.
 een roosie.
 een St. Jan.
 een bancket.
 een weylant met schaepkens.
 Christus int Hoffken.
 Noch 4 uts.
 een Maria in de halvemaen.
 een visch schoonmaecker.
 een Pierramus en T. Isbé. (sic!)
 Abrahams Offerhande.
 een bootschap van Maria.
 Twee tronies.

een witten
 Christus aent cruys, onvolmaeckt.
 ses naeckte.
 een Emmaus.
 een groot uts.
 een maneschijn.
 een maneschijn.
 een stuckjen van J. BOMMEL.
 noch een trony.
 een reyger.
 twee parkyte.
 een halff schilderitgen.
 een dootshoof.
 een groenmarckt, onvolmaeckt.
 vier ramshooffden, uts.
 een Susanna, uts.
 een varcken, uts.
 een pittoor, uts.
 een zeepost.
 een haen, uts.
 drie enden, uts.
 twee gansen, uts.
 twee hontshooffden, uts.
 een patrijs.
 een havick.
 een mannetgen.
 een ruyttertgen.
 eenich gëolyde onvolmaeckte beschilderde panpiere".

Onder het schildergereedschap wordt vermeld:

„een groote wrijffsteen.
 een kleyne uts.
 drie esels.
 drie olykannen.
 een doos met verru ende pinceelen.
 vijff steene figuergens.
 eenige steene soutvaten.
 een duyvels koppen ende voeten van steen.

vier oude tafels.

een coffer met schildersrommeling; een kabas, daerin 14 kinckhorens. eenige teeckeninge ende prenten”.

Vermogen bezat CORNELIS SAFTLEVEN niet, maar er zijn vele inschulden in den boedel en onder de debiteuren daarvan zijn opmerkelijk SAFTLEVENS vele leerlingen en de koopers van zijn schilderijen:

„CAREL DE BEVONS tot Leyden . . .	is schuldich <i>f</i> 35.—	over $\frac{1}{2}$ jaar leergelt.
NICLAES PONTS	„ „ „ 30.—	ter saecke v.s.
REYNIER ROGIS	„ „ „ 30.—	„ „ „
JACOB BOM	„ „ „ 20.—	„ „ „
ABRAHAM DE . . . (niet ingevuld) tot Vlissingen	is schuldich <i>f</i> 15.—	ter saecke v.s.
JACOB VAN SUITE tot Amsterdam. .	is schuldich <i>f</i> 10.—	ter saecke v.s.
JOHANNES DE MELANDER	„ „ „ 12.—	„ „ „
GERRIT FIOOL	„ „ „ 10.—	„ „ „
JAN KROL	„ „ „ 8.—	„ „ „
JOHANNES PIETERSZ.	„ „ „ 10.—	„ „ „
JACOB VAN PIEREN.	„ „ „ 24.—	overkoopvanschilderij.
JACOB VAN DE VOORT	„ „ „ 72.—	ter saecke v.s.
RYNIER VERMEER	„ „ „ 25.—	„ „ „
JAN CORNELISZ.	„ „ „ 20.—	„ „ „
CORNELIS VERDONCK.	„ „ „ 8.—	„ „ „
SR. GROENINX, brouwer int Lam	is schuldich <i>f</i> 17. 10 st.	wegens 3 maenden leergelt van schilderen van syne twee soone ydere maent tot <i>f</i> 5.—, mitsgaders over verdient loon, dus <i>f</i> 17. 10 st.” (waartegen SR. GROENINX bier levert aan SAFTLEVEN!)

30 November 1654 compareert CORNELIS SAFTLEVEN ter weeskamer en komt met de voogden van de kinderen van CATARINA VAN DER HEYDEN overeen, dat hem voor zijn helft o. a. worden toebedeeld de schilderijen en prenten en de helft van de inschulden, op den inventaris als boven gesteld.

14 Maart 1664 compareert hij voor notaris GIJSBRECHT VAN ROSSUM om aldaar zijn tweede huisvrouw, ELISABETH VAN DEN AVONT, procuratie te geven om voor MR. WTTENBOGAERT, vendumeester te Amsterdam, het geld te ontvangen, dat hem over verkoop van zijn schilderijen toekomt: een bedrag van meer dan 1000 gulden.

MELCHIOR SINGELAER.

Deze „Mr. fijnschilder” passeert 13 Juni 1740 met zijn huisvrouw ANTONIA OTTERVANGER een testament voor notaris W. BOON, in hun huis aan de Leuvehaven W. Z., prot. No. 1368, dat 3 Mei 1721 zijn eigendom was geworden en 1 Febr. 1763 door zijn erfgenamen overgedragen wordt.

Getuige bij dit testament is JAN BARTHOLOMEEUS AALMIS.

HEYNDRICK MAERTENSZ. SORGH.

De bepaling van het geboortejaar van dezen schilder: 1611 door den heer HAVERKORN VAN RIJSEWIJK in Oud-Holland 1892, vinden wij bevestigd door een verklaring, 8 April 1646 voor notaris BASIUS afgelegd, aangaande een hazenjacht, te Vlaarding en, waaraan SORGH met CHRISTIAEN PRINS, schepen van Rotterdam, deel nam, welke acte als zijn leeftijd opgeeft: „omtrent XXXVII jaren”.

JOOST CORNELISZ. STUYLING.

Deze schilder is hoogst waarschijnlijk de zoon van CORNELIS CORNELISZ., één der zes kinderen van CORNELIS ANDRIESZ. STUCLINCK, goudsmid in den Vergulden Haen te Delft en GEERTRUYD DIRCX DR. VAN BEEST.

Van JOOST CORNELISZ. STUYLING komt een schuldbekentenis voor, op 21 Maart 1620 voor notaris VAN ALLER gepasseerd, waarbij hij bekent aan MARYA DE BOYS, weduwe van PIETER CALFFKEN te Rotterdam, schuldig te wezen f60, 3 stuivers „spruytende uijt saecke van verdroncken gelaeg e ende geleende penningen”, welke som hij op eigenaardige wijze aan haar zal betalen: „Alsoo hij onderhouden heeft voor MARYA te maecken een schilderye van Emaus”, rekt hij zich wegens zijn schuld verplicht het haar „volcomentlick opgemaect” binnen zes weken te leveren. Twee neutrale schilders, van wien beide partijen er één zullen kiezen moeten de schilderij taxeer en de door hen bepaalde waarde zal van de verschuldigde som worden afgetrokken; wat daarvan dan nog overblijft, belooft JOOST CORNELISZ. STUYLING binnen 14 dagen daaraanvolgende te voldoen. Houdt hij zich echter niet aan de belofte, de schilderij binnen 6 weken te leveren, dan is MARYA DE BOYS ook niet verplicht de schilderij te aanvaarden en STUYLING moet aan 't einde der 6 weken de geheele som van f60, 3 stuivers betalen.

De schilder geeft MATHEUS BLOM, procureur te Rotterdam, volmacht om

voor het gerecht te dier stede te compareeren, ten einde hem, STUYLING, in het inhouden van de overeenkomst vrijwilliglijk te laten condemneeren.

Wanneer JOOST CORNELISZ. STUYLING nauwelijks een maand later, 17 April 1620, wederom een schuldbekentenis voor verteerde kosten en gedronken gelag passeert, nu ter waarde van *f* 181, 10 st. aan PETRONELLA VAN DER WEL, weduwe van AELBERT DE GELDER, waarbij hij belooft zijn schuld onmiddellijk af te doen, verschijnt als zijn getuige de schilder HEYNRICK ARRIENSZ. VAPOUR, zijn zwager. (zie aldaar).

WILLEM JANSZ. THIBOUT.

30 Januari 1629 contracteert voor notaris VOGEL: WILLEM JANSZ. THIBOUT, Mr. glaseschrijver met den koperslager ADRIAEN HEYNRICKZ. VAN OOSTRUM ¹⁾ om diens stiefzoon, HEYNRICK ANDRIESZ., gedurende de eerstkomende vijf jaren „innegaende den eerste Vrouw Lichtmisse nu toekomende, nae sijn utterste vermoghen te leeren teyckenen ende glaseschrijven, verwen maecken ende legghen, deselve te backen, als het glasemaecken, mitsgaders verlichten met alle hetgeene daaraan dependerende ende appenderende is, niets dien aengaende uitgezondert ofte buyten gesloten; te weten: het eerste 1 ½ jaar het teickenen, in het 2 ½ jaer daeraenvolgende het glaseschrijven, verwen maecken ende legghen ende backen en in 't 5de jaer het glasemaecken, mitsgaders oock gedurende de v.s. 5 jaren het verlichten”. VAN OOSTRUM zal aan THIBOUT betalen *f* 200, waarvan *f* 100 contant en de resteerende *f* 100 „bij d'expiratie van de v.s. 5 jaren, als HEYNRICK ANDRIESZ. volleert sal sijn”. VAN OOSTRUM zal aan de huisvrouw van THIBOUT geven: „bij de inganck van 't eerste jaar een paer coperen brant isers met isere voeten vergult, jehens *f* 14 gereeckent, mits dat THIBOUT daer voor aan VAN OOSTRUM leveren sal een dosijn parcken met wapens ofte historiën daerin, nae geliefte van VAN OOSTRUM en bovendien noch 2 dosijn naegeltgens”. Mocht THIBOUT komen te overlijden, eer de 5 jaren om sijn, dan moet sijn weduwe aan VAN OOSTRUM „soo veel van de *f* 100, bij hem contant te betalen, restitueren, het jaer jehens *f* 25 gerekent, sulcx als nae advenant den tijt bevonden sal worden te behooren”. Overlijdt HEYNRICK ANDRIESZ., dan sal VAN OOSTRUM „niet en gehouden sijn te betalen de *f* 100, die hij aan 't einde der 5 jaren moest betalen, maer sal moghen volstaen, mits overleverende aen THIBOUT alle de geschriften, die HEYNRICK ANDRIESZ. onder hem sal hebben 't glaseschrijven, etc. toucherende”; maar als THIBOUT in 't 5de jaar overleed, moet sijn weduwe

¹⁾ Zie aldaar.

„een goed meestersknecht van glaesemaecken ghebruycken, die aen HEYNRICK ANDRIESZ. het glasemaecken promptelick sal hebben te leeren”; in dat geval moet VAN OOSTRUM toch de f100 aan de weduwe van THIBOUT betalen. Ten slotte wordt er geconditioneerd, „dat HEYNRICK ANDRIESZ. niet en sal vermoghen yemant ter werelt binnen deser stede te leeren de coleuren te maecken ende te backen”.

VAILLANT.

De inventaris van den boedel van Mr. OTTO VAN ZOELLEN (acte No. 70 bij notaris MEYSTERUS in 1702) bevat onder vele schilderijen: „2 familieportretten door VALJANT”.

HEYNRICK ARENTSZ. VAPOUR.

In het huwelijks-proclamatie-register der Hervormde Kerk te Rotterdam treffen wij op 14 Aug. 1611 het huwelijk aan, dat te Schiedam gesloten zal worden tusschen HENDRICK ARENTSZ. VAPOUR, jonggezel van Delft en GEERTGEN CORNELISDR. STOELINCK, jonge dochter van Delft, beiden wonende in de Lamsteeg.

Wij vinden dan HENRICK ARENTSZ. VAPUR, schilder, over wiens verblijf te Soeratte — waar hij ter wille van zijn kunst zeer gezien was — de heer LEUPE in den Nederlandschen Spectator van 1873 schrijft, op 3 Juli 1616 als getuige vermeld bij een acte, gepasseerd voor notaris JACOB SYMONSZ. en 17 April 1620 als getuige bij een acte, verleden door den schilder JOOST CORNELISZ. STUYLING, te Rotterdam, zijn zwager.

In Jan. 1626 wordt de Rotterdamsche koopman ARENT VAN DER WOLFF als testamentaire voogd benoemd over het weeskind van GEERTRUYT CORNELIS STUYLINCKXDR. en HEYNRICK ADRYAENSZ. VAPOER.

In den boedel van ARENT VAN DER WOLFF, wiens dochter CATARINA in 1648 gehuwd was met ARENT HENDRICKZ. VAPOER, jonkman van Rotterdam, wonende te 's Gravezande, komen bij diens dood in 1652 onder zeer veel schilderijen ook voor: „een stuckje van HENDRICK VAPOUR, een watertje van S. DE VLIAGER” en 4 familieportretten van de VAN DER WOLFF'S.

LIEVEN VERSCHUIR.

De kunstenaarsfamilie VERSCHUIR ontmoeten wij in eenige acten, gelijktijdig gepasseerd voor notaris VITUS MUSTELIUS.

4 December 1652 maken Mr. PIETER VERSCHUIR en CORNELIS VERSCHUIR, vader en zoon, „beyde beeltsnijders” voor hem hun testament, en 3 December 1652 passeert LIEVEN PIETERSZ. VERSCHUIR, „beeltsnijder, zieckelijk zijnde” er zijn uitersten wil, waarin hij zijn broeder, den schilder AELBRECHT VERSCHUIR, tot universeelen erfgenaam benoemt. 9 Sept. 1660 passeert LIEVEN met TRYNTJE LAMBERTS AECKERSHOUCK, zijn huisvrouw, voor denzelfden notaris een testament.

24 Juli 1683 maakt „LIEVEN VERSCHUERE, Mr. schilder ende beeltsnijder, weduwnaar van TRIJNTJE LAMBERTS AKERSHOECK, wonende in de Boomkens alhier, gezond van lichaem”, een testament voor notaris SMITS, dat hij 23 November 1686, „sieck te bedde leggende” revoceert voor notaris JOHAN VAN WEEL. In dit laatste testament komen verscheiden familiekwesties voor, gelijk er ook één wordt vermeld in de volgende acte van 1 Maart 1684, die hier in 't geheel overgenomen wordt:

„Den eersten notaris hiertoe versocht, sal hem behoorlyck geassisteert, ten versoecke van CLEMENTIA VERSCHUYR en LIEVEN VERSCHUYR, haer vader en voocht, transporteren aen den persoon van d'Heer CORNELIS VAN COUWENHOVEN, bewinthebber van de Oostindische Compagnie binnen dese stadt Rotterdam, als oom ende voocht van WILLEM VAN CLOTTERBOKE,*) ende denselven in handen stellen de schriftelycke trouwbeloften, bij gemelten WILLEM VAN CLOTTERBOKE aen CLEMENTIA VERSCHUIR (na haer om de aenneminghe desselvs ruym thien maenden seer lamentabel te hebben gesolliciteert) gegeven, luydende als volcht:

„Met dit briefje ende met dit singenet betoon ende betuigh ick, dat ghij, MEINA VERSCHUER, de eerste ende de laetste zijt, die ick bemin ende beminnen sal, van nu aen tot in der eeuwigheyt; met hert ende met ziel bemin ick U. E. . Ja, soo lieff heb ick U. E., dat ick U. E. niet verlaten sal, off most ick sterven, als U. E. te souden moeten misschen. Hierover moet Godt mij straffen, soo ick het niet na en kom; hier doe ick oock noch een eedt van getrouwicheyt, en van beloften, op dat soo waerachtigh als de Heer de Almachtige Godt leeft, ende mijne ziele leeft, ick en sal U. E. niet verlaten, ick en sal U. E. niet begeven van nu aen, tot in der eeuwigheyt”. Onder stondt „U. E. toegenegen lieff ende dienaer” en was geteyckent: WILLEM CLOTTERBOOKE, als mede het silver zignet, ten voorsz. eynde tot meerder versekeringe, bij hem, CLOTTERBOKE, aen haer, CLEMENTIA VERSCHUIR, insgelijcx behandicht, ende hem, Heer CORNELIS VAN COUWENHOVE, daer benevens aenseggen, dat wij, LIEVEN ende CLEMENTIA

*) Gedoopt 21 October 1663, als zoon van Mr. CASPAR CLOTTERBOOKE, advocaat voor den Hove van Holland, vroedschap en burgemeester van Den Briel en EVA VAN COUWENHOVEN, dochter van WILLEM ALLARDSZ. VAN COUWENHOVEN, brouwer, vroedschap en burgemeester te Rotterdam.

VERSCHUIR, uyt zake voorsz. niet en willen behouden eenige actie off prentie, maer ter contrarie daarvan bij desen sijn desisteerende ende den gemelten CLOTERBOKE geheelijck ontslaende, connende niet minder in ons bevinden als eenich respect off genegentheyt voor een persoon, die sich soo lichtelijck, sonder eenige redenen, tot de uytterste meyneedicheyt laet vervoeren, maer betuygen ter contrarie, dat wij denselven sullen houden voor onwaardigh omme oyt met ons te parenteren”.

PIETER VINCON.

In Register Inventaris Delfshaven No. 2. fo. 281, wordt „PIETER VINCON, fijnschilder, laatst gewoond hebbend te Schiedam, geconsenteerd te mogen wonen en schilderkunst te excerseren opte Delfshaven”.

Over zijn compagnieschap met PIETER MOYSESZ. VROLO, zie aldaar.

HARMAN VOGELANGH.

Eenige Rotterdamsche mannen en vrouwen leggen 12 Jan. 1640 voor notaris JACOB DUYFHUYSEN JR. een verklaring af, ter requisitie van HARMAN VOGELANGH, plaatsnijder, ANNA ALDERS, diens huisvrouw en Mr. CORNELIS SACHTLEVEN, schilder, allen wonende in de Lombard straat. De requiranten worden door Mr. LAMBERT VAN DER KEMP, schoolmeester, verdacht, dezen in September van het vorige jaar bestolen te hebben, daar hij zich herinnert, vóór den diefstal de poort te hebben hooren opengaan, die uitkomt in de gemeene gang der requiranten.

MOYSES, AUGUSTIJN EN PIETER VROLO.

In 1621 wordt MOYSES VROLO in de boedelpapieren van notaris JACOB SYMONSZ. genoemd als taxateur van diens schilderijen.

1 October 1637 compareeren voor notaris NICOLAES VAN DER HAGEN, MOYSES VROOLO, schilder, gezond van lichaam en ADRIAENTJEN MATHEUS VAN DE HOUFFEN, zijn huisvrouw, ziekelijk; zij revoceeren hun testament, voor notaris WILLEM JACOBSZ. gepasseerd, waarvan de datum niet vermeld is.

In den inventaris zijner goederen, 5 September 1646 in het protocol van notaris WILLEM VAN ALLER ingeschreven en 21 Februari 1648 ter weeskamer geregistreerd, komen de volgende schilderijen voor:

„34 schilderijtgens van weynich waerden van NAGHTEGAEL.
een schilderijtgen van een quartir (?) met een verkenshoof.

Seven Prinsen slecht geschildert.
 een schilderij van een vercken.
 een Babelonysen Toren.
 een St. Joris.
 Vyer Evangelisten.
 8 gebrocken ovalen.
 een party rondetges met lijsges.
 seven stuckgens schilderij”.

Onder de doodschulden van MOYSES VROLO treffen wij deze post aan :
 „de gildeknecht van 't schildersgilde over 't begraeffenis bidden *f* 3. 3.—.

AUGUSTIJN VROLO, eveneens schilder, een zoon van MOYSES, in wiens testament en boedelpapieren hij in 1637 nog als onmondig voorkomt, passeert i Januari 1640 met zijn huisvrouw PETRONELLA MICHIELS DE LEEEST, een testament voor notaris JAN VAN ALLER, dat hij 31 October van 't zelfde jaar voor notaris WILLEM VAN ALLER approbeert en amplieert.

PIETER VROLO, een andere zoon van MOYSES, was te gelijkertijd schilder en houtkooper.

Als schilder gaat hij 8 Maart 1638 voor notaris ADRIAEN KIEBOOM een contract aan met HENDRICK HEETMANS te Rotterdam, waarbij zij overeenkomen, dat HEETMANS gedurende twee jaren, van 1 April 1638 — 31 Maart 1640 tot believen van VROLO bij dezen zal mogen werken en schilderen. De leerling geniet VROLO'S onderwijs en ontvangt bovendien nog 13 stuivers daags. Hij moet echter beloven in die twee jaar bij geen andere meesters of schilders te schilderen of eenigen dienst te doen, dan met consent van VROLO. Wanneer deze „absent of van huys is”, moet HEETMANS des meesters huisvrouw „de behulpelycke hant bieden, soo in 't schilderen, als aengaende de houtneering”.

Nog in hetzelfde jaar (2 Sept. 1638) sluit hij een andere overeenkomst, voor notaris A. HOFFLANDT, waarbij hij met den schilder PIETER VINSON een contract van compagnieschap aangaat „omme met den anderen in compaignieschap te schilderen ofte verven, ten minste voor den tijt van drie eerstcomende ende achtereenvolgende jaeren, op huyden innegaende, in manieren als volcht, te weten, dat alle de verven ende oliën, als anders en wat daeraen dependeert, half ende half sullen becosticht werden en hun alsoo competeren de wercken, die d'een of d'andere zall comen aen te nemen, dat ook pertyen ten wederzijden aengaen, sulcx dat d'een buyten den ander niet ter werelt (voor soe veele het verven ofte schilderen aengaet) sall mogen doen, in geenen deelen, maer malcanderen op-

recht ende deugdelick reekeninge ende satisfactie moeten doen; den voorn. VINSON zal continuelicken moeten wercken ende den voorn. VROLO niet, als ten tijde, dat hij wt zijn neringe ofte coopmanschap zal mogen vaceren ende sullen dien niet jegenstaende de proffytten ende dachgelden, als anders, ten zij dat hij VROLOO werckt off niet, elcx halff en half genooten ende geproffyteert werden. Ende soo haest d'een off d'ander een werck aenneempt, sall gehouden zijn, den anderen 't selve datelick te kennen te geven; de knechten off dieners, die d'een ofte d'ander aenneempt, sall int gemeen betaelt moeten werden en de proffytten daervan procederende, alsooren half ende halff genieten. Ende zal d'een off d'ander wt de compaignieschap niet mogen scheyden, dan om wettelicke oorsaecken, up peene van hondert gulden voor den gewillige...? vijftich gulden voor den anderen”.

Verder conditioneeren zij, dat zij slechts elk voor zich zelve mogen werken, wanneer er geen werk voor de compaignieschap is te verrichten; dat degene, die een werk aanneemt, ook alle kosten zal moeten dragen, die bij die aanneming verteerd zullen worden; dat dadelijk na de voltooiing van een werk, of uiterlijk binnen een maand, VROLO de helft van de winst aan VINÇON zal moeten uitkeeren, ook wanneer VROLO zelf nog niet betaald was. — Voor de nakoming van dit contract verbinden beiden hun persoon en al hun goederen.

Niet lang hierna maakt PIETER MOYSESZ. VROLO, houtkooper, tijdens een ziekte, op 27 October 1638 voor notaris ADRIAEN KIEBOOM een testament, te zamen met zijn huisvrouw GEERTRUYT WILLEM VAN RIJNEVELTSDR., waarin de eerststervende den langstlevende tot universeel erfgenaam benoemt.

BIJLAGE.

DAVID BECK OF BEKX.

Wanneer deze schilder in het jaar 1653 eenigen tijd in Holland vertoeft, passeert hij te Rotterdam twee acten voor notaris ADRIAEN VAN ALLER.

Den 19den Juni ontslaat hij zijn twee bloedvoogden, de broeders zijner moeder, EVA AELBREGTSDR. SCHOONHAREN, van de voogdij, die zij in die kwaliteit hebben gehad over de goederen, hem door dood zijner moeder aanbestorven. Hij bekent, door zijn vader, HEYNRİK BECK, schoolmeester te Rotterdam, voldaan en betaald te zijn van zyns moeders erfenis, volgens het contract, door hem op den laatsten Mei 1640 met zijn vader en zijn oomen aangegaan voor notaris JACOB SPOORS te Delft.

Daags te voren, 18 Juni 1653, was DAVID BECK, bij wiens naam steeds vermeld staat: „kamerlingh ende schilder van de Koninghinne van Sweden” erbij tegenwoordig, toen zijn vader voor notaris ADRIAEN VAN ALLER te Rotterdam een acte passeerde, waarin hij verklaarde, allerlei goederen van zijn zoon DAVID BEKX onder zijn bewaring te hebben verkregen.

Den 21sten November 1656, dus zeer kort vóór zijn dood, teekent dan DAVIDT BEKX een kwitantie, die op bovengenoemde acte is bijgeschreven, waarbij hij al zijn goederen, juweelen, obligatiën en gelden van zijn vader terug ontvangt en dezen bedankt voor de goede zorgen, daarvoor gedragen.

Het is merkwaardig te zien, welke schatten er destijds in Rotterdamsch bezit geweest zijn; van de dertien schilderijen, die DAVID BEKX zijn vader toevertrouwde, noem ik:

„Een Cortisane ofte veneetse vrou siende in een spygelken dat een man achter haer staende vast hout van TITIAEN geschildert met een groote vergulde lijst van kinderkens uytgehouwe.

Een naeckte Leda van ANTONI CORREGIO met een vergulde lyst gesneeden.
 Het Conterfeitsel van den Koning van Tunis van JOHAN MAYOR geschildert.
 Het Conterfeitsel van ANTONI VAN DIJCK van hem selfs geschildert met
 een vergulde gesneede lyst.

Een stuckjen met patrysen van JOH: FYT van Antwerpen.

Een Zeetjen van PERCELLES.

Een Banquettjen van VAN DER VUCHT.

Een onthoofding van St. Joris van ANTONI VAN DYCK op een peneeltjen
 geschildert.

Een Marienbeelt met een kinderdans van ANTONI VAN DYCK op een
 peneeltjen geschetst.

De Koning van Engellant te paert op een kleyn paneeltjen van ANTONI
 VAN DYCK geschetst.

Het Conterfeitsel van den Hartog van Sacxksen".

Onder de Kunst Boeken staan vermeld:

„Een swart boeck met Italiaense en duytsse Tekeningen.

Een groot boek in parkement gebonden met Duytse en Italiaense tekeningen.

Een Swart Boeck vergult op snee met tekening van ANTONI VAN DYCK".

Nog drie groote zwarte boeken met tekeningen van VAN DIJCK.

„Een middelmatig boek met schetsen van ANTO: VAN DYCK".

„Een kleyn vergult boecksken met 50 tekening van KAVALIER JOSEFYN.

Een out groot Boek met Italiaense prenten.

Een Boek met prenten van ANTONI VAN DYCK.

Een perspectif Boek van SERLY.

Een Boek met prenten genaemt Aedes Barbarina.

Een boek met prenten van A(L)BERT DURER van de Proportie.

Een kleyn Boecksken met Bybelse Historiën van H: HOLBEEN.

Een kleyn boecksken met tekening van RUBENS.

Een Boek met Conterfeitsel van Schilders.

Een groot vergult Boek met de Graven van Hollant.

Een kleyn Boecksken met de prenten uyt den Ovidius.

Een out Boek met Conterfeitsels Musey Joviani.

Een Italiaens Boek met prenten van de Antike Goden.

Een bondelken met tekeningen".

Onder de juweelen komen, behalve ringen met turkooisen en diamanten
 gouden en zilveren gedreven koppen en „tellioren" en een gouden ketting,
 wegende „een pont, 5 ons en 15 Engelse", nog voor:

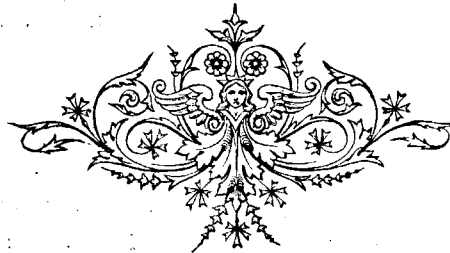
„Een Boote met het Conterfeitsel van de Oude Koning van Sweeden, beset met 50 Diamanten” en een

„Boote met het Conterfeitsel van den Hartog van Holsteyn, beset met acht diamanten en een Diamant à Jour onder aen hangende”.

Aan obligaties liet DAVID BEKX bij zijn vader achter een waarde van 4300 gulden op het kantoor van BOOGAERT te Delft en 800 gulden op het kantoor van BERKEL in Den Haag.

Na de kleederen, waaronder „een Japonese zijden rock gecouleurd met cattoen gevoert” en een laken „rocksken en broek met een leere wambas, al met goude en silvere knopen” worden nog genoemd:

„Vijfentseventich Boeken, soo follianten, quarten en octaven, Int Italiaens Frans, Engels, Hoogduyts en Neerduyts, waer van mij vader belooft een register te senden”.

GERRIT VAN HEES. — DER WEG ZUM DORFE.
Bonn, Provinzialmuseum. Sammlung WESSENDONK.

EIN GEMÄLDE VON GERRIT VAN HEES

IN BONNER PROVINZIALMUSEUM.

VON
DR. WALTER COHEN.

DAS malerische Werk des höchst vortrefflichen Haarlemer Malers GERRIT VAN HEES haben zuerst C. HOFSTEDE DE GROOT in „Repertorium für Kunstwissenschaft“ 1902 (S. 296—298) und neuerdings A. BREDIUS im laufenden Jahrgange dieser Zeitschrift zusammengestellt. Die Werke dieses Künstlers, dem man nicht gerecht werden würde, wollte man ihn lediglich als einen Trabanten RUISDAELS betrachten, sind, wie schon aus A. BREDIUS' Liste hervorgeht, nicht ganz so selten, wie man ursprünglich annahm. Ich möchte heute die Aufmerksamkeit auf eine Landschaft lenken, die seit dem Oktober 1909 sich in Bonner Provinzialmuseum befindet, den Forschern aber eher als ein Bestandteil der Berliner Sammlung WESENDONK bekam geworden ist. Auch „der Weg zum Dorfe“ (s. die Tafel) hat ehemals den grossen Namen des JAKOB VAN RUISDAEL getragen, obschon bereits der von O. WESENDONK selbst verfasste 1888 erschienene Katalog (Nr. 253) den Vermerk bringt „A. BREDIUS denkt an CORNELIS HENDRICKSZ. VROOM“. Auch WILHELM BODE schien geneigt, diese Attribution anzunehmen, denn als das Bild im Jahre 1890 als Nr. 256 auf der Akademie-Ausstellung der

Kunstgeschichtlichen Gesellschaft in Berlin erschien, schrieb er im „Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen“ XI S. 235: „Dem CORNELIS DE VROOM, von dem man leider noch zu wenige Werke kennt, um ihn in seiner ganzen Bedeutung zu schätzen und ein annähernd richtiges Bild seiner Eigenart und künstlerischen Entwicklung zu gewinnen, gehört vielleicht „der Weg zum Dorf“ an, welcher im Katalog als „in der Art des J. VAN RUISDAEL“ benannt wird. Die Komposition in der Art der frühesten Werke des RUISDAEL ein Weg, der sich zu ein Paar von Bäumen überschatteten Bauernhütten hinzieht, der graubraune Ton, das Durchscheinen des braunen Grundes, der starke Farbauftrag im Laubwerk stimmen zu den wenigen beglaubigten Bildern des C. DE VROOM, während der Ton etwas schwerer und grauer ist; darin erinnert das Bild an frühe Werke des C. DECKER“.

Soviele Anklänge nun auch das Bonner Gemälde an den Stil des H. C. VROOM zeigt — ich erinnere an die bezeichnete Landschaft in Schwerin Nr. 1099 — zu einer vollen Sicherheit über den Künstler des ganz gewis dem RUISDAEL abzusprechenden Bildes gelangte ich erst, als ich kurz nach der Eröffnung der neuen Bonner Galerie, 1) mit deren Katalogisierung man mich betraut hatte, nach Haarlem gelangte und im dortigen Museum die bezeichnete und datierte Landschaft des GERRIT VAN HEES kennenlernte. Die Uebereinstimmung zumal in Malerischen schien so weitgehend, dass ich keinen Augenblick mehr an des Herkunft des Wesendonkschen „RUISDAEL“ zweifelte: auch hier lag eines der verkannten und gewiss keines der geringsten Werke des G. VAN HEES vor! In Wien vor der (immer noch als „RUISDAEL“ ausgestellten) „Landschaft mit den Planken“ konnte ich gleichfalls eine vollkommene Uebereinstimmung des Stiles feststellen und zu meiner Freude gab dann auch Dr. C. HOFSTEDE DE GROOT gelegentlich einer Bonner Besuches meiner neuen Attribution seine Zustimmung.

Die Abbildung des 49 cm hohen, 67 cm breiten Bildes (auf Eichenholz) überhebt mich einer genauen Beschreibung. Für einen Vergleich mit dem wichtigen Bilde in Haarlem kommt besonders die Mitte und linke Hälfte in Betracht. Fast dieselbe Bauernhütte finden wir zur Linken. Abgesehen von Uebereinstimmungen im Zeichnerischen sind es, wie schon erwähnt, zumal malerische Eigentümlichkeiten, die für G. VAN HEES zeugen: besonders die vielen silbergraugrünen Töne, die man nur bei ihm findet, z. B. in der Malerei des Hütten im Hintergrunde. Die Malweise des Bonner Bildes ist prachtvoll verschmolzen und durchaus auf „Ton“ gestellt, im der Feinheit der Nuancierung geht der Künstler so weit, dass man fast von einer Ueberfeinerung sprechen dürfte.

1) s. Zeitschrift f. bildende Kunst N. F. XXI 1909 S. 57—67: W. COHEN, Die Sammlung WESENDONK.

Dem Verfasser würde es zu grosser Befriedigung gereichen, wenn diese Zeilen die holländischen Kunstfreunde auf die noch so wenig bekannten Sammlungen des Bonner Provinzialmuseums aufmerksam machten. Es enthält in seiner mittelalterlichen und neueren Abteilung nicht nur die Sammlung WESENDONK, sondern auch wertvolle altniederländische und deutsche Gemälde aus dem eigenen Besitze des Museums, ferner viele Leihgaben der Königlichen Museen in Berlin, ausserdem eine sehr grosse plastische und kunstgewerbliche Abteilung. Von selteneren holländischen Meistern, die in der Galerie vertreten sind, seien noch genannt eine „Fröhliche Gesellschaft“ von GERARD PIETERSZ. VAN ZIJL, ein weibliches Bildnis von dem Delfter WILLEM VAN DER VLIET, ein prächtiges Geflügelstück von F. P. VERHEYDEN, die „Ruinen am Strande“, eine der schönsten Landschaften von DIRCK STOOP, und zahlreiche wertvolle Gemälde von J. VAN GOYEN, G. TERBORCH, J. M. MOLENAER, QU. G. BREKELENKAM, W. CL. HEDA und vielen anderen. Vor kurzem erschien ein illustrierter ausführlicher „Führer“; ein wissenschaftlicher Galeriekatalog, mit mehr als 100 Tafeln, soll noch in diesem Jahre herauskommen.

BIJ REMBRANDT'S PORTRET VAN JEREMIAS DE DECKER

DOOR

A. BREDIUS.

AAR aanleiding van de interessante verhandeling over dit portret in de eerste aflevering, XXXe Jaargang 1912, wil ik alleen een kleine vondst mededeelen, die ons inlicht wàr het portret zich in 1696 bevond. In den Inventaris, na het overlijden van HIERONYMUS SWEERTS, 1 Sept. 1696 voor Not. D. DOORNICK te Amsterdam opgemaakt ten behoeve zijner weduwe MARIA CONSTANT, vinden wij, behalve schilderijen van RUISDAEL (2 strandjes en twee watervalletjes) DE HEUSCH, MARSEUS, RACHEL RUYSCH, AMBROSIUS BOSSCHAERT, LEEMANS, EVERDINGEN e. a. ook JEREMIAS DE DECKER van REMBRANDT. Zou „een stuck van HOMERUS” ook de HOMERUS van REMBRANDT zijn, waarvan een fragment nu in mijn bezit is? Schilderijen met HOMERUS of waarop eene voorstelling uit HOMERUS geschilderd is, komen bijna niet voor.

N.B. Bij zeer vele schilderijen in dezen rijken inboedel staat geen naam van den schilder.

